

શ્રી ૧૦ મી સિદ્ધિ
શ્રી ૧૦ મી સિદ્ધિ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કોપીરાયિટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૭૭૪

વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ શ્રી ૧૫૬ દર્મ સંહિતા

વિષય પૃ૩૧ : ૪૩૨, ૩ : ૪૪

શ્રી માંગરોળ જૈન સભા ગ્રંથમાલા—ગ્રંથ બીજો.
(ખાસ મુનિ મહારાજેના આદેશથી અને આશ્રયથી)

શ્રાવક ધર્મ સંહિતા.

“ધર્મખિંદુ સાર પ્રથમ ભાગ.”

શ્રીમદ્ હરિભદ્ર સુરિકૃત મુળ તથા મુનિચંદ્ર સુરિકૃત ટીકા
ઉપરથી અનુવાદ કરાવી મુળ તથા ટીકા સાથે.

પ્રકટ કર્તા

શ્રી માંગરોળ જૈન સભા.

મુ'બધ.

આવૃત્તિ ૧ લી નકલ ૧૦૦૦.

(પ્રકટ કર્તાના સર્વ હક સ્વાધિન છે.)

વીરસંવત્ ૨૪૨૯, વિક્રમ સંવત્ ૧૯૫૯.

મૂળ તથા ટીકા સહિત. કીંમત રૂપીઆ ૧-૦-૦ ટપાલ ખર્ચ જુડું.

મૂળ તથા ટીકા રહિત. કીંમત રૂપીઆ ૦-૧૨-૦ ટપાલ ખર્ચ જુડું.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૌપીરાઈ-સંગ્રહ
૭૭૪

આ પુસ્તક સને ૧૮૬૭ ના ૨૫ મા અંકટ પ્રમાણે
રજીસ્ટર કરાવેલું છે.

પ્રસ્તાવના.

આલતાં જમાનામાં ગુજરાતી ભાષાના લેખો વાંચવાનો અભિલાષ દિન-પ્રતિદિન વૃદ્ધિ પામતો જોવામાં આવે છે. અને સંસ્કૃત ભાષામાં પ્રાવિણ્ય ધરાવનારા ગૃહસ્થો ધણીજ ઓછી સંખ્યામાં નજરે પડે છે. તેમજ સદ્બોધ હાયક પુસ્તકો ધણે ભાગે તેજ ભાષામાં લખાયેલા છે; તેથી તે ભાષા નહિ જાણનારા ગૃહસ્થો તેવા પુસ્તકોની અંદર રહેલા વચનરત્નનો લાભ લઈ શકતા નથી. કેટલીએક જગ્યાએ કૃપાળુ અને પરોપકારશીલ મુનિ મહારાજઓ તેવા પુસ્તકો ઉપર વ્યાખ્યાન કરી સમજાવે છે; પરંતુ તેવા સમયમાં ઘણા લોકો આ સંસારિક વિષયો મેળવવાની દોડા દોડમાં પડીને તેવા ગુરૂ મહારાજના વચનામૃતનું પાન કરવા સમર્થ થતા નથી; તેવાં લોકોને લાભ થાય એવા હેતુથી શ્રાવકોએ અવશ્ય જાણવા યોગ્ય પુસ્તકોનાં અષ્ટાંતર કરાવવાની આવશ્યકતા છે; એવી રીતનો બોધ કરતાં મુની મહારાજ શ્રી રાજ વિજયજી તથા મુક્તિ વિજયજી મહારાજઓએ હોમને એમ સુચના કરી કે પરમોપકારી પરમ-પૂજ્ય આચાર્ય શ્રી હરિભદ્ર સુરજીએ લખેલ ધર્મખિંદુ નામના ગ્રંથનું સ્પષ્ટા કરણ કરવાની જરૂર છે અને તેમ થવાથી લોકોને ઘણો ફાયદો થવા સંભવ છે; કારણ કે તેની અંદર લેખની ગોઠવણ એવી કરવામાં આવેલી છે કે જે વાંચી ક્રમે ક્રમે ઉચ્ચ સ્થિતિએ પહોંચી છેવટ મોક્ષ મેળવવાની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે તેથી અમોએ એ કામ માથે લઈ, જૈન બંધુઓની સેવા બજાવવા ધાર્યું છે અને જામનગર નિવાસી ઝવેરી હીરાચંદ લીલાધરને ખાસ રોકીને મુળ તથા ટીકા ઉપરથી અનુવાદ કરાવી આ આવૃત્તિ તૈયાર કરી પ્રકટ કરી છે. અમે દરેક શ્રાવક બંધુઓને તે પુસ્તક વાંચવા ભલામણ કરીએ છીએ વળી તે પુસ્તક નિબંધ રૂપમાં તેમજ સરળ ભાષામાં લખાયેલું હોવાથી વિદ્યાશાળામાં બાળ-કોને વંચાવવાથી અને શિક્ષણ આપવાથી ઘણોજ ફાયદો થશે. આ પુસ્તકને લેખ મુનિ મહારાજ શ્રીચારિત્ર વિજયજીએ આદ્યંત વાંચેલો છે અને મુનિ મહારાજ શ્રી રાજ વિજયજીએ કેટલોક ભાગ વાંચેલો છે જેને માટે અમો આ જગ્યાએ તેમનો અંતઃકરણ પૂર્વક આભાર માનીએ છીએ.

આ ગ્રંથની અંદર મતિદોષથી, દૃષ્ટિદોષથી અથવા ઓછા જ્ઞાનથી જે કાંઈ ઉત્સૂત્ર અથવા અશુદ્ધ લખાણ હોય તેને માટે અમો સંઘની પાસે મિચ્છામિ દુક્કડં માગીએ છીએ અને જે કોઈ ગૃહસ્થ શુદ્ધિની સુચના કરશે તે ઘણાજ આભાર સાથે કપ્પલ રાખવામાં આવશે અને બીજી આવૃત્તિમાં તે પ્રમાણે સુધારો કરવામાં આવશે.

શ્રી માંગરોળ જૈન સભા.

શ્રાવક ધર્મ સંહિતા

(ધર્મખિંદુ સાર, પ્રથમ ભાગ.)

ઉપોદ્ધાત.

પ્રણમ્ય પરમાત્માનં સમુદ્ધૃત્ય શ્રુતાર્ણવાત્
ધર્મખિંદું પ્રવક્ષ્યામિ તોયખિંદુ મિવોદધે : ॥ ૧ ॥

નિરંતર ખીજ ખીજ પર્યાયને પામે તે આત્મા કહેવાય છે. આત્માના બે ભેદ થાય છે, એક પરમાત્મા અને ખીજો અપરમાત્મા. પરમાત્મા એટલે કેવળી અને સિદ્ધ મહારાજ. અપરમાત્મા એટલે સંસારી. સમસ્ત કર્મમળના નાશ કરવાથી પ્રાપ્ત કરેલ વિશુદ્ધ (કેવળ) જ્ઞાનના બળ વડે યથાર્થ રીતે લોક તથા અલોક ના જાણુઃ લોકના ચિત્તના સંતોષના કારણુ રૂપ અને ઇંદ્રાદિ ઉત્તમ દેવોએ લાવેલ છે પ્રાતિહાર્ય રૂપ પૂજનો ઉપચાર જેમનો એવા અને ત્યાર પછી દરેક પ્રાણી પોતાની ભાષામાં સમજી શકે એવા પાણીના અતિશયે કરી એકજ વખતે દૂર કરેલ છે, અનેક પ્રાણીના સંશયના સમૂહ જણે એવા, પોતાના વિહાર રૂપ પવન વડે સમસ્ત મહી મંડળમાં રહેલા ભવ્ય પ્રાણીઓનો પાપ રૂપ, ધૂળનો સમૂહ દૂર કર્યો છે જેણે એવા, સન્નાશિવાદિ નામોથી ઓળખાતા એવા ઐશ્વર્યવંત અને ચોસઠ ઇંદ્રના પૂજનીક એવા, પરમાત્માનું મનથી અનુચિંતવન, વચનથી સ્તવન અને કાયાથી વંદન કરીને, જેમ મોટા સમુદ્રમાંથી પાણીનું ખિંદુ, તેમ અનેક ભંગજલની રચના રૂપ મોટા આવર્ત વડે ગહન, અત્યંત વિસ્તારવાળા નયસમૂહરૂપ મણી માત્રાથી વ્યાપ્ત, મંદમતિ રૂપ ઝંઝવાળાં પ્રાણીઓને ધણી મુશકેલીથી તરવા યોગ્ય એવા, આગમરૂપ સમુદ્રમાંથી ધર્મનો અંશ સારી રીતે ગ્રહણ કરીને એટલે જે શાસ્ત્રમાંથી જેટલું જોઈએ તેટલું લઈને, જેનું સ્વરૂપ આગળ કહેવાશે એવા ધર્મના અંશને પ્રતિપાદન કરવામાં તત્પરપણુ છે, માટે યથાર્થ છે નામ જેનું, એવું ધર્મખિંદુ નામે પ્રકરણુ કહીશ.

આ જગ્યાએ સમુદ્રનો જલખિંદુ ઉપમાન છે, અને શાસ્ત્રનું ધર્મ ખિંદુ ઉપમેય છે. શરૂઆતમાં “પરમાત્માને નમસ્કાર કરીને” એ શબ્દો કહેલ છે તે વિદ્નોપશાંતિ અને મંગળાચારણ માટે કહેલા છે, ધર્મખિંદુ નામે પ્રકરણ કહીશ ” એ શબ્દો ગ્રંથનો અભિધેય (વિષય) સુચવી આપે છે. અત્રે અભિધાન અને અભિધેયનો સંબંધ પ્રત્યક્ષ કલ્પા વિના પણ સમજી શકાય તેવો છે. કારણ કે ‘ધર્મખિંદુ’ એવા શબ્દો અભિધાન છે અને ગ્રંથની અંદર તે શબ્દોને અનુસરીને રહેલો અર્થ તે અભિધેય છે. અર્થાત્ શબ્દ અને અર્થ રૂપ અભિધાન અને અભિધેય છે અને તે પરસ્પર સંબંધવાળા છે તેથી સંબંધ કલ્પા વિના પણ સમજી શકાય છે, એથી સંબંધ સુચવેલો છે. ગ્રંથ કરવાનું પ્રયોજન બે પ્રકારનું હોય છે. એક અનંતર પ્રયોજન અને બીજું પરંપર પ્રયોજન. આ જગ્યાએ ગ્રંથ કરનારને અનંતર પ્રયોજન એ છે કે પ્રાણી માત્ર ઉપર અનુગ્રહ કરવો અને શ્રોતા પુરૂષોને પ્રકરણના અર્થની પ્રાપ્તિ થવી, અને પરંપર પ્રયોજન ગ્રંથકાર તથા સાંભળનાર બંનેને મોક્ષ પ્રાપ્તિ છે, કારણ કે શાસ્ત્રોક્ત અનુષ્ઠાન કરવાથી મોક્ષરૂપ ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે. એ પ્રમાણે ગ્રંથનું સર્વયોગીપણું દેખાડવા મંગળ, અભિધેય, સંબંધ અને પ્રયોજન પ્રગટ દેખાડી આપ્યાં.

જો કે ગ્રંથકારની ઇચ્છા ધર્મનું કારણ સ્વરૂપ, અને ફળ કહેવાની છે તોપણ બુદ્ધિવંત પુરૂષોના આરંભ ફલ પ્રધાનજ હોય છે એવું બતાવવાને પ્રથમ ફલ બતાવી પછી કારણ શુદ્ધિ કહેવામાં આવશે, એવી રીતે આ ગ્રંથની શરૂઆત કરવામાં આવી છે.

પ્રકરણ ૧ લું.

ધર્મનું કૃળ.

ધન વિના ગ્રહસ્થને કોઈ કાર્ય થતું નથી એવી બદ્ધિએ ધનને વિષે આતશ્ચય સ્પૃહા કરનાર પુરૂષોને, શાસ્ત્રમાં કુખેરની સ્મૃદ્ધિની પણ સ્પર્ધા કરે એવી ધનની સ્મૃદ્ધિ આપનાર, ધર્મનેજ કહેલો છે. કામના અભિલાષી પુરૂષોને શાસ્ત્રમાં, મનોહર, કલેશ રહિત પ્રકૃતિવાળા, ઉતકૃષ્ટ આનંદ આપનારા અને પરિણામમાં સુંદર શબ્દ, રૂપ, રસગંધ, સ્પર્શ, રૂપ, ઇન્દ્રિયોના અર્થને આપનાર, ધર્મજ છે. આ પ્રમાણે ધર્મ સર્વ પ્રકારની ઇચ્છાઓને ત્રાસ કરે છે. ચોથા ગુણસ્થાનથી (સમ્યક્ દૃષ્ટિ ગુણસ્થાન) અનુક્રમે ચડાવીને અને ઉત્તમ મનુષ્ય તેમ દેવતાના ભવની પરંપરાએ, જન્મ, જરા, મરણાદિદોષ રહિત મોક્ષને પણ ધર્મજ આપે છે. જેમ સૂત્રનો સમુહ પટ રૂપે પરિણામ પામી વસ્ત્ર બને છે તેમ ધર્મ મોક્ષ રૂપે પરિણામ પામી મોક્ષ રૂપ થાય છે,

વચનશુદ્ધિ.

જેમ સોનાની પરિક્ષા કષ, છેદ અને તાપથી કરવામાં આવે છે અને ત્યાર પછી તેની શુદ્ધિ સિદ્ધ થાય છે તેમ જે વચનની પરિક્ષા કરતાં કોઈ પણ પ્રકારે વિરોધન આવે તે અવિરૂદ્ધ વચન કહેવાય (આ ત્રણ પ્રકારની પરિક્ષાનું સ્વરૂપ બીજા અધ્યાયમાં કહેવામાં આવશે.) આ પ્રકારનું અવિરૂદ્ધ વચન જીનેશ્વર શીવાય બીજા કોઈનું હોતું નથી કેમકે નિમિત્ત શુદ્ધ છે. વચનનું અંતરંગ નિમિત્ત વક્તા છે. જે પુરૂષમાં રાગ, દ્વેષ, મોહાદિતુ સ્વતંત્રપણું છે તે પુરૂષને તે રાગાદિ અસત્ય વચન બોલવા પ્રેરણા કરે છે. માટે તે અશુદ્ધિ છે, અને આવી અશુદ્ધિ જીનરાજના વચનમાં નજ હોય કારણ કે રાગાદિ અંતરંગ રિપુને જેણે જીત્યા હોય તેજ જીત કહેવાય, અને જેણે રાગાદિ જીત્યા હોય તેનું વચન પૂર્વાપર વિરોધવિનાનું હોય, માટે જીન વચનજ અવિરૂદ્ધ વચન હોઈ શકે. જીન શિવાયના પુરૂષનું વચન અવિરૂદ્ધ વચન ન કહેવાય. કાર્ય હમેશાં કારણના સ્વરૂપને અનુસરે છે. દુષ્ટ કારણથી આરંભેલ કાર્ય કદી અદુષ્ટ થવા યોગ્ય નથી. સ્ત્રી બડાના બીજ વાવવાથી શેલડી કોઈ દીવસ થાયજ નહિ. તેમ અશુદ્ધ કારણથી શુદ્ધ કાર્યનજ થાય. જે એમ ન કહીયે તો કારણની વ્યવસ્થા નાશ થવાનો પ્રસંગ આવે. માટે આત્માર્થી

પુરૂષોએ પ્રથમ શુદ્ધ કારણની શોધ કરવી એવો ઉપદેશ છે. (આ અંતર્ગત અધ્યવસાયરૂપ કારણની અપેક્ષાએ નિશ્ચતપણુ જાણવું, કેમકે કદાચિત્ કોઇ જીવને કોઇ મોટા કારણથી ઉપરનું કારણ અશુભ દેખવામાં આવે છે, પણ તે જીવને અંતર્ગત શુદ્ધ અધ્યવસાયરૂપ કારણથી શુદ્ધ કાર્યની નિષ્પત્તિ થાય છે. મુખ્યપણે તો જાંને કારણ શુદ્ધ હોવાથી શુદ્ધ કાર્ય થાય છે.)

અહીં કોઇ પ્રશ્ન કરે છે-રાગાદિ દોષવાળા કેટલાએક અન્ય દર્શનીઓનું વચન પણ કેટલીક વખત અવિરૂદ્ધ દેખાવામાં આવે છે. તેનો ઉત્તર એવો છે કે રાગાદિદોષ સહીત અને પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે બોલવાને તત્પર થયેલા અન્યતીર્થાઓના વચન ધ્રુણાક્ષર ન્યાયે કોઇ વખતે અવિરૂદ્ધ જોવામાં આવે છે તે જીન રાજનાજ છે, કારણ કે અવિરૂદ્ધ વચનનું મૂળ પણ જીનરાજ છે. વળી અપૌરુષેય વચન અવિરૂદ્ધ હશે એમ પણ ન કહેવું, કારણ કે અપૌરુષેય વચન એમ બોલવાથી સ્વરૂપ લાભનો પણ અભાવ થાય છે, જેમ વાંઝણીને પૂત્ર હોયજ નહિ, તેમ પુરૂષ વિના વચન હોયજ નહિ. બોલવું એજ વચન છે. પુરૂષની ક્રિયા વિના એટલે તાલુહોઠ આદિની ક્રિયા વિના, વચનના ઉચ્ચારણ થવા યોગ્યજ નથી. વળી કોઇ જગ્યાએ અપૌરુષેય વચનની પ્રાપ્તિ પણ થતી નથી; અને કોઇ જગ્યાએ પુરૂષ નહિ દેખાતો હોય, અને કેવળ સંભળાય છે તો તે જગ્યાએ એમ સમાધાન કરાય છે, કેઅદૃશ્ય રહી બોલતા પિશાચાદિના વચન છે, માટે પુરૂષ વિના વચન નજ હોય એ વાત પ્રમાણ છે, માટે પુરૂષ વિનાનું આ વચન છે એમ માની મનસ્વી પુરૂષની પૃવૃત્તિ હોયજ નહિ.

“ધર્મ”ની વ્યાખ્યા.

આવી રીતના અવિરૂદ્ધ આગમને અનુસરીને જે જે વખતે જે જે ક્રિયા કરવાનું શાસ્ત્રમાં કહેલું છે તે તે વખતે તે તે ક્રિયા કરવા રૂપ, મૈત્રી, પ્રમોદ, કારુણ્ય અને માધ્યસ્થભાવ સહિત, જે અનુષ્ઠાન કરવું તેનું નામ ધર્મ કહેવાય છે. ધર્મનું મૂળ મૈત્ર્યાદિભાવ છે એમ અન્ય શાસ્ત્રોમાં પણ કહેલ છે. દુર્ગતિમાં પડતા પ્રાણીઓને ધારણ કરે છે, અને દેવતાદિ સારી ગતિમાં લઇ જાય છે, માટે સમસ્ત સત્યભાવના સરખી યુક્તિ વડે કદ્દપના કરવામાં કુશળ પુરૂષો, આ પ્રકારના અનુષ્ઠાનને ધર્મ કહે છે. આ જગ્યાએ અવિરૂદ્ધ વચનથી અનુષ્ઠાનને ધર્મ, ઉપચારથી કહ્યો છે. જેમ નડવલ નામે તૂણું પાણી પાદરોગ કહેવાય છે, કારણ કે તેનો સ્પર્શ પગે થાયતો તો રોગ થાય છે. તેમ આ ધર્મનું સ્વરૂપ ઉપચારથી છે. યથાર્થ રીતે તો શુદ્ધ અનુષ્ઠા નથી ઉત્પન્ન થયેલી, કર્મભળના

નાશ કરવાવાળી અને સમ્યક્ દર્શનાદિ મોક્ષ ખીજના લાભ. રૂપ છે ફલ જેનું એવી જીવની શુદ્ધિજ વસ્તુ ગતે ધર્મ છે.

પણ આ જગ્યાએ મુખ્યાતાથી આત્માધર્મ કહેવાનો અભિપ્રાય નથી, કારણ કે વ્યવહારિ જીવોને પ્રથમથી નિશ્ચય ધર્મની ખબર પડે નહિ માટે પ્રથમથી વ્યવહાર ધર્મનું નિરૂપણ કર્યું છે, તે આવ્યવહાર ધર્મ નિશ્ચય ધર્મને પમાડનાર છે, એ ઉપરથી હઘસ્થ જીવોને નિશ્ચય ધર્મનું અનુમાન થાય, અને અવિરૂદ્ધ વચનથી જે અનુષ્ઠાન તે કારણ ધર્મ છે અને તે અનુષ્ઠાનથી ઉત્પન્ન થયેલી આત્મશુદ્ધિ કાર્ય ધર્મ છે, માટે આ જગ્યાએ કારણ ધર્મ કહ્યો એમ ધારી આત્માર્થી પુરૂષોએ આત્મધર્મ પ્રકટ કરવા માટે આ ઉપર કહેલો કારણ ધર્મ પણ સેવન કરવા યોગ્ય છે.

ધર્મના ભેદ.

આ પ્રકારે જે અનુષ્ઠાન કરવું તેનું નામ ધર્મ કહેવાય. તે ધર્મ, અનુષ્ઠાન કરનાર પુરૂષના ભેદથી બે પ્રકારનો છે.

પહેલો ગૃહસ્થ ધર્મ અને ખીજો યતિ ધર્મ. ઘરમાં રહી પોતાની ફરજો બજાવવી તે ગૃહસ્થ ધર્મ કહેવાય. તેના બે ભાગ પડે છે. એક નિત્ય કરવા યોગ્ય, અને ખીજો કોઈ પરવાદિ નિમિત્તે કરવા યોગ્ય.

દેહ માત્ર છે વિશ્રામ જેને એવા, અને સમ્યક્ જ્ઞાન રૂપી વહાણના લાભે કરી તૃણા રૂપી નદી તારવા સમર્થ એવા યોગ માટે હમેશાં યતન કરનાર યતિ કહેવાય. હમેશાં ગુરુ સમક્ષ રહેવું અને ગુરુની ભક્તિ બહુ માનાદિ કરવા વિગેરે જે લક્ષણો આગળ કહેવામાં આવશે તે યતિનો ધર્મ કહેવાય છે.

ઉપર કહેલો ગૃહસ્થ ધર્મ પણ બે પ્રકારનો છે.

૧ સામાન્ય ધર્મ.

૨ વિશેષ ધર્મ.

અહીં શરૂઆતમાં પહેલા પ્રકરણમાં સામાન્ય ધર્મનું વિવેચન કરવામાં આવશે.

સામાન્ય ધર્મ.

જેમ કોઈ વેપારી મદિરાદિ નિષિદ્ધ વસ્તુ ખરીદ કરી, ભંડાર ભરે, અને નિંદવા લાયક થાય છે, તેમ શાસ્ત્રાકત, પરલોક પ્રધાન સાધુજનોને, અત્યંત અનાદરથી દુગંધા કરવા યોગ્ય નહિ એવું, એટલે પ્રશંસાપાત્ર અને પોતાના મુળ ધન તથા કાલ, ક્ષેત્ર, સહાય, બળ વીગેરેની અપેક્ષાએ, ભેળસેળ રહિત, શુદ્ધમાપ, ખર્ચતોલ, પોતાના ધર્મને બાધા ન કરે એવી કળા, પોતાની મીલકતના ત્રણ ભાગ કરી એક ભાગ વેપારમાં રોકવો, બે ભાગ ઘરમાં રાખવા ઇત્યાદિ. ન્યાય યુક્ત વેપાર રૂપ અનુદાન, સમસ્ત પ્રકારે સેવનીય પુરૂષોને, યથોચિત અવસરે, રંજિત કરવા રૂપ ન્યાય યુક્ત રાજ સેવા દિરૂપ અનુદાન કરનારા, વ્યવહારમાં અતિ ચતુર ખુદ્ધિવાળા, અને તેથીજ પોતાને કષ્ટ થાય એવા સ્થાનકનો ત્યાગ કરનારા, કેટલાએક દીન અનાથ પ્રાણીઓને ઉપયોગમાં આવનાથી, ધર્મના સાધન રૂપ વિત્ત ઉપાર્જન કરવામાં, બંધાયેલ છે, ચિન્તની વૃત્તિ જેની એવા ગૃહસ્થને ધર્મજ થાય છે. વળી શાસ્ત્રકારે પણ શરૂઆતમાં ગૃહસ્થ સંબંધિ અનુદાનને ધર્મજ કહ્યું છે. જે પુરૂષ ગૃહસ્થ નામ ધારણ કરી વ્યાપારાદિ અનુદાન ન કરે તેને નિર્વાહનો વિચ્છેદ થાય, અને તેવા ગૃહસ્થ સંબંધે શાસ્ત્રાકત ગૃહસ્થ ધર્મ ક્રિયા નાશ થવાનો પ્રસંગ આવે, અને એમ થવાથી ઉક્ત ધર્મ અધર્મ રૂપ થઈ જાય, માટે ગૃહસ્થોએ શુદ્ધ ન્યાયથી વેપારાદિક ઉપાયોથી વિત્ત યા વૈભવ ઉપાર્જન કરવું એ તેમનો સામાન્ય ધર્મ છે, કારણ કે શાસ્ત્રમાં પણ કહ્યું છે કે:-

વિત્તી વોચ્છે યંમિય ગિહિણો સીયંતિસઘ્વ કિરિયાઓ

નિરવે રક્સસઙ્ગ જુત્તો સંપુણો સંજમો ચેવ ॥

ભાવાર્થ--જે ગૃહસ્થની આજીવિકાનો નાશ થાય તેનાથી ધાર્મિક તેમજ લૌકિક કોઈ પણ ક્રિયા કરી શકાય નહિ. અહિં કોઈ શંકા કરે કે સમસ્ત પાપ નાશ કરવા તત્પર થએલ પુરૂષ તીર્થંકર મહારાજના ચરણ કમળ પૂજવામાંજ પ્રવૃત્તિ રાખે તેને આજીવિકાઓની ક્રિયાનો નાશ થાય નો શું ? એતું સમાધાન કરવા માટે ઉત્તરાર્થ કહે છે. આજીવિકાની અપેક્ષા રહિત પુરૂષને સંપૂર્ણ સંજમ અંગીકાર કરવો એજ યોગ્ય છે, કારણ કે સંજમ અંગીકાર કર્યા વિના નિરપેક્ષપણું ધટતુંજ નથી.

વૈભવ ન્યાયથી ભેળવવાની જરૂર.

ઉપર કહેવામાં આવ્યું કે ગૃહસ્થોએ ન્યાયથીજ ધન ઉપાર્જન કરવું એમ કહેવાતું કારણ શું? એમ શંકા થયે કહે છે, ન્યાયથી ઉપાર્જિત દ્રવ્ય આ લોક તથા પરલોકમાં હિતકારી થાય છે. અન્યાયથી ભેળવેલ દ્રવ્ય ભોગવનાર પુરૂષ તરફ એ પ્રકારની શંકા કરવામાં આવે છે. એક ભોગવનાર પુરૂષ ઉપર અને બીજા ભોગ્ય પદાર્થ ઉપર. જેમ કે આ પુરૂષે કોઈનો દ્રોહ કરી આ ધન આણ્યું છે માટે દ્રોહકારી છે એ પ્રકારની શંકા ભોકતા ઉપર કરવામાં આવે છે. વળી ભોગવવા યોગ્ય પદાર્થ જોઈ લોકોના મનમાં એવું થાય છે કે અહો આ પુરૂષ આ પ્રકારે પારકું ધન ભોગવે છે. આ પ્રકારની આ શંકાને પ્રાપ્ત થાય છે, તેટલા માટે, જે જોઈ કોઈ પણ માણસને આશંકા ઉત્પન્ન ન થાય તેવી રીતે સ્નાનપાનાદિનો પરિભોગ કરવાથી, અને પોતે તેમજ મિત્ર, સ્વજન વિગેરે સાથે મળી વૈભવતું ઉપજીવન કરવાથી, તે વૈભવનો ભોગવનાર કહેવાય છે, કારણ કે ન્યાયોપાર્જિત વિભવ ભોગવનાર ઉપર કોઈ પણ માણસ, કોઈ પણ વખતે કોઈ પ્રકારની શંકા કરી શકતું નથી.

આ પ્રમાણે અવ્યાકુળ ચિત્તવાળા, અને પ્રશસ્ત પરિણતિવાળા પુરૂષને આ લોકને વિષેપણ ધણા સુખનો લાભ થાય છે.

સત્કારાદિ વિધિરૂપ સાધન વડે જેનાથી દુઃખ સમુદ્ર તરાય તે તીર્થ કહેવાય. તીર્થ શબ્દમાં પવિત્ર ગુણ પાત્ર પુરૂષ વર્ગ તથા દીન અને અનાથ પ્રાણીઓના સમુહનો સમાવેશ થાય છે. તે તીર્થમાં દ્રવ્ય વાપરવાથી એટલે તેવા લોકોને સહાય કરવાથી પરલોકને વિષે હિત થાય છે. ધર્મી પુરૂષોનુંજ દ્રવ્ય દાનતું સ્થાન છે એમ અન્યશાસ્ત્રોમ કહેલું છે. જેમકે,

પાત્રે દીનાદિ વર્ગેષ્વ, દાનં વિધિ ષદિપ્યતે

પોષ્ય વર્ગા વિરોધેન ન વિરુદ્ધં સ્વતઃશ્રયત્ ॥

ભાવાર્થ—જેથી પોતાની આજીવિકાબંધ ન થતી હોય તથા પોતાને પોષ્ય, સ્ત્રી પુત્રાદિના નિર્વાહમાં વિરોધ ન આવતો હોય એવી રીતે દીન વીગેરે પાત્ર પ્રાણીઓને આપેલું દાન વિધિ સહિત ગણવામાં આવે છે, એટલે પોતાની તથા સ્ત્રી પુત્ર વિગેરેની આજીવિકાને હરકત ન થાય તેવી રીતે પાત્રને વિષે ધનાદિકનું આપવું, તે વિધિ સહિત દાન આપ્યું કહેવાય.

અન્યાયથી ઉપાર્જન કરેલ દ્રવ્ય આલોક તથા પરલોકમાં અહિત કર્તાજ છે. કાકતાલીય ન્યાયથી પણ હિતનું કારણ નજ થાય. અન્યાયથી વિત્ત ઉપાર્જન કરવું અને કલ્યાણનો અંધ પાડવો એ બે વાના સાથે થાયજ નહિ, કારણ કે જે વખતે અન્યાયના અધ્ય વસાય વર્તતા હોય તેજ વખતે આત્માને હિતકારી અધ્ય વસાય નજ હોય. પરસ્પર વિરોધિ એવી બે ચીજો એક વખતે ન બને, માટે ગૃહસ્થ અન્યાય દુર કરી ન્યાયથી દ્રવ્ય ઉપાર્જન કરી દાનાદિ ક્રિયામાં વર્તવું, કારણ કે અન્યાયથી ઉપાર્જન કરેલ વિત્ત અહિતકારીજ થાય છે, તેવી રીતે મેળવેલ દ્રવ્યથી હિત થાયજ નહિ, કારણ કે અન્યાયથી મેળવેલ દ્રવ્ય વિદ્યામાન રહે તોપણ તે માછલા વિગેરેના ગળાદિની પઠે પરિણામમાં દાડ-ણજ છે. કદાચિત્ બળવાન પાપાનું અંધિ પુણ્યના અનુભાવથી તે વિભવ જીવતાં સુધી રહે. તોપણ જેમ મત્સય, યુગ, પતંગ વીગેરેને ગળગોરિ, ગાન, દીપ વીગેરે પરિણામે દુઃખ દાયી છે તેમ અન્યાયથી મેળવેલું દ્રવ્ય જો કે ઉપભોગમાં આવે તોપણ વિપાકે દુર્ગતિ આપનારજ છે, માટે આત્માર્થી પુરૂષોએ અન્યાયથી દ્રવ્ય ઉપાર્જન કરવા પ્રયત્ન નજ કરવો. વળી કહ્યું છે કે—

**પાપે નૈવાર્થ રાગાન્ધઃ ફલમાપ્નોતિ યત્કચિત્
વડિશામિષવત્તત્ત મવિનાશ્ય નર્જીર્યતિ ॥**

ભાવાર્થ—પાપથી ધન ઉપાર્જન કરવામાં રાગાન્ધ પુરૂષને કોઈ વખતે કાંઈક ફળ મળે છે પણ તે ફળ અડિશામિષની પઠે તે પુરૂષને દુઃખ દીધા વિના જીર્ણ થતું નથી. જેમ માછલાં પકડવાના લોઢાંના કાંટામાં ઘાલેલું માંસ ખાનાર માછલાંનો નાશ થાય છે, તેમ અન્યાયથી પેદા કરેલ ધન ભોગવનારનો નાશ થયા વગર રહેતો નથી, કારણ કે તે ધન કર્મબંધનો હેતુ છે. કોઈ એમ કહેશે કે ગૃહસ્થ અન્યાય વિના ધન મેળવી શકશે નહિ; ધન નહી મળવાથી તેના નિવાર્દમાં હરકત થશે, નિવાર્દમાં ખામી પડવાથી ચિત્ત સમાધિ નહી રહે અને તેથી ધર્મ ધ્યાન પણ નહિ કરી શકે; તો તેનું સમધાન કરે છે. વિભવ ત્રાલનો અત્યંત રહસ્યભૂત ઉપાય ન્યાયજ છે, અન્યાય નથી. યુક્ત અને અયુક્ત અર્થના સમૂહના વિભાગની કલ્પના કરવામાં અસમર્થ રથૂળ બુદ્ધિવાળા પુરૂષો સ્વપ્રાવસ્થામાં પણ અર્થ પ્રાપ્તિને રહસ્યભૂત ઉત્કૃષ્ટ ઉપાય જાણી શકતા નથી. એમ શાસ્ત્રના જાણનાર પુરૂષો કહે છે. વળી કહ્યું છે કે :—

નિપાનમેવ મળ્ડુકાઃ સરઃ પૂર્ણ મિવાળ્ડજાઃ ।

શુભકર્માળ માયાન્તિ ત્રિવશાઃ સર્વ સંપદઃ ॥ ૧ ॥

નોદનવાનર્થિતામેતિ નવામ્ભોભિર્ન પૂર્યતે ।

આત્માતુ પાત્રતાંતેયઃ પાત્રમાયાન્તિ સંપદઃ ॥

ભાવાર્થ—દેડકાં જેમ કુવાપ્રતિ જાય છે, અને પક્ષિઓ જેમ ભરેલા સમુદ્ર પ્રતિ જાય છે તેમ શુભકર્મવાળા પુરુષને સર્વ સંપત્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧. સમુદ્ર જળની યાચના કરતો નથી તોપણ જળથી નથી પુરાતો એમ નથી, કારણ કે તે જળનું પાત્ર છે માટે તેમાં જળ આવ્યાજ કરે છે. તેમજ આત્માને પાત્ર બનાવવો, જે આત્મા સંપત્તિનું પાત્ર થશે તો સંપત્તિ તેની મેળે આવી મળશે. ૨.

ન્યાય એજ સંપત્તિ ઉપાર્જન કરવાનો ખરો ઉપાય છે, એમ કહેવાનું કારણ એ છે કે નિશ્ચયે કરી ન્યાયથીજ ધનની પ્રાપ્તિના અંતરાયભૂત કર્મનો નાશ થાય છે. જેમ લાંઘન વીગેરે, રોગનાશક ક્રિયાથી, તાવ અતિસારાદિ રોગનો નાશ થઈ, આરોગ્યના મળે છે, તેમ ન્યાયથી લાભાંતરાય કર્મનો નાશ થઈ, સંપત્તિઓ મળે છે. લાભાંતરાય કર્મનો નાશ થયાથી, ભવિષ્યમાં પોતાને વાંચ્છિત ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે.

એથી ઉત્તરી રીતે એટલે અન્યાયથી વખતે લાભ થાય છે પણ તેથી અર્થ પ્રાપ્તિ અનર્થ માટેજ છે, એ વાત નિઃસંદેહ છે. અન્યાયમાં પ્રવૃત્તિ કરવાથી રાગ દ્વેષ, કેદ કરે અથવા લોકોમાં અપવાદ થાય, ઇત્યાદિ કારણોથી અન્યાય પ્રવૃત્તિજ ઘટતી નથી. કહ્યું છે કે:-

રાજદંડ મયાત્પાપં નાચરત્યધમોજનઃ
પરલાક મયાન્મધ્યઃ સ્વભાદેવ ચોત્તમઃ ॥ ૧

ભાવાર્થ—રાજના ભયથી અધમ માણસ પાપ કરતો નથી. મધ્યમ પુરુષ પરલોકના ભયથી પાપ કરતો નથી. અને ઉત્તમ પુરુષ તો સ્વભાવથીજ પાપનું આચરણ કરતો નથી.

કદાચિત્ કોઇ પુરુષ અતિ નીચપણું ધારણ કરી અન્યાયથી પ્રવર્તે તોપણ અર્થ સિદ્ધિ અનિશ્ચિત છે. કદાચિત્ પાપાનુબંધિ પુણ્યના ઉદયથી થાય. તોપણ અન્યાય કરવાથી જે અનર્થ થવાનો છે, તેમાં કાંઈ શંસય નથી. અન્યાય પ્રવૃત્તિથી બંધાયેલ અશુભ કર્મ નિશ્ચયથી પોતાનું ફળ આપ્યા વિના જીર્ણ થતું નથી. વળી કહ્યું છે કે:-

અવશ્યમેવ ભોક્તવ્યં કૃતં કર્મ શુભાશુભમ્
નાભુક્તં ક્ષીયતે કર્મ કલ્પકોટિ શતૈરપિ ॥ ૨

ભાવાર્થ—કરેણું શુભ અથવા અશુભ કર્મ ભોગવવું પડે છે. સેંકડો કષ્પકાલ થાય તોપણ કરેણું કર્મ ભોગવ્યા વિના નાશ પામતું નથી.

વિવાહ કરવા વિષે.

વળી સમાન કુટુંબવાળા, મઘમાંસ, રાત્રિ ભોજન ઇત્યાદિના પરિહાર રૂપ સમાન શીલવાળા, સરખા વૈભવવાળા, સમાન વેષવાળા, સમાન ભાષા ભોલનારા, (પ્રસિદ્ધ એક પુરૂષથી થયેલા વંશમાં ઉત્તમ થયેલ ગોત્રજ કહેવાય તેવા ન હોય તે અગોત્રજ કહેવાય,) એવા અગોત્રીયોની સાથે એટલે ધણા કાલના અંતરાયના વશથી ત્રુટિ ગયો છે ગોત્રનો સંબંધ જેનો, અને જેઓને ધણા લોકોની સાથે વિરોધ નહોય, તેવા લોકો સાથે વિવાહ સંબંધ કરવો. બહુ વિરોધી લોકોની સાથે વિવાહ નહિ કરવાનું કારણ એવું છે કે, જેની જાતિના ધણા લોકો જેને ધિક્કારતા હોય અને જેને દેશના ધણા માણસ સાથે વિરોધ હોય તેની સાથે વિવાહ સંબંધ અધટીત કહેવાય. માટે શાસ્ત્રોમાં જે વિરોધ બતાવવામાં આવ્યા છે તે સર્વ વિરોધનો પરિહાર કરી વિવાહ સંબંધ જોડવો. અંહી નીચે કેટલોક વિરૂદ્ધ સંબંધ દેખાડવામાં આવે છે. અસમાન કુલશીલાદિવાળા સાથે વિવાહ સંબંધ કરવાથી, નિશ્ચે અધટીતપણું થાય છે. અને શાસ્ત્રમાં કહેલા નિર્દોષ સંબંધનો અભાવ થવાથી, અંસનોપાદિ દોષનો સંભવ છે. જે વિભવનું અસાદૃશ્ય હોય તો ધનાધ્યની છોકરી ગરીબ ધણીને ગણકારતી નથી અને તેથી તેના શીલાદિને હાની પહોચવા સંભવ છે. તેમજ ધણાજ તવંગર ધરનો વર ગરીબ ધરની કન્યાની અવગણના કરે છે. એ રીતે સરખા વિભવવાળામાં વિવાહ સંબંધ નહિ કરવાથી દોષ આવે છે. અને દંપતિને સુખી થવા વખત આવતો નથી. માટે સમાન વિભવવાળા સાથે વિવાહ સંબંધ જોડવો જોઈએ.

ગોત્રજ સાથે વિવાહ સંબંધ કરવાથી, ગોત્રજમાં અનુસરવામાં આવતો નાના મોટાના વ્યવહારનો લોપ થાય. જે કે કન્યાનો પિતા વયથી તેમજ વૈભવથી મોટો હોય અને વરનો પિતા બંને રીતે હલકો હોય તોપણ દીકરી આપવાથી તે હલકી પક્તિમાં ગણાશે. વળી એક ગોત્રીઓમાં રૂઢ થયેલ નાના મોટાનો વ્યવહાર ઉલ્લંઘીને, વિવાહ કરવાથી યોગ્ય વ્યવહાર ગુણ પામતાં નથી. પણ તેથી ઉલટું, તે વ્યવહારની પ્રવૃત્તિ કરવાથી, જ્યેષ્ઠતા કનિષ્ઠતાના વ્યવહારનો લોપ થાય છે અને તેથી ગોત્રીયોને વિષે રહેલ વિનયનો ભંગ થાય છે. અને તેમ થવાથી મોટા અનર્થની પ્રવૃત્તિ થાય છે. માટે એક ગોત્રમાં

ઉત્પન્ન થયેલ પુરુષ સાથે વિવાહનું કૃત્ય નજ કરવું. વળી જે પુરુષની સાથે સંબંધ કરવાથી, પોતે નિરપરાધિ છતાં વિરોધનું પાત્ર થાય છે. અને તેથી આ લોક તથા પરલોકના અર્થનો નાશ થવા પ્રસંગ આવે છે. કારણકે સર્વ સુખ સંપત્તિ લોકના અનુરાગથીજ થાય છે. એવું વિચારીને જેનું સમાન કુલ સમાન શીલ, સમાન વૈભવ વીગેરે હોય, અને જે એક ગોત્રમાં ન હોય, અને જેને ધણીની સાથે વિરોધ નહોય, તેની સાથે વિવાહ સંબંધ કરવો. વિવાહની આખ-તમાં લૌકિક નીતિશાસ્ત્ર નીચે પ્રમાણે છે.

આર વર્ષની કન્યા અને સોળ વર્ષનો વર વિવાહને યોગ્ય છે, તેથી નાની વયના વર કન્યાનો વિવાહ કરવો અયોગ્ય ગણાય. વિવાહ પૂર્વક વ્યવહારનો અર્થ એવો છે કે કુટુંબ ઉત્પન્ન કરવું અને તેનું પરિપાલન કરવું. જે જ્ઞાતિમાં પરણવાનો જે વિધિ બતાવેલ છે, તે પ્રમાણે જે પરણે તે કુળવાન કહેવાય છે, અને તેથી ઉલટું કરે તે અકુલવાન કહેવાય છે.

અગ્નિ તથા દેવ દેવતા વીગેરેની સાક્ષી રાખી વર કન્યાનો હાથ મીલાવવો, તેનું નામ વિવાહ કહેવાય છે. તે વિવાહના આઠ પ્રકાર છે :-

૧ જેમાં અલંકારથી ભૂષિત કન્યા વરને આપવામાં આવે છે અને 'તું આ મહા ભાગ્યશાળી પુરુષની આજ્ઞામાં ચાલનારી થજે' એમ કન્યાને કહેવામાં આવે છે તે વિવાહને **બ્રહ્મ વિવાહ** કહે છે.

૨. જેમાં કન્યાનો પિતા પોતાના વૈભવને યોગ્ય દ્રવ્ય વરને આપી કન્યા પરણાવે તે વિવાહ **પ્રાજ્ઞપત્ય** કહેવાય છે.

૩. જેમાં વરને ગાય અને વાછરડો આપી કન્યા આપવામાં આવે છે તેને **આર્ષ વિવાહ** કહે છે.

૪. સ્ત્રી વિના, યજ્ઞ (દેવ પૂજા વીગેરે) થઈ શકતો નથી, એવું ધારી યજ્ઞ કરનારને યજ્ઞને અર્થે કન્યાદાન રૂપ દક્ષિણા આપે, તે વિવાહનું નામ દેવ વિવાહ રાખવામાં આવ્યું છે.

આ ચાર પ્રકારનો વિવાહ, ગૃહસ્થાશ્રમને યોગ્ય દેવ પૂજનાદિ વ્યવહારનું અંતરંગ કારણ છે, એટલે મુખ્ય કારણ છે અને માતા, પિતા, બંધુજન વીગેરે સર્વ લોકો આ પ્રકારના વિવાહને પ્રમાણ કહે છે, તેથી આ ચારે પ્રકારના ધર્મ-વિવાહ કહેવાય છે.

૫. સ્ત્રી પુરુષને પરસ્પર પ્રીતિ થવાથી, માંહોમાહે સંબંધ કરવો તે ગાંધર્વ વિવાહ કહેવાય છે.

૬. કોઇ પ્રકારની પ્રતિજ્ઞા કરી કન્યા આપવી તે આસુર વિવાહ કહેવાય છે.

૭. બળાત્કારથી કન્યાનું ગ્રહણ કરવું તેનું નામ રાક્ષસ વિવાહ કહેવાય છે.

૮. સુતેલી, પ્રમાદમાં પડેલી અથવા રમતી કન્યાનું, તેના માબાપ ન જાણે તેમ હરણ કરવું તે પૈશાચ વિવાહ કહેવાય છે.

આ ચાર વિવાહ અધર્મ યુક્ત ગણવામાં આવે છે; તોપણ જો કન્યા અને વરને અપવાદ વગર પરસ્પર રૂચિ હોય તો તે વિવાહને પણ ધર્મ યુક્ત જાણવો.

વિવાહનું ફળ.

શુદ્ધ સ્ત્રીનો લાભ થવો એજ વિવાહનું ફળ છે, અને શુદ્ધ સ્ત્રી મળવાથી; રૂડા પુત્ર રૂપ સંતતિનો લાભ થાય છે; દુઃખ રહિત થઇ, ચિત્ત સમાધિમાં રહે છે. અર્થાત્ જાતિવંત સ્ત્રી મળવાથી પુરુષનું ચિત્ત સધળી રીતે ચિંતા રહિત થાય છે. બહારના હર કોઇ પ્રકારના દુઃખનું નિવારણ કરવામાં, જાતવંત સ્ત્રી શિવાય બીજાનું કોઇ વધારે કુશળ નથી. ધર સંબંધિ કામકાજનો સારો વ્યવહાર પણ જાતવંત સ્ત્રી ઉપર આધાર રાખે છે. ધરમાં સારો આચાર પાળવો એ પણ જાતવંત સ્ત્રીને શીખવવું પડતું નથી, તે તેમાં સ્વભાવથીજ હોય છે, કારણ કે તે વિશુદ્ધ આચાર પાત્રવાવાળા કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલી છે. દેવતા અતિથિ સગા સંબંધિ વિગેરેનો સત્કાર કરવાથી નિર્દોષપણું પણ સ્ત્રીને વિષેજ રહેલું છે, એટલે જોને જોવો ઘટે તેવો આદરસત્કાર પણ જાતવંત સ્ત્રીથીજ થઇ શકે છે.

કુલીન સ્ત્રીનું રક્ષણ કરવાના ઉપાયો.

૧. ધર સંબંધિ સધળા કામનો અધિકાર સ્ત્રીને માથે નાંખવો, કારણ કે તે કામમાં ગુંથાવાથી સ્ત્રીને બહાર ફરવા હરવાની નિવૃત્તિ ઓછી મળે, તથા અહંપણથી ધર કામને મન દઇ સારી રીતે કરે. ઇત્યાદિ ધણા ગુણો એમાં રહેલા છે.

૨. અમુક દ્રવ્યની રકમ સ્ત્રીને સોંપવી જોઈએ. જે કે ઘરમાં જોઈતા પદાર્થ પુરૂષોએ લાવવા જોઈએ, તોપણ સ્ત્રીને થોડા ઘણા પૈસા આપવાની જરૂર છે, કારણ કે પુરૂષની ગેરહાજરીમાં, જે સ્ત્રી પાસે ધન હોય, તે અવશ્ય જોઈતી ચીજ લાવી તે વખતે કામ ચલાવી શકે છત્યાદિ એમાં ખીજ પણ ફાયદા ઘણા છે.

૩. સ્ત્રીને સ્વેચ્છાએ ચાલવાની છુટ ન મળવી જોઈએ. તે એવી રીતે કે, સ્ત્રીના અથવા ખીજ કોઈ માણસના અંતઃકરણમાં એવો ભાસ થવો ન જોઈએ કે આ ઘરમાં પુરૂષનું ચક્ષણ નશી પણ સ્ત્રીનું સ્વતંત્ર રાજ્ય છે.

૪. હમેશાં માનવા યોગ્ય સ્ત્રીઓની સોખતમાં સ્ત્રીનો વખત જય એવી યુક્તિ કરવી જોઈએ. એટલે હમેશાં, સતી, શીખામણ આપે એવી, અને હિતકારક સ્ત્રીઓનો સંગ કરાવવો. આ ચાર સ્ત્રીના રક્ષણ કરવાના ઉપાય છે.

શંકા—કોઈ કહેશે કે વગર પરણે તૈયાર મજેલી વૈશ્યા સ્ત્રીથી વ્યવહાર કરવામાં શું બાધ છે ?

જવાબ—ઘોખીને લુગડાં ઘોવાની શીલા અને કુતરાને પાણી પીવાના પાત્ર સમાન વૈશ્યા સ્ત્રી છે. જેમ ઘોભીની શીલા ઉપર જે આવે તે લુગડાં ઘોવે અને કુતરાના પાણી પીવાના વાસણમાં જે કુતરો આવે તે મોઢું ઘાલે તેમ વૈશ્યા પણ, જે પૈસા આપે, તેની સ્ત્રી થાય. એવી વૈશ્યા સ્ત્રીમાં મૂર્ખ શિવાય કયો પુરૂષ આસક્ત થાય ? અર્થાત્ કોઈ સમજી માણસ નજ થાય.

વૈશ્યાનો કુલ ધર્મ.

દાનમાં દુર્ભાગ્યતા એટલે વૈશ્યાનું ભાગ્ય એવું હોય છે કે તે કોઈ દીવસ દાનપુણ્ય કરે નહિ અથવા વૈશ્યાને દાન આપે તે દરિદ્રિ થાય છે. વસ્ત્ર આભુષણો વીગેરે જે કાંઈ વસ્તુ વૈશ્યાને સત્કાર તરીકે આપવામાં આવે છે, તે ખીજના ઉપયોગમાં આવે છે. વૈશ્યામાં ઘણી આસક્તિ કરવાથી પરાભવ થાય, અથવા મરણ થાય, એટલે મદ્યમાંસનો આહાર કરનારિ વૈશ્યામાં આસક્ત થવાથી, અનેક પ્રકારના રોગો ઉત્પન્ન થાય છે તેથી અને તે શિવાય ખીજ કેટલાએક કારણોથી, મરણ નીપજવાનો સંભવ છે. વૈશ્યા ઉપર ગમે તેટલો ઉપકાર કરીએ, તોપણ તે પોતાની થાયજ નહિ. ઘણા વખત સુધી સંબંધ રાખી, જે વૈશ્યાનો ત્યાગ કરવામાં આવે, તો તેજ વખતે તે ખીજે પુરૂષ અંગીકાર કરશે. ખીજ પુરૂષ પ્રતિ ગમન કરશે, છત્યાદિ, અનેક કારણોનો વિચાર કરી, પૂર્વે કહેવામાં આવેલ છે તે પ્રમાણે સ્ત્રી પરણવી એ ગૃહસ્થનો સામાન્ય ધર્મ છે.

ભય નિવારણ.

દૃશ્ય તેમજ અદૃશ્ય ઉપદ્રવનો ભય રાખવો એ પણ ગૃહસ્થનો સામાન્ય ધર્મ છે. પ્રત્યક્ષ રીતે જોવામાં આવે તે દૃશ્યભય કહેવાય અને અનુમાનથી કે આગમથી જે જાણવામાં આવે તે અદૃશ્ય ભય કહેવાય. કોઈ એમ કહે કે દૃષ્ટ તથા અદૃષ્ટ ભય ગૃહસ્થના ચિત્તમાંજ રહ્યા છે. તે વાતની ખાતરી કેમ કરાય ? ઉત્તર—જ્યારે માણસ યથાશક્તિ, ભયના કારણનો પરિહાર દૂરથીજ કરે ત્યારે એમ સમજાય કે એના ચિત્તમાં ભય રહેલા છે, પણ તે વિના તો એમ સમજાય કે એના ચિત્તમાં ભય રહેલ નથી. અન્યાય વ્યવહારથી, જુગટું રમવાથી, પરસ્ત્રી સંગ કરવાથી વીગેરે એવાં બીજાં કેટલાએક કારણોથી આ લોકમાં પણ અનેક પ્રકારનાં દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે, તે નજરે જોવામાં આવે છે. તેમજ મધમાંસનું બક્ષણ કરવાથી નરકાદિ વેદના ભોગવવી પડે છે એવી જે વાત શાસ્ત્રદ્વારા જાણવામાં આવે છે તે અદૃશ્ય ભય કહેવાય છે, માટે દૃશ્ય અને અદૃશ્ય ઉપદ્રવના કારણ ૩૫ અન્યાય વ્યવહારથી અને મધમાંસાદિ સેવનથી આત્માને દૂરથીજ પાછો વાળવો.

સદ્ગુણીની પ્રસંસા કરવા વિષે.

વળી સારા પુરૂષના આચરણની પ્રસંસા કરવી એ પણ ગૃહસ્થનો સામાન્ય ધર્મ છે. હમેશાં વૃત્તમાં રહેનાર અને જ્ઞાનથી વૃદ્ધ એવા ઉત્તમ પુરૂષોની સેવા કરી જેઓએ જ્ઞાન મેળવેલું હોય. એવા પુરૂષો સારા પુરૂષો કહેવાય તેમના આચરણની પ્રસંસા કરવી જોઈએ, તેવા પુરૂષોના આચરણ શાસ્ત્રોમાં પણ બતાવેલા છે જેમ કે,

લોકાપવાદ મીરુત્વં દીના મ્યુદ્ધરણાદરઃ ।
 કૃતજ્ઞતા સુદાક્ષિણ્યં સદાચારઃ પ્રકીર્તિતઃ ૧ ॥
 સર્વત્ર નિન્દા સંત્યાગો વર્ણવાદશ્ચ સાધુષુ ।
 આપદ્યદૈન્યમત્યન્તં તદ્વત્ સંપદિનમ્વતા ૨ ॥
 પ્રસ્તાવે મિત ભાષિત્વ મવિસંવાદનં તથા ।
 પ્રતિપન્ન ક્રિયા ચેતિ કુલધર્માનુપાલનમ્ ૩ ॥
 અસદ્વ્યયપરિત્યાગઃ સ્થાને ચૈવક્રિયાસદા ।
 પ્રધાન કાર્યે નિર્બંધઃ પ્રમાદસ્ય વિવર્જનમ્ ૪ ॥
 લોકાચારાણુવૃત્તિશ્ચ સર્વત્રૌ ચિત્તપાલનમ્ ।
 પ્રવૃત્તિર્ગર્હિતે નૈતિ પ્રાણૈઃ કઠ્ઠગતૈરપિ ૧ ॥

૧ કોઇની નિંદા ન કરવી, સાધુ પુરુષની શ્રદ્ધા કરવી, આપણ કાલમ અત્યંત દીનપણું ન કરવું, તેમજ સંપત્તિમાં અત્યંત નમ્રતા રાખવી.

૨ પ્રસંગ ઉપર યોગ્ય હોય તેજ ખોલવું, કોઇની સાથે વિરોધ ન કરવો. અંગીકાર કરેલું કાર્ય પાર પાડવું અને પોતાના કુલાચારને મુકવો નહિ.

૩ ખોટો રસ્તો દ્રવ્ય ન ખરચવું, ઉત્તમ કાર્યમાં આગ્રહ રાખવો અને પ્રમાદનો લાગ કરવો.

૪ જેમ ધર્મને બાધ ન આવે તેવી રીતે લૌકિક વ્યવહારને અનુસરવું, અને સર્વ જગ્યાએ ઔચિત્યતાનું પાલન કરવું એટલે જે સ્થાને જે કરવાનું હોય તે સ્થાને તે કરવું અને પ્રાણ કંઈ આવ્યા હોય તોપણ નિંદામાં પ્રવૃત્તિ ન કરવી. એટલે જે પ્રવૃત્તિ કરવાથી લોક નિંદા કરે તેવી પ્રવૃત્તિ ન કરવી.

૫ લોકના અનાદરથી બીવું, ગરીબ લોકોને મદદ કરવી, કોઇએ ઉપકાર કર્યો તે કોઇ દિવસ બૂલવો નહિ અને વખત આવે સારે તેના ઉપર પ્રત્યુપકાર કરવા ચુકવું પણ નહિ. તથા સારા પ્રકારની (પૂણ્યના કામમાં નહિ) દાક્ષિણ્યતા રાખવી. આ પાંચ શ્લોકમાં બતાવેલા ગુણો જેનામાં હોય તે શિષ્ટ પુરુષ કહેવાય. તેવા પુરુષોની પ્રશંસા પૂર્વક તેના ગુણ ગ્રહણ કરવા તે ગૃહસ્થનો સામાન્ય ધર્મ છે. વળી કહ્યું છે કે.

ગુણેષુ ક્રિયતાં યત્નઃ કિમાટોપૈઃ પ્રયોજનમ્, ।

વિક્રીયન્તેન ઘંટાભિર્ગાવઃ ક્ષીરવિવાર્જતાઃ ૧ ॥

ભાવાર્થ--ગુણને વિષે યત્ન કરવો, ઉપરના ડોળથી શું પ્રયોજન છે. ગુણ-વિના ઉપરનો આડંબર સર્વ મિથ્યા છે. જેમ દુધ નહિ દેનારી ગાયને ઘંટાથી શણગારી વેંચવા જઇએ અને કોઇ ખરીદ કરતું નથી તેમ ગુણ વગર ઉપરનો ડોળ મિથ્યા છે એટલે અંતરંગ જ્ઞાનાદિ ગુણ વિના ઉપરની કીયાના ડોળથી આત્માની શુદ્ધિ થતી નથી. બીજી જગ્યાએ પણ કહ્યું છે :-

શુદ્ધાઃ પ્રસિદ્ધિ માયાન્તિ લલ્લવોડપીહનેતરે ।

તમસ્યપિ વિલોક્યન્તે દન્તિ દન્તાન દન્તિનઃ ૧ ॥

ભાવાર્થ-નાના હોય તોપણ શુદ્ધ પુરૂષો પ્રસિદ્ધિ પામે છે. અને મોટા ડુંગર જેવા પણ અશુદ્ધ હોય તો પ્રસિદ્ધિના પ્રતિપક્ષિને મેળવે છે. જેમ અંધારાને વિષે રહેલા હાથીના દાંત દેખાય છે પણ હાથી દેખાતો નથી, કારણ કે હાથીના દાંત ઘોળા છે અને હાથી કાળો છે. તેમ નાના મોટાનો પણ મેળ નથી જે જ્ઞાનાદિ શુદ્ધ ગુણો સહિત હોય તે પ્રસિદ્ધિ પામે અને જેમાં તે ગુણોની ખામી હોય તે પ્રસિદ્ધિ પામી શકતો નથી.

અંતરંગ શત્રુના જય વિષે.

વળી કામ, ક્રોધ, લોભ, માન, મદ, હર્ષ ૩૫ છ અંતરંગ શત્રુનો ત્યાગ કરીને અવિરૂધ્ધ અર્થનો અંગીકાર કરીને ઇન્દ્રિયોનો જય કરવો એ ગૃહસ્થનો સામાન્ય ધર્મ છે.

ખીજાએ પરણેલી અથવા વિવાહ વગરની કુંભારી છોકરી અથવા તો વેશ્યા વીગેરે ખીજા એવી સ્ત્રી સાથે દુષ્ટ આચાર કરવો તે કામ કહેવાય. (આ વ્યાખ્યા સામાન્ય ધર્મ આશ્રયી છે.)

વિચાર કર્યા વગર પારકાને તેમજ પોતાને દુઃખ થાય તેવા કૃત્યો કરવા તે ક્રોધ કહેવાય.

દાન દેવા યોગ્ય પુરૂષોને દાન ન આપવું અથવા કારણ વગર પારકું ધન લેવું તે લોભ કહેવાય.

આગ્રહથી મોક્ષસાધવામાં ઉદ્યમવંત, જ્ઞાની પુરૂષોની શીખામણ નહિ માનવી અથવા તેમના વચનનો અનાદર કરવો તે માન કહેવાય.

કુલ, બલ, ઐશ્વર્ય, સંપત્તિ, ૩૫, વિદ્યા વિગેરેથી આત્માને વિષે અહં-કાર કરવો તે મદ કહેવાય, અથવા અન્ય સ્ત્રોકોને પીડા કરવાતું કારણ મદ કહેવાય છે.

નિમિત્ત વગર ક્રોધને દુઃખ આપીને, જીગાર રમીને, અને મૃગયા વીગેરે પાપના કૃત્યો કરીને પોતાના મનને પ્રસન્ન કરવું તે હર્ષ કહેવાય.

આ છ શત્રુનો ત્યાગ કરીને, ગૃહસ્થાવસ્થાને યોગ્ય ધર્મ અને અર્થના સાધનને આધન લાગે તેવી રીતે, પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષયને અત્યંત આસક્તિ

રહિત, થઇને ભોગવવાથી, ઇંદ્રિયોના વિકારને રોકવા ૩૫ ઇંદ્રિયોને જ્ય કરવો. એ ગૃહસ્થનો સામાન્ય ધર્મ છે. કેમકે સર્વથા ઇંદ્રિયોને વિષય થકી રોકવી તે તો યતિનો ધર્મ છે. અહિંયા તો સામાન્યથી ગૃહસ્થ ધર્મ કહેવાનો અધિકાર આલે છે માટે ગૃહસ્થ ધર્મનું વિવેચન કરેલું છે.

અયોગ્ય સ્થાન ત્યાગ વિષે.

ઉપદ્રવવાળા સ્થાનનો ત્યાગ કરવો એપણુ ગૃહસ્થનો સામાન્ય ધર્મ છે. પોતાના અને ખીજા રાગના લક્ષકરથી વિક્ષોભ એટલે પરસ્પર બન્ને રાગ લડાઇ કરવામાં તત્પર હોય તેથી થતા ઉપદ્રવવાળું, દુકાલ મરકી વીગેરેથી ભયવાળુ અને જ્યાં ધણા લોકોની સાથે વિરોધ હોય એવું સ્થાન તથા ખીજા જગ્યાએ રહેવું એ ગૃહસ્થનો સામાન્ય ધર્મ છે. કારણકે એવા સ્થાનનો ત્યાગ નહિ કરવાથી ઉન્નત થયેલ ઉપદ્રવથી ધર્મ અર્થ અને કામ એ ત્રણે પુરુષાર્થનો નાશ થવા સંભવ છે અને તેમ થવાથી આ લોક તથા પરલોકમાં અનર્થજ થાય.

સ્વામી માર્ગણુ વિષે.

પોતાને યોગ્ય, રક્ષણુ કરવાને સમર્થ, નહિ થયેલા લાભ સપાદન કરાવવામાં અને મેળવેલ લાભનું રક્ષણુ કરવામાં સમર્થ એવા રાગદ્વિ પુરુષોનો આશ્રય લેવો. અર્થાત્ ‘તમે મારે રક્ષણુ કરવા યોગ્ય છો હું તમારી રક્ષાપાત્ર છું’ એમ કહી તેને સ્વાધીન થવું વળી શાસ્ત્રમાં પણ કહેલું છે કે,

સ્વામિમૂલાઃ સર્વા પ્રકૃતયઃ । અમૂલેષુ તરુષુ કિંકુર્યાત્ પુરુષપ્રયત્નઃ॥

ભાવાર્થ--સ્વામી વગર પ્રકૃતિ હોઇ શકતી નથી. મુળ રહિત ઝાડ હોય તો પુરુષ પ્રયત્ન શું કરવાનો છે? મુળ સારું હોય તો ઝાડને ઉછેડવાનો પ્રયત્ન સાર્થક છે, તેમ સ્વામી સારો હોય તોજ સારું થાય. ધર્માત્મા, શુદ્ધ કુળવાળો, શુદ્ધ આચારવાળો, શુદ્ધ પરિવારવાળો, પ્રતાપવાન ન્યાયવાન વીગેરે સદ્ગુણો યુક્ત સ્વામીની સેવા કરવી ઉચિત છે.

સોખત કરવા વિષે.

વળી સામાન્ય રીતે ગૃહસ્થોએ, વંશ પરંપરાથી આપ્યા આવતા સુજનતા, ડહાપણુ, કૃતજ્ઞતા વીગેરે ઉત્તમગુણુ યુક્ત અને આગ્રહથી સદાચારનું પાલન કરનાર પુરુષનો સંજ કરવો જોઇએ, કેમકે હ્રદ પુરુષ સર્પની પઠે આશ્રય

કરવા યોગ્ય છેજ નહિ. ઉત્તમ પુરૂષની સોખત કરવાથીજ સુપ્રસિદ્ધિ થાય છે. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે:-

ગુણવાનિતિપ્રસિદ્ધિઃ સન્નિહિતૈરેવભવતિગુણવદ્ધિઃ ।

હ્યાતોમધુર્જગત્યપિ સુમનોભિઃ સુરભિભિઃ સુરભિઃ ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ--સમીપમાં રહેલા ગુણવાન પુરૂષોથીજ “ આ પુરૂષ ગુણવાન છે ” એવી પ્રસિદ્ધિ થાય છે. સુગંધિ પુષ્પોથી મધુ એટલે વસંત ઋતુ સુરભિ એવા નામથી પ્રખ્યાત છે, એટલે વસંત ઋતુનું સુરભિ એવું જે નામ રાખવામાં આવ્યું છે તે, તે ઋતુમાં સુરભિ પુષ્પો થાય છે તેને લઈને છે તેમ સારા માણસની સોખતથી મનુષ્ય પણ સારો ગણાય છે.

યોગ્યસ્થાન નિવાસ.

આગળ જેના લક્ષણ કહેવામાં આવશે એવા અસ્થાનથી વિલક્ષણ એટલે સારા સ્થાનમાં નિવાસ કરવો એ ગૃહસ્થનો સામાન્ય ધર્મ છે.

ચારે તરફ ઉજ્જડ જમીન હોય એવા ઘરમાં રહેવું એ ગૃહસ્થને અનુચિત છે કેમકે ચારે તરફ આવરણ રહિત હોવાથી ચોર વિગેરે લકંગા શોકો નિર્ભય થઈ પરાભવ કરવા ઉત્સાહ કરે.

બધી બાજુમાં બીજા ઘરોથી ઢંકાઈ ગયેલા ઘરમાં રહેવું એપણુ અયોગ્ય છે, કારણ કે તેવા ઘરના બારી બારણા વીગેરે બીજા ઘરોથી ઢંકાઈ ગયેલા હોય છે અને તેથી શોભા નથી પામતું, એટલુંજ નહિ પણ બ્યારે અગ્નિ વિગેરેનો ઉપદ્રવ થાય છે ત્યારે તેવા ઘરમાંથી નીકળવાનું અને પેસવાનું ઘણું મુશ્કેલી ભરેલું થઈ પડે છે.

વળી જુગટા વીગેરે વ્યસનથી પરાભવ પામેલા પડોશીની જોડે રહેવું એ પણ અસ્થાન કહેવાય છે, કારણ કે કુશીલ શોકો સાથે બોલવાથી, તેમની સાથે બેસવાથી તથા તેમની સોખત કરવાથી ગુણવાન પુરૂષોને પણ ગુણની હાની થાય છે, કેમકે શાસ્ત્રમાં પણ કહ્યું છે કે ગુણ અને દોષ સોખતથી ઉત્પન્ન થાય છે. એટલા માટે યોગ્ય સ્થાનમાં વસવું એ ગૃહસ્થનો સામાન્ય ધર્મ છે.

બ્યાં દરોના અંકુશ તથા કુસ્તૂંબ નામની વનસ્પતિ ધણી હોય, બ્યાં સારા રંગની તેમજ સારી ગંધવાળી માટી હોય, બ્યાં સ્વાદિષ્ટ જળની ઉત્પત્તિ

હોય ત્યાં, તથા દ્રવ્ય ભંડાર યુક્ત પૃથ્વી ઉપર, પ્રશસ્ત વાસ્તુ શાસ્ત્રના નિયમને અનુસરીને બાંધેલા ધરમાં વસવું, એ ગૃહસ્થનો સામાન્ય ધર્મ છે, કારણ કે તે શાસ્ત્રમાં બતાવેલા લક્ષણથી વિરુદ્ધ લક્ષણવળા ધરમાં રહેવાથી સત્પુરુષોને વૈભવની હાનિ ઇત્યાદિ લોક પ્રસિદ્ધ ધણા દોષ ઉત્પન્ન થાય છે, કેમકે સારા લક્ષણ યુક્ત ધરમાં રહેવાથી વાંછિત ફલની સિદ્ધિ થાય છે એમ શાસ્ત્રમાં પણ કહેલું છે.

ધરના લક્ષણો નિઃસંશય રીતે જાણવા માટે અતીન્દ્રિય પદાર્થના જ્ઞાનના હેતુ ભૂત શકુન, સ્વપ્ન અને ઉપશ્રુતિ રૂપ નિમિત્તથી પરીક્ષા કરવી, તેમાં શકુન અને સ્વપ્નનો અર્થ સર્વ જગ્યાએ પ્રસિદ્ધ છે માટે અહીં લખતા નથી. કોઈનો શબ્દ સાંભળી કલ્પના કરવી તેનું નામ ઉપશ્રુતિ કહેવાય છે. લોકોમાં કેટલી-એક જગ્યાએ શકુન કરતા શબ્દ નિમિત્ત અધિક ગણવામાં આવે છે. તેવી વિધિનો કેટલોક ભાગ અંગવિદ્યામાં કહેલો છે, તે પ્રકારની પરિક્ષાથી ધર બાંધવાના સઘળા લક્ષણોનું અવલોકન કરવું.

ધરમાં આવવા જવાના ધણા રસ્તા ન રાખવા કારણ કે અનેક રસ્તા હોવાથી ધરની સારી રીતે રક્ષા ન થઈ શકે, અને તેથી સ્ત્રી વિગેરે ધરના માણસોને તેમજ વિભવને ઉપદ્રવ થાય. ધરના બારણાની અતિશય રક્ષા કરવાથી અન્ય જનોને અંદર પેસવાનો અવકાશ મળતો નથી. પરિમિત દ્વારવાળા ધરનું રક્ષણ સહેલાઈથી થાય છે, એટલે તેવા ધરમાં રાખેલી વસ્તુઓ સહેલાઈથી સંભાળી શકાય છે. એ પ્રકારના ગૃહમાં વાસ કરવો એ ગૃહસ્થનો સામાન્ય ધર્મ છે.

વેષ વિષે.

પગની જાંગ અડધી ઉઘાડી રાખવી, પાધડીનું છોશું મુકવું, અત્યંત સજ્જડ અંગરખું પહેરવું અને જાર પુરૂષની એટલા દર્શક વેષ ધારણ કરવો ઇત્યાદિ વિરુદ્ધ વેષ કહેવાય છે. એવા વિરુદ્ધ વેષનો ત્યાગ કરી, પોતાના વિભવ, અવસ્થા, તથા નિવાસ સ્થાનને ઉચિત વેષ ધારણ કરવો, એટલે લોકોમાં હાંસિ-પાત્ર ન બનીએ એવો વેષ રાખવો, કેમકે ઉચિતપણે વર્તવાથી લોક હાંસિ ન કરે, અને જો લોક હાંસિ કરે તો પોતાને કપાય ઉત્પન્ન થાવા સંભવ છે માટે જેથી કપાય ઉત્પન્ન ન થાય તેવા ઉપાયે વર્તવું. પ્રસન્ન વેષ ધારણ કરનાર પુરૂષ મંગળ મૂર્તિ કહેવાય છે, અને મંગળથીજ લક્ષ્મીની ઉત્પત્તિ થાય છે. વળી શાસ્ત્રમાં પણ કહ્યું છે કે :-

શ્રીમદ્ભગવાત્પ્રભવતિ પ્રાગલ્ભ્યાન્નપ્રવર્ધતે ।

દાક્ષ્યાચ્ચ કુરુતે મૂલં સંયમાત્પ્રતિતિષ્ઠિતે ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—નંગળથી લક્ષ્મી ઉત્પન્ન થાય છે. ચતુરાશ્રથી લક્ષ્મીની વૃદ્ધિ થાય છે. ડહાપણથી લક્ષ્મીનું મૂળ 'મ'ધાય છે અને સંયમથી લક્ષ્મી પ્રતિષ્ઠા પામી રહે છે. ન્યાયથી વિભવ મેળવવો અને અન્યાયમાં વ્યય ન કરવો તેનું નામ લક્ષ્મી સંયમ કહેવાય છે તે સંયમથી પ્રાપ્તે લક્ષ્મીનો ક્ષય થતો નથી.

અરથ.

આવકને યોગ્ય ખર્ચ કરવો. એ ગૃહસ્થનો સામાન્ય ધર્મ છે. વળી નીતિશાસ્ત્રમાં પણ કહ્યું છે કે—

પાદમાયાન્નિધિ કુર્યાત્ પાદંવિત્તાય ઘટ્ટયેત્ ।

ધર્મોપભોગયોઃ પાદં પાદંભર્તવ્યપોષણે ॥

ભાવાર્થ—દરેક ગૃહસ્થે પોતાની આવકના ચાર ભાગ કલ્પવા. તેમાંથી એક ભાગ ધરમાં અનામત રાખવો, અને એક ભાગ પૈસાની વૃદ્ધિ થાય એવી યુક્તિથી ઉપયોગમાં લેવો. એક ધર્મ તથા પોતાના ઉપભોગ માટે રાખવો અને એક ભાગ જે માણસો પોતા ઉપર આધાર રાખતા હોય તેવા માણસોના પોષણ માટે રાખવો. એટલે સ્ત્રી પુત્રાદિના રક્ષણ માટે રાખવો વળી કહ્યું છે કે :—

આયાર્દ્ધં નિયુક્તિત ધર્મે સમધિકં તતઃ ।

શેષેણ શેષં કુર્વીત યત્નતસ્તુચ્છમૈહિકમ્ ॥

અર્થ—આવકના બે ભાગ પાડવા. તેમાં એક ભાગ ધર્મને વિષે ખર્ચ કરવો અને બંનેતો તેથી વધારે પણ ખર્ચવો; અને બાકી રહેલા ધનથી તુચ્છ એવું આ લોક સંબંધી સધળું કામ કરવું.

જેમ રોગથી શરીર નબળું થાય છે અને કાંઈ કામ કરી શકાતું નથી તેમ આવક કરતાં વધારે ખર્ચ કરવાથી પુરુષ કોઈ પ્રકારનો વ્યવહાર ચલાવવા સમર્થ થતો નથી. વળી શાસ્ત્રમાં પણ કહ્યું છે કે :—

આયવ્યયમનાલોચ્ય યસ્તુ વૈશ્રવણાયતે ।
અચિરેણૈવ કાલેન સોઽન્ન વૈ શ્રવણાયતે ॥

અર્થ—આવક અને ખર્ચનો વિચાર કર્યા વગર જે માણસ કુખેર ભંડારીની પેઠે પોતાને ધનવાન સમજી અધઠિત ખર્ચ કરે છે તે પુરૂષ નિયમથી થોડા કાળમાં શ્રવણ માત્ર રહે છે એટલે અમુક માણસ સાહુકાર હતા એવું સાંભળવા માત્ર તે થાય છે.

દેશાચાર અનુકરણ.

ભોજન આચ્છાદનાદિ ક્રિયારૂપ, લાંબા વખતથી ચાલતા આવેલા અને શિષ્ટ પુરૂષને સંમત એવા દેશાચાર પ્રમાણે વર્તવું એ ગ્રહસ્થનો સામાન્ય ધર્મ છે. કારણ કે દેશાચારનું ઉલ્લંઘન કરવાથી લોકોની અપ્રીતિ થાય છે અને તેથી અકલ્યાણ થવા સંભવ છે. વળી લૌકિક વ્યવહારમાં આ પ્રસંગે આમ પણ કેહવાય છે કે :—

યદ્યપિ સકલાં યોગી છિદ્રાં પશ્યતિ મેદિનીમ્ ।
તથાપિ લૌકિકાચારં મનસાપિનલંઘયેત્ ॥

અર્થ—યોગી પુરૂષ, જે કે સમગ્ર પૃથ્વીને છીદ્રવાળી દેખે છે એટલે પૃથ્વીના સધળા લોકોને દોષયુક્ત સમજે છે તો પણ મનથી પણ લૌકિક આચારનું ઉલ્લંઘન નકરી શકે. કારણ કે સર્વ ગુણયુક્ત વીતરાગજ હોય.

વળી આ લોક તથા પરલોકમાં અનાદરપણાથી નિંદાપાત્ર એવાં મદ્ય માંસ સેવન, પરસ્ત્રોગમન, ઇત્યાદિ પાપસ્થાનમાં મન, વચન, અને કાયાને નહિ પ્રવર્તાવવા રૂપ શુદ્ધ આચારનું પાલન કરવાથી સામાન્ય કુલમાં ઉત્પન્ન થયેલ માણસપણ ધણીજ મહોટાઈ પામે છે. શાસ્ત્રમાં પણ કહ્યું છે કે :—

ન કુલં વૃત્તહીનસ્ય પ્રમાણમિતિમેમતિઃ ।
અન્તેષ્વપિ હિજાતાનાં વૃત્તમેવવિશિષ્યતે ॥

અર્થ—જૂત, (સદાચાર) રહિત પુરૂષનું કુલ પ્રમાણરૂપ નથી. એમ માફ માનવું છે. કારણકે હજીકા કુલમાં ઉત્પન્ન થયેલ પુરૂષનું પણ વૃત્ત, મહોટાઈને પામે છે.

નિંદા ન કરવા વિષે.

ઉત્તમ, મધ્યમ, અને ક્રનિષ્ઠ દરેક જાતના પ્રાણીઓના ખરાબ આચારણુ વિષે બોલવું નહિ. કોઈ પણ પ્રાણીનું માઠું બોલવાથી તે પ્રાણીસાથે દૂષ ભાવ થાય છે. તેમાં વળી રાજ, પ્રધાન વીગેરે ધણા માનવંત લોકોની માફી વાત તો કોઈ દીવસ કરવી નહિ. કારણ કે તેઓનો અવર્ણવાદ કરવાથી મોટા ઉપદ્રવની ભીતિ રહે છે. વળી કહ્યું છે કે:—

नपरपरिवादादन्य विद्वेषणे परं भैषजमस्ति ।
राजादिषुतु वित्तप्राणनाशनादेरपिदोषः स्यात् ॥

અર્થ—અન્ય લોક સાથે દ્રેષ કરવાનું, નિંદા શીવાય, ખીજું કોઈ મોઠું કારણ નથી. અને રાજ વીગેરેની નિંદા કરવાથી તો ધન તથા પ્રાણ વગેરેનો નાશ થવાનો પણ દોષ થાય છે. માટે કોઈ માણસનો અવર્ણવાદ ન કરવો, એ ગૃહસ્થનો સામાન્ય ધર્મ છે.

સદ્ગુણીની સોખત કરવા વિષે.

જેમ લોકો અગ્નિથી બળતા, ઉપદ્રવથી પીડાતા, અને દુકાળે હણાતા, દેશનો ત્યાગ કરે છે અને સારા દેશમાં નિવાસ કરે છે. તેમ આલોક તથા પરલોકમાં અનિતિકારી આચારણુવાળા જીગારી પ્રમુખનો ત્યાગ કરી સારા આચારણુવાળા પુરૂષનો સંગ કરવો, એ ગૃહસ્થનો સામાન્ય ધર્મ છે, કારણ કે ખરાબ આચારવાળા પુરૂષનો ત્યાગ કરીને પણ જે સારા આચારણુવાળા પુરૂષની સોખત ન કરે તો તેવા સારા ગુણ વૃદ્ધિ ન પામે. વળી શાસ્ત્રમાં પણ કહ્યું છે:—

यदि सत्संगनिरतो भविष्यसि भविष्यसि ।
अथा सज्जन गोष्ठीषु पतिष्यसि पतिष्यसि ॥

અર્થ—જો સારા પુરૂષોની સોખતમાં તત્પર થઇશ તો સર્વ ઐશ્વર્યવાળો થઇશ, અને જે ખરાબ પુરૂષની ગોષ્ઠીમાં પડીશ તો સર્વ ઐશ્વર્યથી પડીશ, એટલે સર્વ સુખથી બ્રષ્ઠ થઇશ.

માત પિતાની ભક્તિ વિશે.

વળી માત પિતાની ત્રણ કાળ પૂજા કરવી. વળી શાસ્ત્રમાં પણ કહ્યું છે કે:—

પૂજનં ચાસ્ય વિજ્ઞેયં ત્રિસંધ્યં નમન ક્રિયા ।
તસ્યાનવસરેપ્યુચ્ચૈ શ્વેતસ્યારોપિતસ્યતુ ॥

ભાવાર્થ—માતા પિતા વીગેરે પૂજ્ય વર્ગને પ્રાતઃકાળે, મધ્યાહ્ન કાળે નથા સાયંકાળે નમસ્કાર કરવો તે તેમનું પૂજન કહેવાય છે. અવસર ન મળે તો મનમાં ઉચ્ચ પ્રકારે તેમનું ધ્યાન કરી નમસ્કાર કરવો. ગુરૂ વર્ગની ગણના શાસ્ત્રમાં પણ કહેલી છે :-

માતાપિતા કલાચાર્ય एतेषां ज्ञातयस्तथा ।
वृद्धा धर्मोपदेष्टारो गुरुवर्गः सतामनतः ॥

અર્થ—માતા, પિતા, કળા શીખવનાર, તેમજ જ્ઞાતિ, વૃદ્ધ પુરૂષો નથા ધર્મના ઉપદેશકો એ સર્વના સમુદાયને સંત પુરૂષોએ ગુરૂ વર્ગ માનેલો છે.

આ પ્રમાણે કહેલ ગુરૂ વર્ગનું બહુ માન કરવાની રીત પણ શાસ્ત્રમાં બતાવેલી છે. •

अभ्युत्थादियोगश्च तदन्तेनिभृतासनम् ।
नामग्रहश्च नास्थाने नावर्णं श्रवणं क्वचित् ।

અર્થ—ગુરૂજન આવે ત્યારે ઉભા થઇ સામા જવું આસન આપવું. સુખ શાંતિ પુણ્ય ઇત્યાદિ તે પ્રસન્ન થાય તેવી યોજનાઓ કરવી. તેમની સમીપે નિશ્ચળ રીતે આસનવાળી બેસવું. અધઘટીત જગ્યાએ તેમનું નામ ગ્રહણ પણ ન કરવું, તથા તેમની નિંદા ન સાંભળવી, અને શક્તિ હોય તો નિંદકને બોલતો બંધ કરવો, અને પોતાની શક્તિ તેવી ન હોય તો ત્યાંથી ઉડી જીજ્ઞે ઠેકાણે જવું.

વળી પરલોકના સુખ સાધન રૂપ દેવ પૂજા વિગેરે ધર્મ વ્યાપારમાં વર્તતા માતા પિતાને પોતે તે કાર્યમાં સ્થિર કરવા. ‘આજથી તમારે ધર કામની ચિંતા કરવી નહિ, કોઇ પણ જાતના વ્યવહારમાં પડવું નહિ. ફક્ત નિશ્ચિંત ચિત્તે ધર્મ-ધ્યાન કરવું’ ઇત્યાદિ વચનોથી ધર્મને વિષે તેમનો ઉત્સાહ વધારવો. વળી તેમની આજ્ઞા અનુસારે વર્તવું. વર્ણ, ગંધ, રસ વીગેરેથી શ્રેષ્ઠ અને નવીન પુષ્પ, ફળ, પ્રસુખ વસ્તુઓ માતા પિતાને અર્પણ કરવી, અને અન્ન વિગેરે

વસ્તુનો માતા પિતાએ ઉપભોગ કર્યા બાદ પોતે તે વસ્તુનું સેવન કરવું પણ વ્રત વિગેરે કોઈ કારણથી જો માતા પિતા તે વસ્તુનો ઉપભોગ ન કરે તોપણ પોતે કરે. એ પ્રકારે ગૃહસ્થનો સામાન્ય ધર્મ છે.

પોષ્ય પોષણ કરવા વિષે.

સ્ત્રી પુરૂષમાં કોઈ પણ પ્રાણીને કોઈ પણ પ્રકારે ઉદ્ભેગ ન થાય એવી રીતે મન વચનની પ્રવૃત્તિ કરવી, કારણ કે બીજાને ઉદ્ભેગ કરવાથી કોઈ જગ્યાએ પુરૂષને સમાધિનો લાભ થતો નથી, કારણ કે જેવી પ્રવૃત્તિ કરે તેવું ફળ થાય છે, માટે કોઈ પણ પ્રાણીને ઉદ્ભેગ ન થાય એવી રીતે વર્તવું જોઈએ.

માતા પિતા તથા પોતાને આધારે રહેલા સગા સંબંધિતું ભરણ પોષણ કરવું તેમાં માતા પિતા, પોતાની સાધ્વી સતી સ્ત્રી અને પુખ્ત ઉમરે નહીં પહોંચેલાં બાળકોનું તો અવશ્ય રક્ષણ કરવું જોઈએ. મનુ સૂત્રિમાં કહ્યું છે કે:-

वृद्धौ च मातापिरौ सतीभार्या सुतः शिशुः ।

अप्यकर्म शतं कृत्वा भर्तव्या मनुरब्रवीत् ॥

અર્થ—ધણા દુષ્કર સેંકડો કાર્ય કરીને પણ વૃદ્ધ માતા પિતા, સતી સ્ત્રી અને નાના બાળકોનું રક્ષણ કરવું એમ મનુ કહે છે. અને વળી મહાભારતમાં બીજમ યુધિષ્ઠિર પ્રત્યે કહે છે કે—

चत्वारितेतात गृहेवसन्तुश्रियाभिजुष्टस्यगृहस्थधर्मे ।

सखा दरिद्रो भगिनीव्यपत्या जातिश्च वृद्धो विधनः कुलीनः ।

અર્થ—હેતાત, ગૃહસ્થ ધર્મમાં રહેલો અને લક્ષ્મીએ સહિત એવો જે તું તેણે, તારા ધરમાં આ ચાર માણસનું પણ પોષણ કરવા યોગ્ય છે. તે દેખાડે છે—દુઃખી મિત્ર, પરિવાર વગરની પોતાની બેન, તથા પોતાની જાતિનો કોઈ પણ વૃદ્ધ, ધન રહિત થયેલ કુળવાન પુરૂષ આ ચારે પ્રકારના મનુષ્યોનું લક્ષ્મીવાન ગૃહસ્થોએ રક્ષણ કરવું યોગ્યજ છે.

વળી તે રક્ષણીય વર્ગને જેને જે કાર્ય ઉચિત હોય તેવા કાર્યમાં જોડી દેવો જોઈએ કારણ કે માણસ યોગ્ય કામ વિના નવરો પડીને વિનાશ રહીત થાય છે અને તેથી પોતાની શક્તિ, જીગંટા વીગેરે, અકાર્યમાં વાપરે છે અને તેવી

વર્તણૂકથી તે માણસ નકામો બને છે. માટે એવા માણસ ઉપર ઉપકાર કરવો તે અપકાર બરાબરજ લેખાય છે, કારણ કે તેથી એને નુકસાનજ થાય છે. અર્થાત્ જેનું ભરણ પોષણ કરીએ તેને હરેક કાંઈ કામમાં જોડવો અને જો તેમ ન કરીએ તો તે નિશ્ચિત થઈ અનેક પ્રકારના વ્યસન શીખે. અને તેથી દુર્ગતિ પામે એનું નિમિત્ત કારણ ભરણ પોષણ કરનારો થાય છે. માટે તેવા માણસને યોગ્ય કામે જોડી તેનું ભરણ પોષણ કરવું એ ગૃહસ્થનો સામાન્ય ધર્મ છે*

વળી તેવા માણસોને સોંપેલા કામમાં પણ પોષણ કરનાર પુરૂષે બરાબર લક્ષ રાખવું જોઈએ. કારણ કે જો તે લક્ષ ન આપે તો તે કામ કરનારાઓ નારાજ થાય છે અને તેમ થવાથી તે પોતાને સોંપેલું કામ કરવા સમર્થ થતા નથી.

વળી તે પોષ્ય વર્ગની આ લોક તથા પરલોક સંબંધિ અનર્થથી રક્ષા કરવા સર્વ પ્રકારે મહાન ઉદ્યમ કરવો. એમ કરવાથી રક્ષકને યથાર્થ સ્વામીત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. કારણ કે જો અપ્રાપ્ત વસ્તુને પમાડે તે યોગ કહેવાય અને પ્રાપ્ત વસ્તુની રક્ષા કરે તે ક્ષેમ કહેવાય. એ યોગ અને ક્ષેમ કરનાર સ્વામી કહેવાય છે. કારણ કે શાસ્ત્રમાં પણ કહ્યું છે કે જો આ લોક તથા પરલોક સંબંધિ અનર્થથી પોતાના આશ્રિતને બચાવે તે સ્વામી કહેવાય.

જ્યારે પોષ્ય વર્ગ કાંઈ કારણથી લોક વિરુદ્ધ આચારનું સેવન કરી નિંદાપાત્ર થાય ત્યારે શંસય, વિપર્યય અને અનધ્યવસાય રહીત યથાર્થ રીતે, વસ્તુ સ્પરૂપના નિશ્ચયરૂપ જ્ઞાનની તથા પોતાના ગૌરવની રક્ષા કરવી†.

એક વસ્તુ વિષે પરસ્પર વિરુદ્ધ અનિશ્ચિત જ્ઞાનનું નામ, શંસય કહેવાય છે. એક વસ્તુમાં જુદી જુદી વસ્તુનું જ્ઞાન થાય તે પણ શંસય કહેવાય છે. વિપરિત જ્ઞાન વિપર્યય કહેવાય છે.

અમુક વસ્તુનું નિર્ણય રહિત જ્ઞાન અનધ્યવસાય કહેવાય છે.

આ ત્રણ પ્રકારના વિપરિત જ્ઞાન રહિત વસ્તુ સ્વરૂપનો નિશ્ચય તે સમ્યક્ જ્ઞાન કહેવાય.

* આવા કાર્યમાં ગૃહસ્થે વિવેક રાખવાની જરૂર છે. સર્વથા નિષેધ નથી.

† પોતાના ગૌરવની રક્ષા કરવી એ વાક્યનો અર્થ એવો પણ થાય છે કે પોતે કરેલ તેના ગૌરવની રાખ કરવી એટલે નાશ કરવો.

દેવ સ્વરૂપ.

કલેશ ઉત્પન્ન કરનાર કર્મના સેંકડો વિપાકથી મુક્ત થયેલા અને ભક્તિ ભરથી દેવતા પ્રમુખ ભવ્યજીવો જેમની નિરંતર સ્તુતિ કર્યા કરે છે તે દેવ કહેવાય. અજ, અર્હત, અરહન, અનંત, યુદ્ધ, શંભુ, તમેાંતક ઇત્યાદિ નામ તેજ પરમાના છે, તેવા પરમાત્મા દેવની નિરંતર પૂજા કરવી જોઈએ.

જેઓ સર્વ દીવસને વિષે એકજ રીતીએ ધર્મકાર્ય કરે છે અને ગૃહસ્થની પેઠે તિથીઓમાં ભેદ નથી રાખતા તે અતિથિ કહેવાય. શાસ્ત્રમાં પણ કહ્યું છે કે,

તિથિઃ પર્વોત્સવાઃ સર્વે ત્યક્તાયેનમહાત્મના ।
અતિથિં તં વિજાનીયાચ્છેષમભ્યાગતંવિદુઃ ॥

ભાવાર્થ--જે મહાત્મા પુરૂષોએ સર્વ પર્વ ઉત્સવ વીગરે તિથિઓનો ત્યાગ કર્યો છે એટલે જેને સૃષ્ટિમાં સર્વ દિવસ સરખા છે તે અતિથિ કહેવાય બાકીના અભ્યાગત કહેવાય. એવા અતિથિને અન્નપાન આપી સત્કાર કરવો એ ગૃહસ્થનો સામાન્ય ધર્મ છે.

ધર્મ અર્થ અને કામના આરાધનમાં જેની શક્તિ ક્ષિણ થઇ હોય તે દીન એટલે ગરીબ કહેવાય. એવા દીન જનને દાન આપવું એ પણ ગૃહસ્થને આદરવા જોગ છે. દેવાદિના ઔચિત્ય એટલે ઉત્તમ, મધ્યમ, જઘન્ય રૂપ સેવાનો અર્થ સમજવો અને તેનું ઉલ્લંઘન ન કરવું. કારણ કે તેમ કરવાથી અગણિત ગુણો પણ જોવામાં આવતા નથી. શાસ્ત્રમાં પણ કહ્યું છે કે :—

ઔચિત્યમેકમેકત્ર ગુણાનાંરાશિરેકતઃ ।
વિશીર્યતે ગુણગ્રામ ઔચિત્યપરિવર્જિતઃ ॥

ભાવાર્થ--એક જગ્યાએ એકલું ઔચિત્ય મુકો અને એક જગ્યાએ સઘળા ગુણનો સમુહ મુકો તોપણ ઔચિત્ય રહિત ગુણનો સમુહ નાશ પામશે.

ખીજ લોકોથી અતિશે શ્રેષ્ઠ રીતે વર્તે તે ઉત્તમ પુરૂષ કહેવાય તેવા પુરૂષો સ્વભાવથીજ પરોપકાર કરવાવાળા અને પ્રિય વચન બોલવાવાળા હોય છે. તેમને અનુસરીને વર્તવાથી ઉદાર ચિત્ત હોઇને સ્વપ્નમાં પણ વિકારવાળી પ્રકૃતિ થતી નથી. અને તેથીજ એવા પુરૂષનું અનુકરણ કરી ઔચિત્ય મેળવવા અને મેળવ્યા પછી તેની રક્ષા કરવામાં તમર રહેવું એ ગૃહસ્થને યોગ્ય છે.

દેવાદિની પૂજા હંમેશા કરવી જોઈએ અને વિશેષથી ભોજન કરતાં પહેલાં કરવી જોઈએ.

ભોજન.

પોતાની પ્રકૃતિને અનુકુલપણાથી સમય થયે ભોજન કરવું. જે પુરુષ પોતાની પ્રકૃતિને અનુકુળ પાન આહાર ઇલાદિ લે છે તેજ સુખી થાય છે. અને તેનું નામ સાત્મ્યપણું કહેવાય છે.

એ પ્રકારના સાત્મ્યપણાથી લુપ્ત લાગી હોય તો ભોજન કરવું તે કાળ ભોજન કહેવાય છે. એમ પણ કહેલું છે કે જન્મારાથી આરંભીને સાત્મ્યપણે ખાધેલું વિષ પણ પથ્ય થાય છે, અને અસાત્મ્યપણે ખાધેલું પથ્ય પણ પ્રકૃતિને પ્રતિકુલ થાય છે. બળવાન પુરુષને સર્વ વસ્તુ પથ્યજ થાય છે એમ માની કાલકુટ ઝેર ન ખાવું, કારણ કે સારી રીતે ઝેર ઉતારવામાં પ્રવીણ માણસ કોઈ વખત ઝેરથીજ મરણ પામે છે.

પ્રકૃતિને અનુકુળ પડે તેમ વેળા સર ભોજન કરવામાં પણ અધિક ભોલુપપણુ ન રાખવું, કારણ કે જે પુરુષ મિત જમે છે તે બહુ જમે છે, કારણ કે જે અધિક ખાવામાં આવે છે તે ઉલટી, ઝાડો કે મરણ એ ત્રણમાનું એક કર્યા વિના વિરામ પામતું નથી, એટલે પચતું નથી, માટે મિત જમવું. સવારમાં એવી રીતે જમવું કે સાંજના જઠરાગ્નિ મંદ ન પડી જાય, અને સાંજે એવી રીતે જમવું કે જેથી સવારે જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય, એટલે લુપ્ત લાગે, તેનું નામ મિત ભોજન કહેવાય છે. ભોજનના પરિણામમાં કોઈ પણ જાતનો સિદ્ધાંત નથી. જેટલું પોતાની જઠરાગ્નિ પચાવી શકે તેટલું જમવું, કારણ કે અતિશય જમવાથી શરીર તથા જઠરાગ્નિ બન્ને બગડે છે. વળી અગ્નિ પ્રદીપ્ત હોય અને થોડું જમે તોપણ દેહ દુર્બલ થાય છે. તેમજ ઘણું ખાવાથી પચાવવામાં મુશ્કેલી પડે છે. વળી થાકી ગયેલ માણસને એકદમ પાણી પીવાથી અથવા જમવાથી તાવ, ઉલટી વગેરે અનેક પ્રકારના રોગો થાય છે, માટે થાક લાગ્યો હોય તો થોડી વિશ્રાંતિ લીધા પછી પાણી પીવું અને ભોજન કરવું.

એક વખત ખાધેલું જ્યાં સુધી બરાબર પચ્યું ન હોય ત્યાં સુધી બીજી વખત નજ જમવું. અજીર્ણ જતાં જે ભોજન કરવામાં આવે તે સર્વ રોગના કારણ ભૂત અજીર્ણની પ્રુષ્ટિ કરે છે. વળી કહ્યું છે કે—

અર્જીર્ણપ્રભવારોગા સ્ત્રાજીર્ણં ચતુર્વિધમ્ ।
 આમંવિદગ્ધં વિષ્ટબ્ધં રસશેષં તથાપરમ્ ।
 આમેતુદ્રવગંધિત્વં વિદગ્ધેષુમગંધિતા ।
 વિષ્ટબ્ધે ગાત્રભંગોત્ર રસશેષેતુજાઙ્યતા ॥

અર્થ—સર્વ રોગો અર્જીર્ણથી ઉત્પન્ન થાય છે, તે અર્જી આર પ્રકારનું છે. આમ અર્જી, ૨ વિદગ્ધ અર્જી, ૩ વિષ્ટબ્ધ અર્જી, ૪ રસ અર્જી.

નરમ ઝાડો આવે અને કોડેલી વસ્તુના જેવી ગંધ નીકળે ત્યારે આમ અર્જી થયું છે એમ જાણવું. કોઈ ખરાબ વસ્તુ બળવાથી દુર્ગંધિ ધૂમાડાની ગંધ જેવી જેના વિષ્ટામાંથી ગંધ નીકળે છે તે વિદગ્ધ અર્જી કહેવાય છે. જ્યારે ગાત્ર ભાંગે ત્યારે વિષ્ટબ્ધ અર્જી થયું છે એમ માનવું. જ્યારે શરીરમાં કોઈ પણ પ્રકારની સ્ફુર્તિ ન રહે ત્યારે રસશેષ અર્જી થયું છે એવું માનવું. આ પ્રકારે અર્જી ઓળખવું.

જ્યારે અર્જી થયું હોય ત્યારે નીચે લખેલા ચિન્હો પણ જોવામાં આવે છે.

મલવાતયોર્વિગંધો વિદ્ભેદો ગાત્રગૌરવમરુચ્મ્ ।
 અવિશુદ્ધશ્ચોદ્ધારઃ ષડર્જીર્ણવ્યક્તલિંગાનિ ॥

અર્થ—૧ મલનો ગંધ વિપરિત થાય.

૨ પવનનો ગંધ વિપરિત થાય.

૩ વિષ્ટામાં ભેદ થાય.

૪ શરીર ભારે પડી જાય.

૫ અન્ન ઉપર રસિ ન થાય.

૬ ખરાબ ઓડકાર આવે.

આ ૭ લક્ષણો અર્જી થયું છે એમ સુચવે છે.

મૂર્ચ્છા પ્રલાપો વમથુઃ પ્રસેકઃ સદનંબ્રમઃ ।

ઉપદ્રવામવન્ત્યેતે મરણંવાપ્યર્જીર્ણતઃ ॥

અર્થ—મુઝ્ઝા આવે, બકવા થાય, કંપારી આવે, અતિશય થુંકવું પડે એટલે મોળ આવે, અંગ ગાત્રાની પામે, ભ્રમ થાય, ફેર ચડે વીગેરે ઉપદ્રવો અજીર્ણ થાય છે છેવટ અજીર્ણ થી મરણ પણ થાય છે.

સામાન્ય બોધ.

વળી બલમાં કાંઈક ઘટાડો મારૂંમ પડે કે તરતજ તેના ઉપાય કરવા. શરીરના બલને ઘટાડે એવો પરિશ્રમ કરવો નહિ. સ્તિગ્ધ અને બહુ થોડું ભોજન કરવું, અને બીજા પણ બલ આવે એવા ઉપાય કરવા. કારણ કે શાસ્ત્રોમાં પણ કહ્યું છે કે બલ છે તેજ જીવંત છે. માટે જેમ બલને હાનિ ન પહોંચે તેમ કાર્યમાત્રમાં પ્રવૃત્તિ કરવી. વળી કોઈ વખત કોઈ પ્રકારે કોઈ બલવાન મારણસ જે બળનાશક વ્યાધિની દરકાર ન કરે તો તે વ્યાધિ તેને પરિણામમાં વૃદ્ધિ પામી ઝેરરૂપ થાય છે. માટે વ્યાધિની પણ ઉપેક્ષા નજ કરવી.

અધટિત દેશ કાળમાં વિચરવું નહિ. એટલે ચૈરાદિ ઉપદ્રવ યુક્ત હોય તો તે અધટિત દેશ કહેવાય તથા ઉપદ્રવયુક્ત કાલ વર્તે તો હોય તો તે અધટિત કાલ કહેવાય. તેવા અધટિત દેશકાળમાં વર્તવું નહિ. એટલે તેવા દેશનો ત્યાગ કરી જ્યાં ચૈરાદિનો ભય ન હોય તેવે સ્થાનકે જઈ રહેવું અને જ્યાં સુકાલ વર્તે તો હોય ત્યાં જઈ નિવાસ કરવો. નહીં તો આ લોક તથા પરલોક સંબંધિ અનર્થની પ્રાપ્તિ થાય.

જેને જેમ ઘટે તેમ લોકના ચિત્તને અનુસરવા રૂપ વ્યવહાર કરવો. કારણ કે તેમ નહીં કરવાથી લોકોના ચિત્તમાં પોતાની અવગણના થાય. અને તેથી પોતાની લઘુતા પોતેજ ઉત્પન્ન કરી કહેવાય. એ રીતે પોતામાં રહેલા બીજા શુદ્ધ આચારની પણ પોતેજ લઘુતા કરી એમ ગણાય. વળી શાસ્ત્રમાં પણ કહ્યું છે કે—

લોકઃ સ્વલ્પાધારઃ સર્વેભાં ધર્મચારિણાંયસ્માત્ ।

તસ્માલ્લોક વિરુદ્ધં ધર્મવિરુદ્ધંચસંત્યાજ્યમ્ ॥

ભાવાર્થ—ધર્મમાર્ગને વિષે આલ્પનારા સર્વ પુરુષોને ખરેખર લોકવ્યવહાર આધાર છે માટે લોકવિરુદ્ધ તથા ધર્મવિરુદ્ધ જે હોય તેનો ત્યાગ કરવો બેધર્મ.

પોતાના કર્મના દોષથી જાતિ વિદ્યા વિગેરે ગુણોએ, નીચતાને પામેલા હીન લોકો સાથે વ્યવહાર ઓછો કરવો. પણ તદ્દન તિરસ્કાર કરવો નહિ. કારણ કે તેઓ ગુણોની હીનતાથી, એવું સમજે છે કે અમે તેવા ગુણો અંગીકાર કરવા સમર્થ નથી. એમ વિચારી કોઈ ઉત્તમ પુરૂષોનું અનુકરણ કરી પોતાને કૃતાર્થ માનીને આનંદ પામે છે.

વળી કોઈ પણ મનુષ્ય સાથે અતિ પરિચયન કરવો. કારણ કે અતિ પરિચયથી ગુણુવાન પુરૂષોનો પણ અનાદર થાય છે. વળી કહ્યું છે કે—

અતિપરિચયાદવજ્ઞા ભવતિવિશિષ્ટેપિબસ્તુનિપ્રાયઃ ।

લોકઃ પ્રયાગવાસી કુપેસ્નાનંસદાકુરુતે ॥

ભાવાર્થ—અતિ પરિચય કરવાથી ધણું કરીને સારી વસ્તુ વિષે પણ તિરસ્કાર થાય છે. જેમ પ્રયાગ તીર્થમાં રહેવાવાળા પુરૂષો તે તીર્થનું સ્તાન છોડી દઈ હમેશાં કુવાના પાણીથી સ્નાન કરે છે.

સારા આચારમાં વર્તવું અને દુરાચારથી દુર રહેવું તે વ્રત કહેવાય. ગ્રાહ્ય અને ત્યાજ્ય વસ્તુઓનો વિભાગથી નિશ્ચય કરવો તે જ્ઞાન કહેવાય છે.

ઉપર કહેલા વ્રતવાળો વ્રતસ્થ કહેવાય અને તેવા પ્રકારના, જ્ઞાનવાળો જ્ઞાન વૃદ્ધ કહેવાય એવા પુરૂષોની સેવા કરવી. દરિદ્રની સેવા કરવાથી દ્વાગ્નિ પ્રાપ્ત થાય અને સમર્થની સેવા કરવાથી સામાર્થ્ય પ્રાપ્ત થાય. અને સારા ગુણુ અને સારી ક્રિયા યુક્ત પુરૂષોની જો સારી રીતે સેવા કરીએ તો નિશ્ચયથી તેઓ સદુપદેશ વિગેરે ફલ આપે છે. વળી શાસ્ત્રમાં પણ કહ્યું છે કે—

ઉપદેશઃ શુભોનિત્યં દર્શનં ધર્મચારિણામ્ ।

સ્થાને વિનય इत्येतत् સાધુસેવાફલંમહત્ ॥

અર્થ—ધર્માચારી પુરૂષો નો શુભ ઉપદેશ સાંભળવો તથા નિત્ય તેમનું દર્શન કરવું અને યોગ્ય સ્થાને તેમનો વિનય કરવો. એ સર્વ સત્ પુરૂષોની સેવા કરવાનું મોટું ફલ છે.

વળી પરસ્પર વિરોધ ન આવે તેમ માંહોમાંહે બંધાયેલા ધર્મ અર્થ અને કામ તેનો અંગીકાર કરવો.

ધર્મ અર્થ અને કામ એ ત્રીવર્ગ કહેવાય છે.

જેનાથી સારી ગતિ અને મોક્ષ મળે તે ધર્મ કહેવાય. જેનાથી વ્યવહારિક તથા પારમાર્થિક સર્વ પ્રયોજનની સિદ્ધિ થાય તે અર્થ કહેવાય. પોતાની કલ્પનાએ માની લીધેલા શુભ રસ સહિત સર્વ ઇંદ્રિઓની તૃપ્તિ જેનાથી થાય તે કામ કહેવાય. પરસ્પર હરકત ન પહોંચે એવી રીતે એ ત્રણેનું સેવન કરવું. વળી એ ત્રિવર્ગની આરાધના એક જીજ્ઞાની અપેક્ષા રહે તેમ કરવી, કારણ કે કોઇ પુરૂષ ધર્મ અને અર્થનો ઉપધાત કરી કેવળ કામમાં લીન થાય છે તો તે વનના હાથીને પેઠે આપત્તિ પામે છે.

ધર્મનું ઉલ્લંઘન કરી, જેમ સિંહ હાથીને મારીને જો કે હાથીના માંસ-માંથી ધણા જીવ તૃપ્તિ પામે છે પણ પાપ પોતે કરે છે તેથી કેવળ પાપનું પાત્ર થાય છે, તેમ કેવળ દ્રવ્ય ઉપાર્જન કરે તો તે દ્રવ્ય જીજ્ઞા લોક ભોગવે છે અને પોતે પાપનું જ પાત્ર બને છે. વાવવા માટે રાખેલું જી ખાઇ જનાર ખેડુ જેમ દુઃખી થાય છે તેમ આ મનુષ્ય જન્મ રૂપ જીજ્ઞ પાપ કૃત્ય કરી ગુમાવનાર દુઃખી થાય છે, કારણ કે અધર્મી પુરૂષનું ઉત્તર કાલમાં કાંઇ પણ કલ્યાણ થતું નથી. જે પુરૂષ પરલોક સંબંધિ સુખને વિરોધ ન લાગે તેમ આ લોકમાં સુખ ભોગવે છે તે પુરૂષ નિશ્ચયે સુખી થાય છે. માટે ધર્મને આધ ન લાગે તેમ યુદ્ધિમાન પુરૂષે અર્થ અને કામમાં યત્ન કરવો.

જે અર્થ અને કામને હણી ફક્ત ધર્મનીજ ઉપાસના કરે તેને યતિપણ્ડ અંગીકાર કરવું એજ કલ્યાણકારી છે. પણ પ્રાયેકરી ગૃહવાસ કરવો એ યુક્ત નથી. જે ઘરવાસમાં રહેતો તેને અર્થ અને કામનું આરાધન કરવું એ પણ શ્રેયકારી છે.

કાંઇ પણ વિચાર કર્યા વિના ઉત્પન્ન થયેલા દ્રવ્યનો ખરચ કરે તે તાદાત્વિક કહેવાય. બાપદાદાએ એકઠું કરેલું દ્રવ્ય અન્યાય માર્ગે ઉડાવી દે તે મૂલહર કહેવાય. અને જે પુરૂષ સેવકો તથા પોતાને પીડા કરી ધન એકઠું કરે અને ધર્મ માર્ગમાં ખરચ ન કરે તે કલ્હર્ય કહેવાય. તેમાં તાદાત્વિક અને મૂલહર એ બે પુરૂષોને ઉત્તર કાલમાં કલ્યાણ નથી. કારણ કે અર્થના નાશથી ધર્મ અને કામનો નાશજ થાય છે. અને કૃપણ પુરૂષે એકઠું કરેલું દ્રવ્ય પણ તેના પોતાના હિત માટે ઉપયોગમાં આવતું નથી તે તો રાજા, અથવા કુંઠિખી, અથવા તો ચોરના ભંડારમાં રહે છે. માટે આ ત્રણ પ્રકારના પુરૂષની પ્રકૃતિ

છોડી દષ મતિમાન પુરૂષે અર્થ રૂડી રીતે રાખવો. જેણે પોતાની ઇંદ્રિયો વશ નથી તેને અર્થ પ્રાપ્તિ નથી. વળી કામાસકત પુરૂષે કરેલા ઉપાય સારા ન હોય કારણ કે એવા પુરૂષના ધન, ધર્મ અને શરીર પરવશ હોય છે. જેને સ્ત્રી-ઓમાં અત્યંત આસક્તિ હોય એટલે વિરૂદ્ધ કામ પ્રવૃત્તિ કરનારાઓ, શીઘ્ર નાશ પામે છે. માટે ધર્મ અને અર્થને બાધ ન લાગે એવી રીતે કામમાં પ્રવૃત્તિ કરવી, એ પ્રમાણે વિચારી પરસ્પર વિરોધ ન લાગે તેવી રીતે ધર્મ અર્થ અને કામ એ ત્રણે પુરૂષાર્થની સેવા કરવી.

ધર્મ અર્થને કામ એ ત્રણમાંથી કોઈની બાધાનો સંભવ થાય તો જે ક્રમમાં તેમનું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે તે ક્રમ પ્રમાણે જેને બાધ આવતો હોય તેની પહેલાના પુરૂષાર્થનું રક્ષણ કરવું. જ્યારે કામ પુરૂષાર્થને બાધ લાગતો હોય ત્યારે ધર્મ અને અર્થનું રક્ષણ કરવું. કારણ કે તે બે વિના કામ સહેલાઈથી ભોગવાતો નથી. કામ અને અર્થની બાધા થાય તો ધર્મનીજ રક્ષા કરવી કારણ કે તે બેનું મૂલ ધર્મ છે, વળી કહ્યું છે કે—

ધર્મશ્ચેન્નાવસીદેત કપાલેનાપિ જીવતિ ।

આદયોસ્મીત્યવગન્તવ્યં ધર્મવિત્તાહિસાધવઃ ॥

ભાવાર્થ—ભીખ માંગીને પોતાનું પોષેણ કરનાર માણસ પણ જો ધર્મ સહિત હોય તો તે સીઝાય નહિ, કારણ કે તે એમજ સમજે છે કે હું ધનવાન છું, મારે શા માટે દુખી થવું જોઈએ. સાધુ પુરૂષોને ધર્મ એજ ધન છે.

બુદ્ધિમાન પુરૂષોએ સર્વ કાર્યના આરંભમાં દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ અને ભાવ સહિત પોતાના બળ તથા અબળનો એટલે સામર્થ્ય અને અસામર્થ્યનો વિચાર કરવો, કારણ કે પોતાના બળથી વિરૂદ્ધ આરંભ કરનારને ક્ષય સંપત્તિજ પ્રાપ્ત થાય છે, માટે ઉત્તમ પુરૂષોએ પોતાની શક્તિનો વિચાર કરીને દરેક આરંભ કરવા. વળી કહ્યું છે—

કઃ કાલઃ કાનિમિત્રાણિકોદેશઃ કૌવ્યયાગમૌ ।

કશ્ચાહં કામેશક્તિરિતિ ચિન્ત્યં મહુર્મુઘુઃ ॥

કાલ કેવો છે? મારા મિત્રો કોણ છે? દેશ કેવો છે? ખરચ અને આવક કેવાં છે? હું કોણ છું? મારી શક્તિ કેટલી છે? એ બધી વાતનો વારંવાર વિચાર કરવો.

વળી ધર્મ અર્થ અને કામની ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ રૂપ અનુબંધમાં પ્રયત્ન કરવો. અનુબંધ રહિત પ્રયોજનથી, વંધ્યા સ્ત્રીની પડે કોઈ પણ ગૌરવ પામતા નથી. માત્ર હીલના પામે છે.

જે કાળમાં જે વસ્તુ હેય અને જે વસ્તુ ઉપાદેય હોય તેનો અત્યંત નિપુણ બુદ્ધિએ વીચાર કરી હાનોપદાન કરવું, કારણ કે બુદ્ધિની નિપુણતાથી સર્વ લક્ષ્મી પામ થાય છે- વળી શાસ્ત્રમાં પણ કહ્યું છે કે:-

યઃ * કાકિળીમપ્યપથપ્રપન્નામન્વેષતે નિષ્કસહસ્રતુલ્યામ્ ।
કાલેન કોટિષ્વપિ મુક્તહસ્તસ્તસ્યાનુબંધં નજહાતિલક્ષ્મીઃ ॥

ભાવાર્થ—જે પુરૂષ કુમાર્ગમાં પડેલા પા પૈસાને પણ હગ્ગર સોના મોહોર તુલ્ય ગણે છે તે પુરૂષ રક્તે રક્તે કોડિ દ્રવ્ય વાપરવા સમર્થ થાય છે, કારણ કે લક્ષ્મી તેનો સંબંધ મુકી શકતી નથી. જે દ્રવ્ય સંચય કરી દાન પૂન્યમાં ખરચે છે તેને ભવો ભવ લક્ષ્મી મળે છે.

સુંદર સ્ત્રી સાથે જુવાન કિત્તરે આરંભેલ ગીત સાંભળવાના ઉદાહરણથી હમેશાં ધર્મ શ્રવણ કરવું કારણ કે ધર્મમાં હંમેશાં સુવચનોજ હોય છે અને તેથી અગણિત ગુણો થાય છે. કહ્યું છે કે:-

કાન્તમુપોજ્જ્ઞાતિ ખેદં તસં નિર્વાતિબુદ્ધ્યતેમૂઢમ્ ।
સ્થિરતામેતિ વ્યાકુલમુપયુક્તસુમાષિતંચેતઃ ॥

ભાવાર્થ—ઉપયોગી પુરૂષનું સુવચન ગ્વાનિ પામેલા પુરૂષના ચિત્તના ખેદને દુર કરે છે. તાપ પામેલાના ચિત્તને શાંત કરે છે. મોહ પામેલાના ચિત્તમાં પ્રતિબોધ કરે છે. તથા વ્યાકુળ ચિત્તવાળાને સ્થિર કરે છે. ઇત્યાદિ અગણિત ફાયદાઓ સુવચનથી થાય છે. અને તેવા સુવચન શાસ્ત્રોમાંજ હોય છે. માટે હમેશાં શાસ્ત્ર શ્રવણ કરવું.

સર્વત્ર કાર્યમાં પ્રવર્તેલા બુદ્ધિમાન પુરૂષોએ અભિનિવેશ ન કરવો. બીજનો પરાભવ કરવા માટે અનીતિનું કાર્ય કરવું તે અભિનિવેશ કહેવાય, અને તે અભિનિવેશ નીચ પુરૂષનું લક્ષણ છે, કારણ કે નીતિ માર્ગનું

* રૂપકસ્ય અશીતમોભાગઃ ।

ઉલ્લંઘન કરી અનીતિના કૃત્ય કરવાં એ નીચ પુરૂષોનું લક્ષણ છે. વિદ્વાન લોકો પણ કહે છે કે:-

દર્પઃ શ્રમયતિ નિર્વાન્નિષ્ફલનયવિગુણદુષ્કરામ્ભૈઃ ।

શ્રોતો વિલોમતરણૈર્વ્યસનિભિરાયાસ્યતેમત્સ્યૈઃ ॥

ભાવાર્થ—જેમ વ્યસનિ (કમભાગ્ય) માછલાંઓ પાણીના પ્રવાહ સન્મુખ ચાલી પોતાના આત્માને ફેગટ પ્રયાસ આપે છે. તેમ નીચ પુરૂષો પણ મગર-ખીથી, ફલરહિત, અન્યાય યુક્ત અને બહુજન મુશ્કેલ કામોનો આરંભ કરી પોતાના આત્માને દુઃખ દે છે.

ડહાપણુ, સુજનતા, ઉદારતા, સ્થિરતા, પ્રિયભાષણુ ઇત્યાદિ પોતાને તથા પરને ફાયદા કારક આત્મધર્મમાં પક્ષપાત રાખવો, તેની પ્રશંસા કરવી, બહુ માન કરવું, સહાય કરવી, વીગેરે સાધનોથી જેમ ગુણનો બાધ ન થાય, તેમ પ્રવૃત્તિ કરવી, કારણ કે ગુણનો પક્ષપાત કરનારા પુરૂષો બહુ માનદ્વારા પ્રાપ્ત કરેલ પુણ્યાનું બંધી પુણ્યના વિસ્તારના સામર્થ્યથી આલોક તથા પરલોકમાં, શરદ્ ઋતુના ચંદ્રના કિરણ સરખો ગૌર ગુણનો સમુદ્ધ નિશ્ચયથી પામે છે, કારણ કે ગુણનું બહુ માન કરવાનો અભિપ્રાય ચિંતા-મણી રત્ન કરતા પણ અધિક શક્તિવાળો ગણવામાં આવે છે, કેમકે ચિંતા-મણી રત્ન તો ફક્ત આલોકમાંજ સુખ આપે છે, અને ગુણનું બહુમાન કરવાનો અભિપ્રાય અનુક્રમે મોક્ષ સુખ આપનાર છે માટે ગુણનું બહુમાન કરવું એ ગૃહસ્થનો ધર્મ છે.

ઉહુ, અપોહુ, અભિનિવેશ, શુશ્રુષા, શ્રવણુ, ગ્રહણુ, ધારણુ, અને વિજ્ઞાન આ આઠ બુદ્ધિના ગુણ ઉપાર્જન કરવા.

૧ જાણેલા પદાર્થનો આધાર લઇને તે પ્રકારનો ખીખ પદાર્થમાં વ્યાપ્તિ જ્ઞાને તર્ક કરવો તેનું નામ ઉહુ કહેવાય, એટલે જેમ ધરને વિષે ધૂમાડો જોવાથી જ્યાં ધૂમાડો હોય ત્યાં અગ્નિ હોય એવો નિશ્ચય થાય, પછી પર્વતમાં ધૂમાડો જોઇ ત્યાં અગ્નિ હશે એવો વિર્તક થાય; તેમ ધર્મ સંબંધિ કાર્યમાં પણ કોઇ જીવની હિંસા કરવાથી પાપ લાગે છે એવો પ્રથમથી નિશ્ચય કરેલો હોય તો પછી કોઇ જીવને દુઃખ દઇએ તો પાપ લાગે એવો વિતર્ક થાય તેનું નામ ઉહુ કહેવાય. ઉક્તિ યુક્તી એ કરીને,

વિરૂદ્ધ હિંસાદિક અર્થથી, દોષની સંભાવનાએ, નિવૃત્તિ પામવી તેનું નામ અપોહ કહેવાય, અથવા ઉહ એટલે સામાન્ય જ્ઞાન, અને અપોહ એટલે વિશેષ જ્ઞાન. તત્ત્વ પ્રવેશ એટલે અભિનિવેશ. સાંભળવાની ઇચ્છા શુશ્રુષા; સાંભળવું તે શ્રવણ; સાંભળેલા અર્થનો અંગીકાર કરવો તે ગ્રહણ. અંગીકાર કરેલ અર્થને સ્મૃતિમાં રાખવો તે ધારણા. મોહ, સંદેહ, અને વિપરિતતા રહિત જ્ઞાનનું નામ વિજ્ઞાન કહેવાય. આ પ્રકારે જોણે બુદ્ધિનો ઉત્કર્ષ મેળવ્યો હોય તે કોઈ જગ્યાએ સ્પન્નતા ન પામે. કહ્યું છે કે:-

जीवन्तिशतशः प्राज्ञाः प्रज्ञयावित्तसंक्षये ।

नहि प्रज्ञाक्षयेकश्चिद्वित्ते सत्यपिजीवति ॥

ભાવાર્થ--સંકડો ડાહ્યા પુરૂષો ધનનો નાશ થાય તોપણ બુદ્ધિથી જીવે છે પણ બુદ્ધિનો નાશ થયે ધનવાન જીવી શકતો નથી, માટે ધનવાન કરતાં બુદ્ધિવાન વધારે ઉત્તમ છે.

આ પ્રમાણે ઉપર બતાવેલા ન્યાયથી જે પુણ્યવાન જીવ રૂડી રીતે ગૃહસ્થ ધર્મ પાલશે તે આલોક તથા પરલોકમાં સુખ મેળવશે. વળી તે પ્રકારની પ્રવૃત્તિ પુણ્યાનુબંધિ પુણ્યાના બંધથી અનિબંધ છે એટલે ઉત્તમ પુરૂષોએ વખાણવા યોગ્ય છે, માટે આ પ્રકારના ધર્મમાં ગૃહસ્થોએ ઉદ્યમ કરવો યોગ્ય છે.

દુર્લભ એવો આ મનુષ્ય જન્મ પામીને આત્માનું હિત કરવું એજ સાધ્ય છે, કારણ કે અકાલ મૃત્યુ આ દુનિયામાં અચાનક વસ્તુ માત્રને હતી ન હતી કરી નાંખે છે. આ પ્રકારની દુનિયાની સ્થિતિ છે ત્યારે પરિણામમાં દુઃખ આપનારી સંપત્તિમાં આગ્રહ છોડી આત્માર્થી પુરૂષોએ ઉચ્ચ પ્રકારે ધર્મ સેવન કરવું.

ગૃહસ્થને ઉપદેશ.

પ્રાયઃ સદ્ધર્મબીજાનિ ગૃહિષ્વેવંવિધેષ્વલમ્ ।
રોહન્તિ વિધિનોષ્ઠાનિ યથાબીજાનિસત્તિક્ષતૌ ॥

ભાવાર્થ-જેમ સારી પૃથ્વીમાં વિધિ પૂર્વક વાવેલાં બીજ ઉગે છે તેમ ગૃહસ્થને વિષે પણ વિધિ સહિત વાવેલા સદ્ધર્મના બીજ બહુધા ઉગે છે.

ધણું કરીને સદ્ધર્મના, બીજ ૩૫ સમ્યક્ જ્ઞાન, સમ્યક્ દર્શન અને સમ્યક્ ચરિત્ર સહિત, કારણો નીચે પ્રમાણે છે :-

દુઃખિતેષુ દયાત્યન્તમદ્વેષોગુણવત્સુચ ।
ઔચિત્યાસેવનં ચૈવ સર્વત્રૈવાવિશેષતઃ ॥

ભાવાર્થ-દુઃખિ પ્રાણીઓ ઉપર અત્યંત દયા કરવી, અને ગુણવાનું ઉપર દ્વેષ ન રાખવો, અને સર્વ જગ્યાએ ભેદ રહિતપણે યોગ્યતું આસેવન કરવું.

ધર્મના બીજો, પોતાના કુળ કમથી ચાલતા આવેલા અને નિંદા રહિત અને ન્યાય સહિત અનુષ્ઠાનાદિ ગુણપાત્ર ગૃહસ્થોમાં, પોતાના ફલના સત્ય કારણપણે ઉગે છે. વળી કહ્યું છે કે:-

વપનં ધર્મબીજસ્ય સત્પ્રશંસાદિતદ્વતમ્ ।
તચ્ચિન્તાઘઙ્કુરાદિસ્યાત્ ફલસિદ્ધિસ્તુનિર્વૃત્તિઃ ॥

ભાવાર્થ-સત્પુરુષોની પ્રશંસા કરવી વીગેરે ક્રિયા ધર્મના બીજ વાવવા ૩૫ છે. અને તે ધર્મની ચિંતા કરવી તે અંકુરો વિગેરે છે. અને મોક્ષ, ધર્મની ફલ સિદ્ધિ છે.

ચિન્તાસચ્શ્રુત્યનુષ્ઠાન દેવમાનુષસંપદઃ

ક્રમેણાઙ્કુરસત્કાંડ નાલપુષ્પસમામતાઃ ॥

ભાવાર્થ—વળી ધર્મની ચિંતા અંકુરારૂપ છે, ધર્મનું શ્રવણ કરવું તે ડાળો સમાન છે. ધર્મનું અનુષ્ઠાન નાલ સમાન છે. અને દેવતા મનુષ્યની સંપત્તિ રૂપ છે.

જેમ બીજ વાળ્યા પછી અંકુર પુટે પછી ડાળા થાય કુલ થાય અને છેવટ ફળ થાય તેમ અંહી પણ જાણવું. મર દેવી પ્રમુખને વિષે અન્યથા ભાવ થાય તો તેમાં વિરોધ નથી કારણ તેમનું ભવ્યપણું પરિપક્વ થયેલું હતું.

જેમ ઉપર ભુમિમાં વાવેલા બીજનો નાશ થાય છે અથવા તો અંકુરો થઈ સુકાઈ જાય છે તેમ અજ્ઞાન ખાર યુક્ત હૃદય ભુમિમાં વાવેલા સદ્ધર્મના બીજનો નાશ થાય છે અથવા તો અંકુરો પુટી નિષ્ફળ થાય છે. એમ પંડિત પુરૂષો કહે છે; કારણ કે અયોગ્યાતાથી મુર્ખ પુરૂષ થોડું પણ સારું કાર્ય કરવા સમર્થ નથી થતો, ત્યારે ધર્મ સંબંધિ, મોક્ષને ઉપયોગી કાર્ય કેમ કરી શકશે? હિતકર અને દુઃખકર વસ્તુઓના તફાવત સમજવામાં અકુશળ પુરૂષ નિર્વાહાદિ અનુષ્ઠાનપણ સારી રીતે નથી સાધી શકતો કારણ કે તે દરેક વિષયમાં અજ્ઞ છે. જે સર્પવ માત્રનું ધારણ કરવા અસમર્થ હોય છે તે મેરૂ પર્વતનું ધારણ કેમ કરી શકે, અર્થાત્ નજ કરી શકે. માટે જે માણસ જેટલું ધારવા સમર્થ હોય તેને તે પ્રકારનો બોધ કરવો જોઈએ.

પ્રથમ જે પુરૂષને દેશના કરવાની છે તેની પ્રકૃતિ જાણવી જોઈએ. એટલે તે પુરૂષ ગુણવાન્ ભોક્ષીની સોખમતામાં રહેવા ખુશી છે કે નહિ વીગેરે જાણવું જોઈએ. વળી તે પુરૂષ કયા દેવમાં ભક્તિ તથા રાગવાળો છે તે પણ ઉપદેશકે પ્રથમથી જાણવું જોઈએ, કારણ કે જેની પ્રકૃતિ પહેલાથી જાણેલી હોય તેને કેમશૈલીથી ઉપદેશ કરવો તે સમજાઈ શકે અને જેના દેવ જાણેલા હોય તેના દેવના વચનમાં શો વિરોધ આવે છે તે તેને સમજાવી યથાર્થ વક્તા શ્રી જીતરાજના વચન રૂપ સમ્યક્ત્વના બીજ તેનામાં સહેલાઈથી રોપી શકાય. તેને માનેલા કુદેવના દુષણો ખતાવ્યા શીવાય તેની શ્રદ્ધામાં ફેરફાર થવા સંભવ નથી.

વળી દેશ્ય પુરૂષોને આલોક તથા પરલોક સંબંધિ સામાન્ય ગુણોની પ્રશંસા સંભળાવવી જેમ કે:—

પ્રદાનં પ્રચ્છન્નં ગૃહમુપગતે સંભ્રમવિધિઃ ।

પ્રિયંકૃત્વા મૌનં સદસિકથનં ચાપ્યુપકૃત્તેઃ ॥

અનુત્સેકોલક્ષ્મ્યા નિરભિભવસારાઃ પરકથાઃ ।

શ્રુતે ચાસંતોષઃ કથમનભિજાતે નિવસતિ ॥

ભાવાર્થ—સત્પાત્રને દાન આપવું તે છાનું આપવું પણ લોક પ્રશંસા કરે તેટલા માટે આપવું નહિ. વળી કોઇ સત્પુરુષ પોતાને ધરે આવે તો અહો માઈં મોટું ભાગ્ય એમ ધારી તેની ભરજી સંપાદન કરવા ખીજા અધાં કામ પડતાં મુકી તેની યોગ્યતા પ્રમાણે આગતાસ્વાગતામાં તત્પર થવું. વળી કોઇના ઉપર ઉપકાર કરી પ્રલાભ જવું નહિ, કારણ કે કરેલું ઉપકારનું કાર્ય કહી બતાવવું એ હલકા માણસની પ્રકૃતિ છે એટલે પોતે પોતાને મોંઢે પોતાના વખાણ કરવાં એ હલકા માણસનું કામ છે, અને કોઇએ પોતાના ઉપર ઉપકાર કર્યો હોય તો તે સભા સમક્ષ કહી બતાવવો, કારણ કે તેમ કરવાથી ઉપકાર કરનારનો વિનય સચવાય છે અને તેની પ્રીતિ પણ સંપાદન કરાય છે. લક્ષ્મીને ગર્વ ન કરવો કારણ કે તે ચપળા છે, આજ છે અને કાલ નથી. જેથી કોઇનો પરાભવ થાય એવી પારકી વાત કરવીજ નહિ. વળી શાસ્ત્ર ભણવામાં અને સાંભળવામાં કોઇ દીવસે સંતોષ ન પામવો. આ ગુણો જાતવંત પુરુષ શીવાય ખીજામાં તે ક્યાંથી રહે? અર્થાત્ જાતવંત પુરુષમાંજ રહે.

વળી તેવા પુરુષોની સમક્ષ જેમ વિરોધ ન આવે તેવી રીતે સાધારણ ગુણોથી અધિક ગુણનું પણ વ્યાખ્યાન કરવું. જેમ કે :-

પંચૈતાનિ પવિત્રાણિ સર્વેષાં ધર્મચારિણાં ।

અહિંસા સત્યમસ્તેયં ત્યાગોમૈથુનવર્જનમ્ ॥

ભાવાર્થ—હિંસા ન કરવી, સત્ય બોલવું, ચોરી ન કરવી, દાન કરવું અને મૈથુન ન સેવવું એ પાંચ વાના દરેક ધર્મી પુરુષોએ પાલવા યોગ્ય છે.

વીશેષ સમજાવતાં છતાં પણ જે શ્રોતા ને જ્ઞાન ન થાય તો તેની નિંદા ન કરવી, ‘કે અહો તું મંદ બુદ્ધિવાળો છે, આટલું આટલું સમજાવતાં ખીલકુલ સમજતો નથી.’ એ પ્રકારે શ્રોતાને તિરસ્કાર કરવો નહિ કારણ કે એમ કરવાથી કોઇ શ્રોતાને મનમાં સમજવાની ઘણી ઇચ્છા હોય તોપણ તે દુર જાય છે. કારણ કે ઉપદેશકના ઉપકારથી તે એમ સમજે છે કે હવે હું સમજવાલાયક નથી. માટે તેમની નિંદા નહીં કરતાં તેમને પહેલાં ધર્મશાસ્ત્ર સાંભળવાની ઇચ્છા વધે એવી રીતના વાક્યોથી સમજાવવા કારણ કે તેમને

ધર્મશાસ્ત્ર સાંભળવાની ઇચ્છા થયા વિના તેમની પાસે ધર્મશાસ્ત્ર વાંચવાથી ઉલટો અનર્થ થવા સંભવ છે. વળી શાસ્ત્રમાં પણ કહ્યું છે કે જે પુરૂષ સાંભળનારની ઇચ્છા વગર તેની પાસે બોલે છે તે પિશાચકી કે વાતકી કહેવાય છે. એટલે જેમ કોઇના શરીરમાં પિશાચે પ્રવેશ કર્યો હોય અને તે ગમે તેમ બોલે પણ તેનું બોલવું નિષ્ફળ છે તેમ સાંભળનારની ગરજવિના બોલનારનો ઉપદેશ નીષ્ફળ થાય છે. અને જેમ કોઇને સન્નિપાત વિગેરે વાયુના કોષ પ્રકારના રોગથી બકવા થાય છે અને તેનું બોલવું નિષ્ફળ થાય છે તેમ જે પુરૂષ સાંભળવા નહિ ઇચ્છનારની પાસે બોલે છે તેપણ ફાકટનો પ્રયાસ કરે છે. માટે પહેલા શાસ્ત્ર સાંભળવાની ઇચ્છા ઉત્પન્ન કરવી અને પછી બોધ કરવાની શરૂઆત કરવી. એવો નિયમ છે કે જેમ સખત સન્નિપાત વિગેરે રોગવાળા પુરૂષોને વારંવાર કરિયાતા વીગેરેના ક્વાથોનો ઉપચાર કરીએ છીએ તેમ સાંભળનારને જ્યાંસુધી બોધ ન થાય ત્યાં સુધી ઇષ્ટવાત વારંવાર સમજાવ્યા કરવી.

વળી એકવાર અથવા વારંવાર બોધ કરવાથી જ્યારે શ્રોતાને બોધ થાય ત્યારે, “ ભારે કર્મી જીવોને આ પ્રકારનો સુક્ષ્મ બોધ નથી પણ હળવા કર્મી જીવોનેજ થાય છે ” એ પ્રમાણે શ્રોતાની પ્રશંસા કરવી.

વળી શ્રોતા પુરૂષો પાસે આગમનું બહુમાન કરાવી તેમને આગમમાં પ્રવેશ કરાવવો. આગમનું બહુમાન ઉત્પન્ન કરવા વિશે શાસ્ત્રમાં નીચે પ્રમાણે કહેલું છે કે :—

परलोकविधौ शास्त्रात् प्रायोनान्यदपेक्षते ।

आसन्नभव्यो मतिमाञ् श्रद्धाधनसमन्वितः ॥

ભાવાર્થ—આસન્ન ભવ્ય, બુદ્ધિગાન અને શ્રદ્ધારૂપ ધનવાન પુરૂષ પરલોક સંબંધિ કાર્યમાં શાસ્ત્ર શિવાય ઘણું કરી બીજા કશા ઉપર આધાર રાખતો નથી. એટલે શાસ્ત્ર પ્રમાણેજ પરલોક સંબંધિ કાર્ય કરે છે. વળી કહ્યું છે કે :—

उपदेशंविनाप्यर्थ कामौप्रति पटुर्जनः

घर्मस्तु नविनाशास्त्रादिति तत्रादरोहितः ॥

ભાવાર્થ—લોકો અર્થ અને કામ ઉપદેશ વિના પણ ચતુરાઈથી સાધે છે. પણ ધર્મ, શાસ્ત્ર વિના સધાતોજ નથી, માટે શાસ્ત્રમાં આદર કરવો એ હિતકારી છે. વળી અર્થાદિક, અનર્થનાહેતુ છે એમ પણ અનેક શાસ્ત્રોમાં કહેલું છે.

માટે હમેશા શાસ્ત્રમાં યતન કરવાવાળા ધર્મી પુરુષો વખાણવા લાયક છે, કારણ કે આ લોકમાં મોહરૂપ અંધકાર સર્વત્ર વ્યાપી રહેલું છે તેથી સારું બુંદુ જોઈ શકાતું નથી તેમાં શાસ્ત્ર રૂપ પ્રકાશનું જે આલંબન કરે છે તે સર્વ જોઈ શકે છે. વળી કહ્યું છે કે :-

પાપમયૌષધં શાસ્ત્રં શાસ્ત્રં પુણ્યનિબન્ધનમ્ ।

ચક્ષુઃ સર્વત્રગં શાસ્ત્રં શાસ્ત્રં સર્વાર્થ સાધનમ્ ॥

ભાવાર્થ—પાપરૂપ રોગનું ઔષધ શાસ્ત્ર છે. પુણ્યનું નિબંધન પણ શાસ્ત્ર છે. વળી શાસ્ત્ર સર્વ જગ્યાએ ગતી કરતું નેત્ર છે એટલે શાસ્ત્રરૂપ નેત્રે સર્વ વસ્તુઓ દેખાય છે. માટે સર્વ અર્થનું સાધન શાસ્ત્રજ છે:-

નયસ્યભક્તિરેતસ્મિસ્તસ્યધર્મ ક્રિયાપિહિ ।

અન્ધપ્રેક્ષ્ય ક્રિયાતુલ્યા કર્મદોષાદસત્ફલા ॥

અર્થ—જેને શાસ્ત્રમાં ભક્તિ નથી તેની ધર્મ ક્રિયાઓ પણ આંધળાએ દેખવા યોગ્ય ક્રિારૂપ છે. અને કર્મ દોષથી અસત્ ફલવાળી છે. એટલે સદ્ગતિરૂપ ફલ આપતી નથી.

યઃ શ્રાદ્ધઃ મન્યતેમાન્યા નહંકારવિવર્જિતઃ ।

ગુણરાગી મહાભાગસ્તસ્ય ધર્મક્રિયાપરા ॥

ભાવાર્થ—અહંકાર રહિત, ગુણીજનો ઉપર પ્રેમ રાખનારો મોટી શક્તિવાળો શ્રાવક માન્ય પુરુષોને માન આપે છે. અને તેવા શ્રાવકની ધર્મ ક્રિયા ઉત્કૃષ્ટ જાણવી.

વળી જેને શાસ્ત્રમાં અનાદર છે તે પુરુષ ગમે તેવા ગુણ યુક્ત હોય તો પણ તે ઉન્મત્ત પુરુષ છે એમ માનવામાં આવે છે, વળી તીર્થંકર મહારાજ એ પણ શાસ્ત્ર ભક્તિને મોક્ષની ઉત્તમ દૂતિ કહેલી છે. એટલે મુક્તિરૂપ સ્ત્રી પમાડવાને ઉત્તમ દૂતિરૂપ કહેલી છે. માટે આ જગ્યાએ મુક્તિ પ્રાપ્તિના સામીખ્યથી શાસ્ત્રની ભક્તીને દૂતી કહેવી એ ન્યાયજ છે.

ધર્મ કથા કહેતી વખતે “ ભગ્ય પ્રાણીઓને મોહથી મુકાવી, તત્વ તરફ એ ચીએ તે આક્ષેપણી કથા કહેવાય” તેવી કથાઓ કહેવી. આક્ષેપણી કથા ચાર પ્રકારની છે.

૧ લોચ કરવો, સ્નાન ન કરવું. ઇત્યાદિ સાધુની ક્રિયાઓ આચાર કહેવાય છે.

૨ પ્રાપ્ત થયેલા દોષનું નિવારણ કરવા માટે પ્રાયશ્ચિત લેવું તે વ્યવહાર કહેવાય છે.

૩ શંસયવાળા પુરૂષોને મધુર વચનોથી જ્ઞાન કરાવવું તે પ્રજ્ઞાસિ કહેવાય છે.

૪ અને શ્રોતાની અપેક્ષાએ સુક્ષ્મ જીવાદિક ભાવ કહેવાને દૃષ્ટિવાદ કહેવાય છે.

વળી જ્ઞાનાચાર, દર્શનાચાર ચારિત્રાચાર, તપાચાર અને વિર્યાચાર એ પાંચ આચારનું વર્ણન શ્રાવકોએ શ્રાવક પાસે કરવું જોઈએ. તેમાં જ્ઞાનાચારના આઠ પ્રકાર છે.

૧ જે વખતે જે શ્રુત ભણવાનું ફરમાવેલું હોય તેજ વખતે તે શ્રુત ભણવું તે કાળ. જેમ કાળને વિષે કરેલી ખેતી વીગેરેનું ફળ ખરાબ થાય છે. તેમ ભણવામાં પણ ભણવું.

૨ વળી ભણનાર પુરૂષોએ ગુરૂ આવે ત્યારે સન્મુખ ઉભા થવું ગુરૂના ચરણ ઘોવા વિગેરે વિનય કરવો. કારણ કે અવિનયથી ભણેલી વિદ્યા નિષ્ફળ થાય છે. એ વાત નિઃશંસય છે.

૩ ભણવામાં તત્પર થયેલા પુરૂષે ગુરૂનું બહુમાન કરવું. અંતમાં થયેલા ભાવના પ્રતિબંધને એટલે અત્યંત હૃદયગત પ્રેમને બહુમાન કહે છે. *

૪ ભણવાની ઇચ્છા કરનાર શ્રાવકે ઉપધાન† પણ કરવું જોઈએ. જે તપથી શ્રુતને પુષ્ટી થાય તે ઉપધાન કહેવાય. તેવા ઉપધાનપૂર્વક અધ્યયન કરવું જોઈએ. કારણ કે તપપૂર્વક ગ્રહણ કરેલા શ્રુત સફળ થાય છે.

* અહિં વિનય અને બહુમાનની ચોભંગી થઈ શકે છે.

૧ એક પુરૂષને વિનય છે પણ બહુ માન નથી.

૨ ખીજને બહુ માન છે પણ વિનય નથી.

૩ ત્રીજને વિનય અને બહુ માન બંને છે.

૪ ચોથાને બંને નથી. આ ચાર ભાંગામાં ખીજે અને ત્રીજે ભાગે આદરવા યોગ્ય છે. તેમાં ત્રીજે ઉત્કૃષ્ટ છે, કારણ કે તેમાં મનમાં ગુરૂ ઉપર ઘણી પ્રીતિ છે.

† એક જાતની ક્રિયા તથા તપ સાથે અધ્યયન.

૫ ભણી રહ્યા પછી પોતાનો ગુરુ છુપાવે તો નિન્હવ કહેવાય તે પણ ન કરવું જોઈએ. કારણ કે એમ કરવાથી ચિત્તની મલીનતા પ્રાપ્ત થાય છે.

૬-૭-૮ વળી શ્રુત ગૃહણ કરવા પ્રવૃત્તેશ અને તેના ફળની ઇચ્છા રાખનાર પુરૂષે વ્યંજનભેદ, અર્થભેદ તથા અન્ને પ્રકારનો ભેદ ન કરવો.

૧ વ્યંજનભેદ—એટલે અમુક વાક્યના અક્ષરો ફેરવીને તેજ અર્થના બીજા અક્ષરો ગોઠવી નવું વાક્ય બનાવવું—જેમ કે—“ ઘમ્મો મંગલમુક્કિટ્ઠં એની જગ્યાએ પુણ્નો કલ્હાણમુક્કાસેં એમ કહેવું એ ભણુનારને યોગ્ય નથી.

૨ અર્થ ભેદ—પ્રસિદ્ધ અર્થ છોડી દઇ બીજો અર્થ કરવો તે. જેમ કે—આવંતીકેયાવંતિ લોગંસિ વિષ્ણુરામસંતિ એ પાઠનો અર્થ પાખંડિ લોકમાં, જેટલા જીવ મનુષ્ય અસંયત હોય તેમાંથી કેટલાએક લોકો છકાયના જીવોને ઉપતાપ કરે છે એવો અર્થ—પ્રસિદ્ધ છે તો પણ કોઇ નીચે પ્રમાણુ અર્થ કરે કે—અવંતી દેશમાં પાણી કાઢવાના દોરડાવાળો લોક કુવા ઉપર ઉપતાપ ઉપજાવે છે. એવો અર્થ ન કરવો જોઈએ.

૩ વ્યંજન અને અર્થ—શબ્દ જુદો બોલવો અને અર્થ જુદો કરવો. જેમ—ઘર્મો મંગલમુત્કુષ્ટં અહિંસા પર્વતમસ્તકે આ જગ્યાએ વ્યંજનનો ભેદ કરવાથી અર્થનો પણ થાય છે. માટે એમ કરવું ઘટિત નથી કારણ કે અર્થનો ભેદ થવાથી ક્રિયાનો ભેદ થાય છે, અને ક્રિયાનો ભેદ થવાથી મોક્ષનો અભાવ થાય છે. અને મોક્ષનો અભાવ થવાથી દિક્ષા નિરર્થક થાય છે.

દર્શના ચારના પણ આઠ પ્રકાર છે.

૧ શંકારહિતપણું:—

શંકા બે પ્રકારની છે— ૧ દેશશંકા અને ૨ સર્વ શંકા.

“ જીવ સમાન છે છતાં એક ભવ્ય જીવ અને બીજો અભવ્ય જીવ કેમ હોઈ શકે ” એવી શંકા દેશશંકા કહેવાય છે. “ આ સધળા સિદ્ધાંત પ્રાકૃત ભાષામાં લખેલા છે માટે કદિપત હશે ” એવી શંકા કરવી તે સર્વ શંકા કહેવાય. પણ આ જગ્યાએ આવો વિચાર ન કરે કે—પદાર્થો હેતુ પ્રાપ્ત છે અને અહેતુ ગાલ છે. આપણા જેવા છદ્મસ્થની અપેક્ષાએ ભવ્યત્વ વિગેરે અહેતુ ગાલ છે કારણ કે તેના હેતુઓ પ્રકૃષ્ટ (કેવળ) જ્ઞાનને ગોચર છે. અને

શાસ્ત્ર બંધારણુ પ્રાકૃત ભાષામાં છે તે બાલ જીવેને સહેલાઈથી સમજવા તથા ઉચ્ચારણુ કરવા માટે છે. શાસ્ત્રમાં પણ કહ્યું છે:—

બાલસ્ત્રીમંદમૂર્ખાણાં નૃણાં ચારિત્રકાંક્ષિણાં ।

અનુગ્રહાર્થે તત્ત્વત્રયે સિદ્ધાન્તઃ પ્રાકૃતઃ કૃતઃ ॥

અર્થ—ચરિત્રની ઇચ્છા કરનાર બાલ, સ્ત્રી, મંદ અને મુર્ખ માણસના અનુગ્રહ માટે તત્ત્વ જાણનારા પુરૂષોએ સિદ્ધાંત પ્રાકૃત ભાષામાં રચેલાં છે.

વળી આ વાત કલ્પના ગોચર પણ નથી કારણ કે પ્રત્યક્ષ અનુમાન અને આગમ વિગેરે પ્રમાણથી તેને બાધ આવતો નથી. તેથી અરિહંતના શાસનને પામેલો જે જીવ શંકા રહિત હોય તે દર્શનાચાર કહેવાય. આ વાક્યથી દર્શન અને દર્શનીમાં ભેદ નથી એમ કહેવાયું; અને તે વચન યોગ્યજ છે. કારણ કે જે દર્શન અને દર્શનીને તદન જુદા માનીએ તો ફલનો અભાવ થાય અને ફલનો અભાવ થવાથી મોક્ષનો અભાવ થાય, આ પ્રકારે બીજે ઠેકાણે પણ ભાવના કરવી.

૨ કાંક્ષા રહિતતાણું—તે બે પ્રકારનું છે.

૧ દેશ કાંક્ષા—૨—સર્વથી કાંક્ષા.

દિગંબર વીગેરે દર્શનો માંના કોઈ એક દર્શનની કાંક્ષા કરે તે દેશકાંક્ષા કહેવાય. એટલે કોઈ મતને સારો જાણી તેનો અંગીકાર કરવાની ઇચ્છા કરવી. તે દેશ આકાંક્ષા કહેવાય. અને સર્વ મતો સારા જાણી તે સર્વને ગ્રહણ કરવાની કાંક્ષા રાખવી તે સર્વકાંક્ષા કહેવાય. તે દેશ આ કાંક્ષા અને સર્વ આ કાંક્ષાવાળો પુરૂષ અન્ય મતોમાં આવતી છકાય જીવની વિરાધના અને ઉત્સુત્ર પ્રરૂપણા વિચારી શકતો નથી. આ પ્રકારે દેશ આ કાંક્ષા અને સર્વ આ કાંક્ષા રહિત હોય તે દર્શનાચાર કહેવાય.

૩ આ જીવ દર્શન જે કે સારું છે તોપણ એમાં પ્રવૃત્તિ કરવાથી મને ફળ થશે કે નહિ? કારણ કે ખેતી કરનારને પણ ફલની ખાતરી નથી. તેમ મને તો નહીં થાય? એવી રીતના માઠા વિચારથી રહિત થઈ જે વસ્તુ પામવા યોગ્ય છે તે એથી મળશેજ એવો નિશ્ચય થાય તેને નિર્વિન્યિકિત્સપણું કહેવાય. અથવા સાધુના મલમલીન ગાત્ર વસ્ત્ર વીગેરે દેખી તેમની નિંદા ન કરે તે નિર્વિન્યુગપ્સ કહેવાય.

૪ અજ્ઞાન કષ્ટ કરનારનું તપ વિદ્યા અને અતિશય જોધને જેની સમ્યક્ જ્ઞાનરૂપ દૃષ્ટિ ન ચળે તે અમૂઢ દૃષ્ટિ કહેવાય. તે અમૂઢ દૃષ્ટિ નામે દર્શનાચાર જાણવો.

આચાર દર્શનાચાર ગુણિને આશ્રીને કહ્યા હવે ગુણને આશ્રીને કહેવાય છે.

૫ સમાન ધર્મવાળા પુરૂષોમાં જે ગુણો હોય તે ગુણોની પ્રશંસા કરી તેની વૃદ્ધિ કરવી. તેનું નામ ઉચ્ચૂહ કહેવાય

૬ ધર્મથી ખેદ પામતા પુરૂષોને ધર્મમાં સ્થાપન કરવા તેનું નામ થીરી-કરણુ કહેવાય છે.

૭ પોતાના ધર્મબંધુઓને પોતાની શક્તિ પ્રમાણે સહાય કરવી તે સામીવચ્છલ (સ્વધર્મિત્રાત્સલ્ય) કહેવાય છે.

૮ ધર્મકથા વિગેરેથી તીર્થનો (ધર્મનો) મહિમા વધારવો તે પ્રભાવના કહેવાય. આ આઠ પ્રકારનો દર્શનાચાર જાણવો. આ બીજા ચાર ગુણપ્રધાન નિર્દેશ છે. તે ગુણ અને ગુણિનો યત્કિયિંત ભેદ જણાવવા માટે છે. કેમકે એકાંત ગુણગુણિને અભેદ કહેવાથી ગુણ અને ગુણી બંન્નેનો નાશ થઈ શૂન્યપણાની પ્રાપ્તિ થવાનો સંભવ થાય. એટલે બેમાંનું કોઈ ન રહે.

ચારિત્રાચાર પણ આઠ પ્રકારનો છે. તેના ભેદ પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિ એ પ્રમાણે થાય છે.

તપાચાર બાર પ્રકારનો છે. છ બાહ્ય તપ અને છ અભ્યંતર તપ. છ બાહ્ય તપ નીચે પ્રમાણે છે.

૧ અનશન, ૨ ઉનોદરપણું, ૩ વૃત્તિનો સંક્ષેપ, ૪ રસનો ત્યાગ, ૫ કાય કલેશ, ૬ સંલીનતા.

છ અભ્યંતર તપ નીચે પ્રમાણે જાણવા.

૧ પ્રાયશ્ચિત, ૨ ધ્યાન, ૩ વૈયાવૃત્ય, ૪ વિનય, ૫ કાયોત્સર્ગ, ૬ સ્વાધ્યાય (અહીં પુસ્તકનું ટુંકાપણું રાખવાના હેતુથી વિશેષ વર્ણન લખ્યું નથી તે બીજા પુસ્તકોથી જાણી લેવું.)

ઉપર કહેલા જ્ઞાનાચાર, દર્શનાચાર, ચરિત્રાચાર, અને તપા-
ચારના છત્રીશ ભેદો પોતાની શક્તિ પ્રમાણે અંગીકાર કરવા રૂપ પરાક્રમ
ફારવે અને અંગીકાર કરી તેમનું યથાર્થ રીતે પાલન કરે તે વીર્યાચાર કહેવાય.

આલોક તથા પરલોક સંબંધિ ફલની ઇચ્છા રાખ્યા વગર જ્ઞાનાચાર
વિગેરેનું યથાર્થ રીતે પોતાની શક્તિ અનુસારે પાલન કરવું એ ગૃહસ્થનો ધર્મ
જાણવો.

જો તે આચાર, ધીરજ, સંઘયણ, કાળ, બલ વીગેરેની વિકલતાથી ન
પાળી શકાય તો તેમાં સારો ભાવ રાખવો એ ઉત્તમ છે. પણ જો પોતાથી ન
અને તેવું હોય તેમાં પ્રવૃત્તિ કરવી નહિ કારણ કે તત્વ જ્ઞાનથી જોતાં પોતાની
શક્તિથી નહીં થઈ શકે એવા કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ કરવાથી આર્તધ્યાન થવા સંભવ છે.

વળી જ્ઞાનાચાર અંગીકાર કર્યા પછી તેનું પાલન કરવા માટે સરખા
ગુણવાળા અને અધિક ગુણવાળા લોકો સાથે રહેવા રૂપ ઉપાયનો ઉપદેશ કરવો
તથા પોતાના ગુણ સ્થાનકને યોગ્ય ક્રિયાના પરિપાલન તથા સ્મરણ રૂપ ઉપા-
યનો ઉપદેશ કરવો.

સારી રીતે આચાર પાળવાનું ફળ આલોકમાં પ્રત્યક્ષ થાય છે. જેમ કે
પ્રથમ તો ઉપદ્રવનો નાશ થાય છે. ભાવરૂપ ઐશ્વર્યની વૃદ્ધિ થાય છે, લોકમાં
પ્રિયત્વ મળે છે. એ વીગેરે આલોકના ફળ છે, તથા પરલોક સંબંધિ ફલ
સારી ગતિમાં જન્મ, ઉત્તમ સ્થાનની પ્રાપ્તિ, છેવટ પરંપરાએ મોક્ષ પ્રાપ્તિ થાય.
એ રીતે જ્ઞાનાચારાદિ પાળવાનું ફળ થાય એવી પ્રરૂપણા કરવી.

ઉત્તમરૂપ, સંપત્ત, સારી સ્થિતિ, પ્રભાવ, સુખ, કાંતિ લેશ્યા, શુદ્ધ
ઈન્દ્રિયો, અવધિજ્ઞાન તથા ઉત્કૃષ્ટ ભોગ સાધન તથા દિવ્ય વિમાનો વીગેરે
આગળ કહેવામાં આવશે એવી સમૃદ્ધિ દેવતાના ભવમાં મળે છે” એ પ્રમાણે
દેવતા સમૃદ્ધિનું વર્ણન કરવું. આ કહેવાનો પરમાર્થ એવો છે કે બાહ્ય
જીવો અનાદિ કાલથી મનુષ્ય સંબંધિ વિષય સુખમાં આસક્ત થયેલાં છે અને
ધર્મથી વિમુખ રહે છે. એવા પુરૂષને, વક્તા પુરૂષે ભાવ દયાથી, આ લોકનું
સુખ છોડાવવા દેવ ભોક્તા સુખનું વર્ણન કર્યું છે કેમ કે એકદમ મોક્ષ સુખનું
વર્ણન કરવાથી તે લોકો તેને ધણું દુર્ધર જાણીને તેની સન્મુખ થાય નહિ માટે
પ્રથમથી પૌ દુર્ગલિક સુખ દેખાડી પછી આત્મીક સુખને લગતો કરવો એવા

અભિપ્રાયથી આમ સુચાવવામાં આવે છે. કેમકે ઉત્તરા ધ્યનજીમાં પણ પહેલાં દેવ લોકના સુખનું વર્ણન કરી પછીથી તેજ સુખને દુઃખરૂપે દેખાડ્યું છે.

વળી દેવતાના સ્થાનકથી ચવીને, જીવ, સારા દેશમાં કંલક રંહિત, સારા આચરણવાળા અને ઘણીજ ખ્યાતીવાળા કુલમાં ઉત્પન્ન થાય છે, વીગેરે બીજી કેટલી એક વાતો આગળ કહેવામાં આવશે તે પ્રમાણે બોધ કરવો.

સારા કુલમાં આવ્યા પછી, સુંદર રૂપની પ્રાપ્તિ, સારા લક્ષણોની પ્રાપ્તિ, આરોગ્યતા વીગેરે કલ્યાણની પરંપરા પ્રાપ્ત થાય છે તે વાત પણ આગળ વિસ્તારથી કહેવામાં આવશે. અર્થાત આ વીતરોગે કહેલો ધર્મ પાલવાથી સારા કુલમાં જન્મ થાય અને ઉત્તરોત્તર સારા ફલની પ્રાપ્તિ થાય.

પાપના કારણરૂપ દશ પ્રકારના અસદાચારની નીંદા કરવી-કહ્યું છે કે-

હિંસાનૃતાદયઃ પઞ્ચતત્ત્વાશ્રદ્ધાનમેવચ ।

ક્રોધાદયશ્ચ ચત્ત્વાર इति पापस्यहेतवः ॥

અર્થ--હિંસા, અનૃત વીગેરે પાંચ, તત્ત્વમાં અશ્રદ્ધા અને ક્રોધાદિચાર એ દશ પાપના કારણ છે.

તે દશ કારણની નીંદા કરવી તેનું નામ અસદાચારની નીંદા કરી કહેવાય. જેમ કે-

નમિથ્યાત્વસમઃ શત્રુર્ન મિથ્યાત્વસમં વિષં ।

નમિથ્યાત્વસમો રોગો નમિથ્યાત્વસમં તમઃ ॥

દ્વિષદ્વિષતમારોગૈર્દુઃખમેકત્રદીયતે ।

મિથ્યાત્વેન દુરન્તેન જન્તોર્જન્મનિ જન્મનિ ॥

વરં જ્વાલાકુપેક્ષિતો દેહિનાત્માહુતાશને ।

નતુમિથ્યાત્વસંયુક્તં જીવિતવ્યંકદાચન ॥

અર્થ--મિથ્યાત્વ સમાન બીજે શત્રુ નથી. મિથ્યાત્વ સમાન બીજું ઝેર નથી, મિથ્યાત્વ સમાન બીજે રોગ નથી. મિથ્યાત્વ સમાન બીજું અંધ-કાર નથી. શત્રુ રોગ અને ઝેર તે મનુષ્યને એક જન્મમાંજ દુઃખ દે છે પણ દુરન્ત એવું મિથ્યાત્વ જાતુને જન્મેજન્મ દુઃખ દે છે. દેહધારી પ્રાણી એ પોતાનો આત્મા જવાલા યુક્ત અગ્નીમાં નાંખવો ઉત્તમ છે પણ મિથ્યાત્વ સહીત જીવન એ કોઈ પણ કાળે સારું નથી.

એ પ્રમાણે તત્વમાં અશ્રદ્ધની નિંદા કરવી, એજ રીતે હિંસા વીગેરેમાં નિંદાની યોજના કરવી. હિંસા, જુહું, ચોરી, મૈથુન અને પરિગ્રહ એ પાંચ આશ્રવતું નિંદન કરવું, અને ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ તેમનું પણ એજ રીતે નિંદન કરવું પણ તેમનો પક્ષપાત કરવો નહિ. અને આ અસત્ આચારનું સ્વરૂપ સમજાવવું જોઈએ. જેમ કે:-પ્રમાદથી પ્રાણીઓનો નાશ કરવો તે હિંસા કહેવાય વીગેરે.

બોધ કરનારે પોતે તેવા ખોટા આચારનો ત્યાગ કરવો જોઈએ, નહીં તો તેના વચન ઉપર લોકોને શ્રદ્ધા બહુજ થોડી રહે.

વળી ઉપદેશ કરનારાઓએ કુટીલપણાનો ત્યાગ કરી સરલતા રાખવી એટલે પોતાનું પદ જેવું હોય તેવું બતાવવું. દંભિકપણે જુહું પદ બતાવવું નહિ તે ઉપર શ્રી ઉત્તરાધ્યયનના સત્તરમાં અધ્યયનમાં કહ્યું છે કે:-

સમદ્માણે પાળાણિ લીઆણિ હરિઆણિ અ ।

અસંજયે સંજયમન્નમાણે પાવસમણેત્તિ વુચ્છહ ।

ભાવાર્થ-એ ઇન્દ્રિ વીગેરે પ્રાણીઓને, જીજ્ઞે પ્રમુખને અને હરિત પ્રમુખને સંમર્દન કરતો અસંજમી પોતાને સંજમી માને તો તે પાપ સાધુ છે, તેને વિષે સંવેગ પક્ષોપણું ન હોય કારણ કે અસાધુ હોય પોતામાં સાધુપણું માને છે.

વળી ઉપદેશ કરનારાઓએ કપટ ન રાખવું, કારણ કે સરલતા રાખવાથી શ્રાતાઓ તેની ઉપર વિશ્વાસ રાખી તેને છોડતા નથી, અને ગુણી પુરૂષોના ગુણ ઓળવવા નહિ. એ રીતનું સરળપણું રાખવું એ હિતકારી છે.

વળી આલોક તથા પરલોકમાં અનર્થ થવાનું કારણ અસત્ આચાર છે, અને દેશના પણ ભવ્ય પ્રાણીઓ પ્રત્યે દેવી જોઈએ. જેમ કે:-

યન્નપ્રયાન્તિ પુરુષાઃ સ્વર્ગેયન્નપ્રયાન્તિ વિનિપાતમ્ ।

તત્ર નિમિત્તમનાર્યઃ પ્રમાદ ઇતિ નિશ્ચિતમિદંમે ॥

ભાવાર્થ-જે પુરૂષો સ્વર્ગનથી પામતા અને અશુભ ગતિમાં પડે છે તેનું નિમિત્ત કારણ અનાર્ય પ્રમાદ છે એવો મારો નિશ્ચય છે. એટલા માટે અસત્ આચારનેજ પ્રમાદ માનું ધું.

નરકમાં ઉત્પન્ન થયેલા પ્રાણીઓનાં તેમજ ઉપલક્ષણથી તિર્યંચ વિગેરેનાં દુઃખનું વર્ણન પણ કરવું. જેમ કે:—

તીખી ધારવાળી તરવારથી, દેદીપ્ય માન બાલાથી, વિષમ કુવાડાથી, ચક્રથી, ફરસીથી, ત્રિશુલથી, તોમરથી, મુદ્દગરથી, વાંસલાથી, ભુંશુંડીથી, નારકીઓના તાળવા, મસ્તક, હાથ, પગ, હોઠ, કાન, નાક, આંખ વગેરે શરીરના અવયવ છેદાય છે.

વળી પોતાના કર્મના ફલથી આંધળા થયેલા નારકીઓ નરકની પૃથ્વીમાં ઉછળતા અને પડતા નાના પ્રકારની ચેષ્ટા કરતાં તે બિચારા પોતાના બચાવ માટે ત્યાં કોઇને દેખતા નથી.

વળી ભુખ, તરસ, તહાડ, તડકો, પરવશપણું વીગેરે દુઃખોથી આકુલ બાકુલ થયેલા તિર્યંચ જીવને સુખનો પ્રસંગ તે ક્યાંથી હોય ?

મનુષ્યભવમાં પણ પ્રાણીને, દ્રવિદ્રતાનું, રોગનું, દુર્ભાગ્યતાનું, શોકનું, મુર્ખાઇનું, દીન જાતિનું, હલકા કુલનું, હાથપગ વીગેરે શરીરના અવયવ હીન થવાનું, અંધાપા વીગેરે અનેક પ્રકારના દુઃખ ભોગવવા પડે છે.

દેવતાને વિશે પણ વ્યવન થવાનું દુઃખ છે. તેમજ, કામ ક્રોધ ઇર્ષ્યા આપદા હીનપદ વીગેરે કારણોથી સંતાપ થયા કરે છે. માટે હે આર્ય પુરુષો દેવતાઓમાં પણ નિવેદન કરવા યોગ્ય સુખ હોય તો કહો.

વળી માઠા આચરણ કરનારાઓ અવશ્ય, શક, શબ્દ વીગેરે હલકા કુળમાં અવતરે છે એમ પણ ભવ્ય પ્રાણીઓને બોધ કરવો. વળી હલકા કુલમાં ઉત્પન્ન થવાથી. પ્રાણીને મન તથા શરીર સંબંધિ અનેક પ્રકારના દુઃખો સહન કરવા પડે છે. અસત્ આચારણના પરવશપણાથી જીવ અધમ કુળમાં ઉત્પન્ન થાય છે. ત્યાં હલકા વર્ણુ રસ ગંધ સ્પર્શવાળા શરીર ધારણ કરનારા પ્રાણીઓને સર્વ દુઃખનો નાશ કરવામાં સમર્થ એવો ધર્મ સ્વપ્નામાં પણ પ્રાપ્ત થતો નથી. અને ધર્મપ્રાપ્તિ નહીં થવાથી હિંસા, અસત્ય ચોરી વીગેરે અશુદ્ધ કર્મમાં તત્પર થઇ તેવા પ્રાણીઓ નરકાદિછેદલ જેનું, એવા પાપકર્મની વૃદ્ધિ કરે છે. અને તે પ્રકારે પાપકર્મથી તે પ્રાણીઓ આભવ તથા પરભવમાં દુઃખની પરંપરાને પામે છે. તે વાત શાસ્ત્રમાં પણ કહી છે કે:—

તૈઃ કર્મભિઃ સજીવો વિવશઃ સંસારચક્ત્રમુપયાતી ।
દ્રવ્યક્ષેત્રાદ્દામાવભિન્નમાવર્તતે बहुशः ॥

ભાવાર્થ—તે તે કષ્ટ કર્મવશથી જીવ આ સંસાર ચક્રમાં પરિભ્રમણ કરે છે. અને દ્રવ્ય ક્ષેત્ર કાલ અને ભાવથી જુદા જુદા બેદને પામેલા સંસાર ચક્રમાં ધણીવાર પુદ્ગલ પરાવર્તન કરે છે.

વળી અનંત અનર્થ પ્રધાન મૂઢ પુરૂષોના લક્ષણના વિસ્તારરૂપ ઉપાય વડે મોહની નીંદા કરવી. વળી કહ્યું છે:—

અમિત્રંકુરુતે મિત્રં મિત્રં દ્વેષ્ટિ હિનસ્તિચ ।
કર્મચારમતેદુષ્ટં તમાદુર્મૂઢચેતસમ્ ॥
અર્થં બન્ત્યુપપન્નાનિ વાક્યાનિ ગુણવન્તિચ ।
નૈવમૂઢો વિજાનાતિ મુમુર્ષુરિવભેષજમ્ ॥
સંપ્રાપ્તઃ પંડિતઃ કૃછં પૂજયા પ્રતિબુધ્યતે ।
મૂઢસ્તુ કછ્માસાઘ શિલેવામ્ભસિ મઙ્ગતિ ।

ભાવાર્થ—જે અમિત્રને મિત્ર કરે, મિત્રનો દ્વેષ કરે, મિત્રને હણે અને કષ્ટ કર્મનો આરંભ કરે તે મૂઢ ચિત્તવાળો કહેવાય.

જેમ મરવા તૈયાર થએલ પુરૂષને ઔષધ અગ્રિય થાય છે તેમ મૂઢ પુરૂષ પોતાને કહેવામાં આવેલાં સાર્થક અને ગુણવાલા વચનો જાણી શકતો નથી. અર્થાત્ જેમ મરણ પયારીએ પડેલા મનુષ્યને કોઈ પણ ઔષધ લાગુ પડતું નથી તેમ મૂઢ પુરૂષને કોઈપણ શીખામણ માનવામાં આવતી નથી.

પંડિત પુરૂષ કષ્ટ પામી પછી પૂજા વીગેરેથી પ્રતિબોધ પામે છે અને મૂઢ પુરૂષ દુઃખ પામીને શીલાની પેઠે પાણીમાં ખુડે છે, અર્થાત્ પંડિત પુરૂષ દુઃખમાં પડ્યો હોય અને પછી સત્કાર વીગેરેથી વૈરાગ્ય પામે છે પણ તેમાં લીન થતો નથી અને મુઢ પુરૂષ દુઃખ ભોગવ્યા પછી સત્કાર વીગેરેથી સુખમાં લીન થાય છે પણ એમ વીચાર નથી કરતો કે સુખદુઃખ એક ખીજ પાછળ લાગેલાંજ રહે છે.

અથવા તો મોહના રૂળ દેખાડતાં મોહની નીંદા કરવી.

જન્મમૃત્યુજરાવ્યાધિ રોગશોકાદ્યુપદ્રુતામ્ ।
 વીક્ષ્યમાણાઅપિ મૂં નોદ્ધિજન્ત્યાપિ મોહતઃ ॥
 ધર્મભીજં પરં પ્રાપ્ય માનુષ્યં કર્મભૂમિષુ ।
 ન સત્કર્મ કૃષાવસ્ય પ્રયતન્તેલ્પમેઘસઃ ॥

ભાવાર્થ—જન્મ, મૃત્યુ, જરા, વ્યાધિ રોગ શોક વીગેરે ઉપદ્રવવાળી પૃથ્વી એટલે એવી પૃથ્વીમાં રહેતાં માણસોને જોતાં છતાં પણ લોકો મોહના પ્રબળથી વૈરાગ્ય પામતાં નથી.

કર્મભૂમિ વિષે મનુષ્યપણા રૂપ ઉત્તમ ધર્મ ખીજ પામીને અલ્પ બુદ્ધિ-વાળા પુરૂષો ખેડ કરવા પ્રયત્ન નથી કરતા. અર્થાત્ મનુષ્ય જન્મને રૂડી ક્રિયામાં નથી પ્રવર્તાવતા. વળી ખીજ જગ્યાએ પણ કહ્યું છે કે:—

વડિશામિષવત્તુચ્છે કુસુખેદારુણોદયે ।
 સક્તાસ્ત્યજન્તિસન્નેષ્ટાં ધિગહો દારુણં તમઃ ॥

ભાવાર્થ—માછલાં પકડવાના કાંટામાં ખોસેલા માંસની પેઠે દારૂણ પરિણામવાળા સુખાત્મા રૂપ વિષયમાં આસક્ત થયેલા પુરૂષો સત્ક્રિયાનો ત્યાગ કરે છે. અરે એવા દારૂણ અજ્ઞાનમાં ધિક્કાર પડે એ સર્વ મોહનું ચેષ્ટિત છે. એવા મોહમાં ધિક્કાર પડે.

વળી સમ્યક્ જ્ઞાનથી, પાપથી ખીજનારા પુરૂષની પ્રશંસા કરવી. અથવા સ્વપરનો ભેદ કરનાર રૂડા જ્ઞાનની પ્રશંસા કરવી.

તન્નેત્રૈશ્વિમિરીક્ષતે ન ગિરિશો નો પદ્મજન્માષ્ટભિઃ
 સ્કન્દો દ્વાદશભિર્નવાનમઘવાચક્ષુઃ સહસ્રેણચ ।
 સંભૂયાપિ જગન્નયસ્ય નયનૈસ્તદ્વસ્તુનોવક્ષ્યતે
 પ્રત્યાહૃત્યદશઃ સમાહિતધિયઃ પશ્યન્તિયત્પંડિતાઃ ॥

અર્થ—સમાધિ યુક્ત બુદ્ધિવાળા પંડિત પુરૂષો અંતર્ગત દૃષ્ટિવડે જે વસ્તુ દેખે છે તે વસ્તુ શિવ પોતાના ત્રણ નેત્રથી નથી જોઈ શકતા. બ્રહ્મા આઠ નેત્રથી નથી જોઈ શકતા, કાર્તિકસ્વામી પોતાના બાર નેત્રથી નથી જોઈ શકતા, ઇન્દ્ર પોતાની હજાર આંખોથી નથી જોઈ શકતા અને આખા જગત્ માત્રના નેત્રો ભેળાં કરીને જોવે તો પણ જોઈ શકે નહિ.

વળી-કહ્યું છે કે:—

નોપ્રાપ્યમતિવાઙ્મ્હ્રન્તિ નદ્યનેચ્છન્તિશોચિતુમ્ ।
આપત્સુચનમુચ્ચન્તિ નરાઃ પળિડતબુદ્ધયઃ ॥

ભાવાર્થ—પંડિત બુદ્ધિવાળા પુરૂષો પામવા યોગ્ય વસ્તુની અતિ વાંચ્છા નથી કરતા તથા નાશ પામેલી વસ્તુનો શોક કરવા ઇચ્છતા નથી. અને આપત્તિ વખતે મુંઝાતા નથી.

નદ્યત્યાત્મનો માને નાપમાને ચરુપ્યતિ ।
ગાઙ્ગો દ્વદ્વવાક્ષોભ્યો યઃ સ પંડિત ઉચ્યતે ॥

ભાવાર્થ—પોતાનું માન થવાથી રાજી નથી થતો. અપમાન થવાથી ખેદ નથી પામતો અને ગંગાના હૃદની પેડે જે ક્ષોભ નથી પામતો તે પંડિત કહેવાય છે.

આ રીતે જ્ઞાની પુરૂષોની પ્રશંસા કરવી તે સત્યજ્ઞાનની પ્રશંસા કરી કહેવાય. કોઈ પ્રશ્ન કરે કે આ જગ્યાએ તો તમોએ જ્ઞાનીની પ્રશંસા કરી એમાં કાંઈ જ્ઞાનની પ્રશંસા ન આવી તો તેનું સમાધાન એટલુંજ છે કે જ્ઞાનીની પ્રશંસા કરવાથી જ્ઞાનની પ્રશંસા આવી જાય છે. કારણકે જ્ઞાન જ્ઞાનીથી જુદું નથી. વળી કહ્યું છે કે:—

જ્ઞાનીના બહુ માનથીરે જ્ઞાનતણા બહુ માન સલુણી—વીગેરે.

વળી ઉત્સાહ છે લક્ષણ જેનું એવા પુરૂષકારની સત્કથા કરવી. એટલે પ્રશંસા કરવી. જેમકે:—

દુર્ગાતાવદિયં સમુદ્ર પરિજ્ઞાતાવન્નિરાલંબનમ્
વ્યોમૈતન્નનુ તાવદેવવિષમઃ પાતાલયાત્રાગમઃ ।
દત્ત્વામૂર્ધનિ પાદમુદ્યમભિદો દૈવસ્યકીર્તિપ્રિયૈઃ
વીરૈર્યાવદહો નસાહસતુલામારોપ્યતે જીઘિતમ્ ॥

ભાવાર્થ—જ્યાંસુધિ કીર્તિપ્રિય વીર પુરૂષોએ, ઉદ્યમને નાશ કરનારા દૈવના માથા ઉપર પગ દબાવે પોતાના જીવિતને સાહસ કરવા ૩૫ ત્રાજવામાં નથી મુક્યુ ત્યાંસુધી આ સધળી પૃથ્વી અગમ્ય છે, ત્યાંસુધીજ આકાશ આ-

ધાર વગરનું છે, ત્યાંસુધીજ પાતાલ યાત્રા વિષમ છે. અર્થાત્ મહા કઠીન કાર્યો પણ વીર પુરુષો કરવા ધારે ત્યારે કરી શકે છે. વળી કહ્યું છે કે:—

વિહાય પૌરુષં કર્મ યો દૈવમનુવર્તતે ।

તદ્વિશામ્યતિ તં પ્રાપ્ય ક્લીષંપતિમિવાઙ્ગના ॥

અર્થ—જેમ નપુંસક પતિને પામી સ્ત્રી નિષ્ફળ થાય છે તેમ જે પુરુષ પૌરુષ કર્મનો ત્યાગ કરીને દૈવને અનુસરે છે તે પુરુષનું દૈવ ઉદ્યમ નહીં મળવાથી નિષ્ફળ થાય છે.

વળી શુદ્ધ આચાર વડે મળવા યોગ્ય વીર્ય રૂઢિનું વર્ણન કરવું જેમકે:—

મેરુદંડં ઘરાછત્રં યત્કેચિત્કર્તુમીશતે ।

તત્સદાચાર કલ્પદ્રુ ફલ માદુર્મહર્ષયઃ ॥

ભાવાર્થ—કેટલાએક લોકો મેરુ પર્વતને દંડ કરવાને અને પૃથ્વીને છત્ર કરવાને સમર્થ થાય છે. તે સદાચાર રૂપ કલ્પવૃક્ષનું ફળ છે એમ મોટા ઋષિઓ કહે છે.

વળી ઉપર કહેલા ઉપદેશના સમુહનું શ્રદ્ધાન કરવું, પછી જ્ઞાન કરવું અને અનુક્રમે યથાશક્તિ તેના આચરણ કરવામાં સાત્ત્વીભાવ થયે સતે આગળની અપેક્ષાએ સુક્ષ્મ એટલે આત્માનું અસ્તિત્વ, અંધપણું અને મોક્ષ વીગેરે બાબતની દેશનાઓ કરવી.

શાસ્ત્રમાં પણ ઉપદેશ કરવાની રીત આ પ્રમાણે બતાવી છે કે—પહેલા સાધારણ ગુણની પ્રશંસા વીગેરેનો ઉપદેશ કરવો. અને તે ઉપદેશ શાંભલ્યા પછી જ્યારે અંતરાય કરનારા કર્મના ક્ષયોપશમથી ઉપદેશ અને ઉપદેશ સાંભળનારનું એકપણું થાય ત્યારે સુક્ષ્મ દેશના કરવી. કારણ કે જેમ એક વખત ખાંધેલું અનાજ જીરું થયા પછી બીજી વખત જમાય છે તેના શરીર સુખાકારીમાં રહે છે તેમ જો એક દેશના બરાબર હૃદયમાં ઉતરેલી હાયતોજ તેથી ચડતા દરજ્જાની દેશના સારા ભાવથી પરિગમવા સંભવ છે.

અહીં કોઈ એવો પ્રશ્ન કરે કે સાંભળનારને તે દેશના બરાબર સમજાણી છે એમ શાથી જાણવું ? ઉત્તર—ઉપર કહેલી પોતાની શક્તિ પ્રમાણે પ્રવૃત્તિ કરવાથી જાણાય છે.

વાચના, પૃચ્છના, પરાવર્તના અને ધર્મકથન વીગેરે સકલકૃત-
ગતાના સમૂહરૂપ કદંબવૃક્ષના ક્યારા સમાન શ્રુત ધર્મનું કથન કરવું
જેમ કે :—

ચક્ષુષ્મન્તસ્ત एवेह ये श्रुतज्ञानचक्षुषा ।

सम्यक् सदैव पश्यन्ति भावान् हेयेतरान्नराः ॥

ભાવાર્થ—જે પુરૂષો શ્રુતજ્ઞાન રૂપ નેત્રવડે ગ્રહણ કરવા યોગ્ય અને ત્યાગ
કરવા યોગ્ય પદાર્થને સારી રીતે હમેશાં દેખે છે તેજ પુરૂષો નેત્રવાળા છે. આ
પ્રકારનો સામાન્ય બોધ કરવાથી પરદર્શનમાં પ્રવૃત્તિવેલો શ્રુત ધર્મ આવી ગયો
તેમાં સમક્રિત અને મિથ્યતાનું કાંઈ વિવેચન થયું નહિ હવે તે કહી બતાવે છે.

શ્રુત ધર્મ ધણા છે અને “શ્રુત ધર્મ” એ શબ્દની સમાનતાથી ઠગાઇ
ગયેલા પુરૂષ પાસે કષ્ટ, હેઠ અને તાપ એ ત્રણ પ્રકારે તે શ્રુત ધર્મની પરીક્ષા
કરવી. તે વાત બીજે ઠેકાણે પણ પુષ્ટ કરેલી છે.

तं शब्दमात्रेणवदन्ति धर्मं विश्वेपि लोकानविचारयन्ति ।

स शब्दसाम्येपि विचित्रभेदैर्विभिद्यते क्षीरमिवार्जनीयः ॥

लक्ष्मीविधातुं सकलां समर्थसुदुर्लभं विश्वजनीननमेनम् ।

परीक्ष्य गृह्णन्ति विचारदक्षाः सुवर्णवद्वज्रचनमितिचित्ताः ॥

ભાવાર્થ—સઘળા લોકો શ્રુત ધર્મને શબ્દ માત્રથી ધર્મ કહે છે પણ
વિચાર નથી કરતા કે શ્રુત ધર્મમાં કયો શ્રુત સાચો છે જેમ દુધમાં અનેક
પ્રકારના ભેદ થવાથી, જો કે દુધ શબ્દ તો બધાને સમાન છે તોપણ ખરીદ
કરતી વખતે પરીક્ષા કરવી પડે છે તેમ આંહી ધર્મ શબ્દ સમાન છે પણ યથાર્થ
કયો છે તે જાણવાની જરૂર છે.

જેમ ઠગાવાની બીકવાળા અને ડાહ્યા પુરૂષો પરિક્ષા કરીને સોનું ખરીદે
છે તેમ સકલ લક્ષ્મી આપવા સમર્થ ધણેજ દુર્લભ અને આ જગતમાં હિતકારી
એવો શ્રુત ધર્મ પણ પરિક્ષા કરીનેજ ગ્રહણ કરવો જોઈએ.

પરિક્ષાની નીચે પ્રમાણે છે:—

ધર્મરૂપ સોનાની કપથી, હેઠથી અને તાપથી પરિક્ષા કરવી. તે પરિક્ષા-
ની રીતની પ્રરૂપણા કરવી.

અવિરૂદ્ધ કર્તવ્યનો ઉપદેશ કરનાર વાક્ય વિધિ કહેવાય જેમ કે-સ્વર્ગ તથા કેવલ જ્ઞાનના આર્થિ પુરૂષોએ તપ તથા ધ્યાન કરવું અને સમિતિ તથા ગુપ્તિ સહિત શુદ્ધ ક્રિયા કરવી વીગેરે ઉપદેશ કરવો તે વિધિ કહેવાય.

સર્વ પ્રાણિની હોંસા ન કરવી અને અસત્ય બાપણુ ન કરવું વિગેરે નિષેધનો ઉપદેશ કરવો તે પ્રતિષેધ કહેવાય. એ વિધિ અને નિષેધ બંને કષ કહેવાય. જેમ સુવર્ણની પરિક્ષા માટે કસોટી ઉપર રેખા કરીએ તેમ ધર્મની પરિક્ષા કરવામાં વિધિ વાક્ય અને નિષેધ વાક્ય કસોટીને ઠેકાણું છે. જે ધર્મમાં વિધિ વાક્ય અને નિષેધ વાક્ય વારંવાર જોવામાં આવતાં હોય તે કષશુદ્ધ કહેવાય. પણ એ વિના ખીજો ધર્મ કષશુદ્ધ ન કહેવાય. કોષ શ્રુતમાં એમ કહે છે કે અન્ય ધર્મ માનનારા પ્રાણીઓનો ઉચ્છેદ કરવો જોઈએ જેમ કે :—

અન્યધર્મસ્થિતાઃ સત્ત્વા અસુરાઙ્ગવ વિષ્ણુના ।

ઉચ્છેદનીયાસ્તેષાં હિ વધે દોષોનવિદ્યતે ॥

ભાવાર્થ—જેમ વિષ્ણુએ અસુરને માર્યા તેમ અન્ય ધર્મ માનનારા-ઓનો નાશ કરવો, તેમનો નાશ કરવાથી પાપ નથી લાગતું પણ પુણ્ય થાય છે ઇત્યાદિ વાક્ય ગર્ભિત વચનો અનેક ધર્મશાસ્ત્રોમાં છે તેવા શાસ્ત્રો કષશુદ્ધ ન કહેવાય.

નહિ પ્રકટ થયેલા વિધિની અને નિષેધની ઉત્પત્તી કરવી અને ઉત્પત્ત થયેલાની રક્ષા કરવી. તેને માટે બાહ્ય ક્રિયારૂપ ભિક્ષાદાનાદિ ચેષ્ટા કરવી તેનું વર્ણન કરવું તે છેદશુદ્ધ ધર્મ કહેવાય છે. જેમ કષથી પરિક્ષા કર્યા પછી પણ સોનું ચઢણુ કરનારા પુરૂષો અંદરની શંકા દુર કરવા માટે સોનાની છેદથી પરિક્ષા કરે છે તેમ ધર્મનીકષ શુદ્ધિ થયા પછી પણ છેદશુદ્ધિની ઇચ્છા કરવી. તે છેદ વિશુદ્ધ બાહ્ય ચેષ્ટારૂપ છે. જે ચેષ્ટામાં અવિદ્યામાન વિધિ અને નિષેધ અબ્યાધિત રીતે પોતાના સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરે છે, અને પોતાનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કર્યા પછી ‘અતિચાર અને અપચાર’ રહિત વિધિ અને પ્રતિષેધ ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામે છે, તે બાહ્યચેષ્ટા કહેવાય છે. અને જે ધર્મમાં તે ચેષ્ટા વિસ્તાર સહિત કહી હોય તે છેદશુદ્ધ ધર્મ કહેવાય છે.

જેમ કષથી અને છેદથી શુદ્ધ થયેલ સોતું તાપ સહન ન કરે તો દોષને તજી સુવર્ણ પણાને ન પામે તેમજ ધર્મ પણ કષ અને છેદથી શુદ્ધ થયે છે તે પણ તાપ પરીક્ષા પસાર ન કરે તો ધર્મપણાને ન પામે.

પૂર્વોક્ત કષ છેદના પરિણામી કારણ રૂપ જીવાદિ સૂક્ષ્મ પદાર્થની પ્રરૂપણા કરવી તે આ શ્રુત ધર્મની પરિક્ષાના અંતર્યંત અધિકારને વિષે તાપ જાણવો. વળી જે શાસ્ત્રમાં દ્રવ્યાર્થિક નયની અપેક્ષા એ નિત્ય અને પર્યાયાર્થિક નયની અપેક્ષા એ અનિત્ય એવાજીવાદિ પદાર્થ સ્થાપન કરેલા હોય તે શાસ્ત્રે તાપ શુદ્ધ કહેવાય. કારણ કે તાપશુદ્ધિ થવાથી કષશુદ્ધિ અને છેદશુદ્ધિ બંને ઘટે છે. પણ કષ અને છેદની શુદ્ધિ થવાથી તાપ શુદ્ધિ ઘટતી નથી.

ઉપદેશ કરનારાઓએ ઉપર કહેલા કષ, છેદ, અને તાપરૂપ પરિક્ષાના ત્રણ પ્રકારનું પરસ્પર સમર્થપણું અને અસમર્થપણું દેખાડવું અને તેનો ભેદ સમજાવી એ ત્રણમાં કયો ઉપાય વધારે સમર્થ છે એવો ઉપદેશ કરવો.

ઉપર કહેલા કષ અને છેદથી પરીક્ષા કરવી તે તાપ પરીક્ષા વગર નકામી છે માટે બુદ્ધિમાન પુરૂષે એકલા કષ કે એકલા છેદમાં પ્રયત્ન ન કરવો કારણ કે જે સોતું તાપને સહન કરી ન શકે તે નામથી સોતું કહેવાય પણ યથાર્થ સોતું કહેવાય નહિ તેમજ જે શ્રુત ધર્મ તાપ શુદ્ધ ન થાય તે શ્રુત ધર્મજ ન કહેવાય.

પ્રથમ બંધાયલા કર્મનો નાશ કરનાર સુત્રના અર્થનુ ચિંતન અને અધ્યયન અને નવા કર્મ રોકનાર હિંસાદીકનો નિષેધ તે કષ કહેવાય. પ્રકટપણે નહિં દેખાતા વિધિ અને પ્રતિષેધનું પાલન કરવારૂપ, બાહ્ય એષ્ટાનું ફલ વત્ત્વ તપ છેદ શુદ્ધિ કહેવાય. અને પરિણામે વર્ણિત કષ અને છેદ પોતાનું કાર્ય કરવા સમર્થ ન થાય માટે તાપ શુદ્ધિ વિના તે બંનેની સફલતા થતી નથી. ઉપર કહેલ છે લક્ષણ જેવું એવા કષ અને છેદ પોતાના ફલ યુક્ત હોય તો સત્ય કહેવાય છે કારણ કે પોતાને કરવા યોગ્ય ક્રિયાકારી વસ્તુજ પરમાર્થથી સત્ય કહેવાય છે એમ સંત પુરૂષો કહે છે.

એથી વિપરિત કહેવાથી બાધ લાગે છે.

પરિક્ષા કરવા ગ્રહણ કરેલા કષ અને છેદ જો તે પોતાના ફલ રહિત હોય તો માંગી લાવેલા ધરણી રૂપ છે. જે કષ છેદ પોતાનું કામ કરી ન

શકે તે પારકા આલુપણુની પેઠે પોતાના જાણવા નહિ. અલંકારનું ફળ એ પ્રકારનું છે એક તો પોતાનો નિર્વાહ થયેછ તે, સુખજનક, શરીરની શોભા થાય છે અને બીજું એ કે જ્યારે કોઈ પણ પ્રકારે પોતાનો નિર્વાહ ન થાય ત્યારે અલંકારથી પોતાનો નિર્વાહ કરી શકાય છે, પણ માગી લાવેલ અલંકારમાં એ બેમાંથી એકે ફલ થતું નથી કારણ કે તે પારકા છે. આ ઠેકાણે એમ કહેવાનું તાત્પર્ય એવું છે કે દ્રવ્ય અને પર્યાય એ બે સ્વભાવવાળા જીવોમાં કષ અને છેદ ઉપચાર રહિતપણે સ્થાપન કર્યા હોય તો તે પોતાના ફલવાળા થાય છે અને નિત્યાદિ એકાંત વાદમાં પોતાના વાદની શોભા માટે તેઓએ કહેલો કષ અને છેદ માગી લાવેલા અલંકાર જેવા ગણાય છે. પણ પોતાના કાર્યનેજ કરનાર જણાતા નથી, માટે યથાર્થ રીતે વસ્તુ નિરૂપણ કરનાર સ્વાદ્યાદિ પુરૂષોએ કહેલો કષ અને છેદ સફલ છે કારણ કે તેઓ તાપ શુદ્ધિના ઉપયોગ સહીત સ્થાપન કરે છે અને એકાંત વાદી વીગેરે પુરૂષો તાપ શુદ્ધિનો ઉપયોગ રાખતા નથી. અર્થાત્ ત્રણે રીતે શુદ્ધ થયેલો શ્રુત ધર્મ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે એટલે ત્રણમાંથી એક ઓછો હોય તે શ્રુત ધર્મ ન કહેવાય. અતત્વ વેત્તાનો વાદ સમ્યક્ વાદન કહેવાય. સાક્ષાત્ વસ્તુતત્વને નહિ જાણનાર પુરૂષનો વાદ એટલે છદ્મસ્થ પુરૂષોએ અજ્ઞપણે કરેલી વસ્તુ પ્રરૂપણા સમ્યક્ વાદ ન કહેવાય. કારણ કે જેમ જન્મથી આંધળા પુરૂષે કરેલું ચિત્ર દેખતા ચિતારાએ ચિત્રેલ ચિત્ર જેવું નજ હોય તેમ છદ્મસ્થનું કહેલું જ્ઞાની પુરૂષે કહેલા શાસ્ત્ર જેવું યથાર્થ નજ હોય એટલે તેમાં વિસંવાદ આવે એમાં શંસય નથી.

બંધ અને મોક્ષથી આત્માની સિદ્ધિ થાય છે.

જેમ અગ્નિ અને લોહાના ગોળાને પરસ્પર સંબંધ છે એટલે તપાવેલ લોહાના ગોળામાં જેમ અગ્નિ રહ્યો છે અને દુધ અને પાણી જેમ પરસ્પર એકઠા રહ્યાં છે તેમ જીવ અને કર્મ પણ મિથ્યા ત્વ વીગેરે કારણોથી એકઠાં રહ્યા છે તેને બંધ કહે છે. અને સમ્યક્ જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રથી કર્મનો અત્યંત ઉચ્છેદ થવો તેને મોક્ષ કહેવો.

એ પ્રકારે બંધ અને મોક્ષની ઘટના કરવી એટલે યોગ્ય યુક્તિથી વસ્તુ વાદની નિર્મલતા કરવી, તે વિચારવા યોગ્ય છે. એટલે જે સિદ્ધાંતમાં બંધ અને મોક્ષને યોગ્ય, આત્માનું, તે તે વિશેષણોથી નિરૂપણ કર્યું હોય, તે

સિદ્ધાંતને સર્વજ્ઞ પ્રણીત સમજવો. એમ કહ્યા પુરુષોએ નિશ્ચય કરેલો છે. અને તેથી વિપરીત સિદ્ધાંતો છલ્લસથોના કરેલાં છે એવો નિશ્ચય જાણવો.

આ પ્રકારની બંધ અને મોક્ષની યુક્તિ પણ બાંધનાર અને બંધનરૂપ કર્મ વિધામાન હોય ત્યારેજ હોય. જો એમ ન કહીએ તો કર્મ બાંધનાર જીવ અને બંધનરૂપ કર્મનો અભાવ હોય ત્યારે બંધ અને મોક્ષની યુક્તિનો પણ અભાવજ હોય. માટે એમ કહેલું છે. પોતાનું સામાર્થ્ય ઢંકાઇ જવાથી પરવશતાને પામેલો, એકેન્દ્રિય સૂક્ષ્મ અને બાહર બેરિંદ્રી, તેરિંદ્રી, ચતુરિંદ્રી સમુચ્છિન્ન પંચેન્દ્રી અને ગર્ભજ પંચેન્દ્રિ એ સાત પ્રયાત્ના અને સાત અપર્યાપ્તા એ પ્રમાણે અશુદ્ધ વ્યવહારનયની એપેક્ષાએ ચૈદ્દ બેદવાળો જીવ તે કર્મ બાંધનાર કહેવાય. અનંતાનંત પરમાણુના સમુહરૂપ સ્વભાવ હોવાથી, મૂર્તિમાન જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મરૂપ નિમિત્ત કારણો વડે આત્માનું બંધાવું તે બંધન કહેવાય. માટે કર્મ સત્ય છે પણ કલ્પના નથી એમ સમજવું ઉપર આત્મ શબ્દ લખેલો છે તેથી સાંખ્ય મતનું બંડન થાય છે. તે મતમાં એમ કહેલું છે કે:—

આત્માનબध्यતે નાપિ મુચ્યતે નાપિસંસરતિ ।

કશ્ચિત્સંસરતિ બध्यતે મુચ્યતેનાનાશ્રયાપ્રકૃતિઃ ॥

ભાવાર્થ—આત્મા બંધાતો નથી, મુકાતો નથી અને સંસારમાં રખડતો પણ નથી પણ વિચિત્ર પ્રકારના આશ્રયવાળી કોઇ પ્રકૃતિ રખડે છે, બંધાય છે અને મુકાય છે. જો પ્રકૃતિનોજ બંધ અને મોક્ષ થાય છે એમ અંગીકાર કરીએ તો આત્માની સંસાર અવસ્થા અને મોક્ષ અવસ્થામાં ભેદ રહે નહિ, અને તેથી યોગ શાસ્ત્રમાં યોગી પુરુષોને મોક્ષ મેળવવા માટે કહેલા યમનિયમ વીજેરે અનુષ્ઠાન વ્યર્થજ થાય.

વળી ઉપર કર્મ સત્ય છે એમ ગ્રહણ કરવાથી સૌગત મતનો પણ નિષેધ થાય છે. કારણ કે તે મતમાં પણ કહ્યું છે કે:—

चित्तमेव हिसंसारो रागादिक्लेशवासितं ।

तदेव तैर्विनिर्मुक्तम् भवान्त इति कथ्यते ॥

અર્થ—રાગાદિ કલેશથી વાસિત ચિત્તજ સંસાર છે. અને તેજ ચિત્ત રાગાદિથી મુક્ત થાય, ત્યારે મોક્ષ કહેવાય છે. આમ કહેવાથી કર્મ બાંધ-

નાર આત્મા, વસ્તુરૂપ કર્મથી, જુદો નથી, એમ સમજાય છે. અને જ્યારે તેમ જુદા નથી એમ કહીએ, ત્યારે કર્મને અવસ્તુજ માનવી જોઈએ. કારણ કે જે વસ્તુ, જેનાથી જુદો નથી, તે વસ્તુ તેજ છે. તેજ તેનાથી બંધાયો એવી લોકમાં પણ પ્રતીતિ છે. જેમ સર્પ પોતાના શરીરની આંટી નાંખીને પોતાની મેળેજ બંધાય છે, તેમ આ નથી. પુરૂષનો સ્વભાવ જુદો છે અને બેડીનો સ્વભાવ જુદો છે તોપણ જેમ પુરૂષ બેડીમાં પડ્યો એ પ્રમાણે બંનેના બંધનનો અવહાર લોકમાં થાય છે. તેમ આત્મા અને કર્મનું બંધાવું છે. એટલે આત્માએ કર્મ બાંધ્યા એમ કહેવાય છે. પણ એમ નથી કહેવાતું કે કર્મરૂપ આત્માએ આત્મા બંધાયો છે વળી કર્મ અને ચિત્ત જુદાં નહીં માનીએ તો, સંસાર અને મોક્ષ એવા ભેદ ન થાય. કારણ કે ચિત્ત બંને જગ્યાએ વિશેષણથી રહેલું નથી. એટલે બંને જગ્યાએ સરખું છે. માટે ચિત્ત અને કર્મ એ બે વસ્તુ જુદીજ છે. ”

સંસારમાં પરિભ્રમણ કરાવે છે માટે વસ્તુ ગતે વિચાર કરતાં પાપરૂપ બંધના હેતુ ભૂત હિંસા, અસત્ય વિગેરે જીવના પરિણામ વિશેષ છે. તે આત્માની સાથે બંધના કારણપણાને પામીને વર્તે છે. શાસ્ત્રમાં પણ કહ્યું છે કે:—

હિંસાનૃતાદય પઙ્ચતત્ત્વાશ્રદ્ધાનમેવચ ।

ક્રોધાદયશ્ચ ચત્વાર ઇતિ પાપસ્ય હેતવઃ ॥

ભાવાર્થ—હિંસા અસત્ય વીગેરે પાંચ, તત્ત્વમાં અશ્રદ્ધાન, અને ક્રોધ. દિયાર એ સર્વ પાપના કારણ છે. એટલે આ સર્વ બંધના કારણ છે.

હવે મોક્ષના કારણ કહે છે. હિંસાદિથી જુદા અહિંસાદિ તે બંધથી વિપરીત. એવા મોક્ષના કારણ છે. જેવું કારણ હોય તેવું કાર્ય થાય છે. બંધનું કારણ મળવાથી બંધ થાય છે અને મોક્ષનું કારણ મળવાથી મોક્ષ થાય છે.

બંધનું સ્વરૂપ બતાવે છે:—

બંધ પરંપરાથી અનાદિકાલનો છે. એટલે કર્મ બાંધવાની આદિ નથી. એટલે શરૂઆતમાં જીવે અમુક વખતે અમુક કર્મ બાંધ્યા એમ નથી. બંધ પોતાના હેતુથી ઉત્પન્ન થાય છે, તોપણ અનાદિ અતીતકાલની ઘટના કરવી. ક્ષણે ક્ષણે કરવા માંડેલો બંધ પણ પરંપરાની અપેક્ષાએ અનાદિ છે.

જેવું અતીતકાલનું વર્તમાનપણું છે તેવું બંધનનું કૃતકપણું છે. કારણ કે નિશ્ચયનયના અભિપ્રાયથી, ક્રિયા કાલ અને નિષ્ઠા કાલમાં ભેદ નથી જો એમ ન કહીએ તો વર્તમાન ત્વ છે તે, કૃતકત્વ છે એવી વાત સ્થાપવી યુક્ત હોય; પણ કરેલાને કરવા માંડ્યું એમ ન કહેવાય. કેટલા એક પદાર્થ તત્કાલ થયાં હોય અને કેટલાં એક થતાં હોય, તો વ્યહારનયની અપેક્ષાએ તે બંને થાય છે એમ કહેવાય છે. અને નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ તો કરવા માંડેલાને પણ કર્યું કહેવાય. અહીં પણ નિશ્ચય નયની અપેક્ષાએ કરવા માંડેલા બંધને કર્યો એમ કહ્યું છે. નયનો વાદ અતિ દુર્ગમ છે. તે સદ્ગુરુ પાસેથી સારી રીતે ધારવો જોઈએ.

દેહથી ભિન્ન અને અભિન્ન એવા પરિણામી આત્મામાં, હિંસાદિક બંધના હેતુ ધટે છે.

દ્રવ્યરૂપથી એક સ્વરૂપમાં રહેલી વસ્તુ બીજા પ્રયાયને પામે તે ક્રિયાનું નામ પરિણામ કહેવાય. જેથી આત્મા દેહપણાને પામે છે; મનુષ્ય ત્વ પામે છે. વળી શાસ્ત્રમાં પણ કહ્યું છે કે:—

परिणामो ह्यर्थान्तरगमनं नचसर्वथात्यवस्थानम् ।

नचसर्वथाविनाशः परिणामस्तद्विदामिष्टः ॥

અર્થ—એક અર્થ મુકી બીજા અર્થને પામવું તેનું નામ પરિણામ કહેવાય. પણ સર્વથા એક રૂપે રહેવું તે પરિણામ ન કહેવાય તેમ સર્વથા નાશ પામવો તે પરિણામ ન કહેવાય. વિદ્વાનોએ પરિણામનું સ્વરૂપ આ પ્રકારનું માનેલું છે.

આ પ્રકારના પરિણામી આત્મામાં પૂર્વે કહેલા હિંસાદી દોષ ધટે છે; અને તે આત્મા દેહથી ભિન્ન પણ છે અને અભિન્ન પણ છે. એટલે આત્મા અને દેહ એક પણ છે અને જુદા પણ છે. એમ સિદ્ધાંતમાં કહેલું છે. જો પરિણામી, દેહથી ભિન્ન, અને દેહથી અભિન્ન, એવો આત્મા ન માનીએ તો હિંસા વીગેરેનો યોગ ન થાય. કારણે કે કોઈ દિવસ ચંદ્ર નહિ અને કોઈ દિવસ ઉત્પન્ન થાય નહિ પણ નિરંતર એકજ સ્વભાવમાં રહે તે નિત્ય આત્મા કહેવાય, એવા આત્મામાં હિંસાદિ સંભવતા નથી. એટલે એકાંત દ્રવ્યાર્થિ નયના મતથી આત્મા નિત્ય માનીએ તો હિંસા ધટે નહિ. કારણ કે પર્યાયનો

નાશ કરવો તેનું નામ હિંસા કહેવાય છે. શાસ્ત્રમાં પણ હિંસાનું લક્ષણ નીચે પ્રમાણે કહેલું છે.

तत्पर्यायविनाशोदुःखोत्पाद स्तथा च संक्लेशः ।

एष वधो जिनभणितो वर्जयितव्यः प्रयत्नेन ॥

અર્થ—તે આત્માના પર્યાયનો વિનાશ કરવો, તે આત્માનાને દુઃખ ઉત્પન્ન કરવું, તથા ક્ષિપ્ત અધ્ય વસાય કરવો, એ જીન પરમાત્માએ કહેલી જીવ હિંસા છે; તે હિંસાનો, સર્વ પ્રયત્ન કરી, ત્યાગ કરવો.

વળી આત્મા એકાંત અનિત્ય માનવાથી પણ હિંસાનો અસંભવ થાય છે. જ્યારે આત્માને અનિત્ય માનીએ ત્યારે તો તે ક્ષણ ભંગુર થયો. એટલે ક્ષણે ક્ષણે નાશ પામનારો થયો. એમ માનવાથી તે પોતાની મેળેજ નાશ પામે છે, અને પોતાની મેળેજ ઉત્પન્ન થાય છે. પછી કોણ કોને મારે, અને કોણ કોનાથી મરાય, એવી સ્થિતિ રહેજ નહિ. માટે આત્મા એકાંત નિત્ય પણ નમનાય અને એકાંત અનિત્ય પણ નમનાય. પણ નિત્યા નિત્ય મનાય એમ આત્મ પુરૂષો કહે છે.

વળી જો આત્મા સર્વથા દેહથી ભિન્ન માનીએ તો સ્ત્રીનું શરીર, શયન, આસન વીગેરે ઇષ્ટ અને કાંટા, અગ્નિ, જ્વાલા વીગેરે અનિષ્ટ, એવા સ્પર્શ ઇન્દ્રિના વિષયનો અનુભવ ભોગી પુરૂષને થાય નહિ. કેમકે દેવદત્ત નામે પુરૂષે ભોગના અંગરૂપ સ્ત્રી શરીર વીગેરેનો સ્પર્શ કરવાથી, વિષ્ણુ મિત્ર નામના ખીજા પુરૂષને અનુભવની પ્રતિતિ થતી નથી; એટલે જો ભોગ એક માણસ ભોગવે તેનો અનુભવ ખીજાને થતો નથી, તેમ દેહ અને આત્મા સર્વથા જુદા હોય તો દેહે ભોગવેલા ભોગનો આત્માને અનુભવ ન થાય માટે જ્યાં સુધી કર્મ સહિત આત્મા છે, ત્યાં સુધી સર્વથા દેહથી જુદો ન કહેવાય એમ સમજવું. વળી સર્વથા આત્મા દેહથી ભિન્ન છે એમ માનીએ તો ભોગના અંગરૂપ પુષ્પ માલા, સ્ત્રી, ચંદન, વસ્ત્ર વીગેરે પુરૂષને સંતોષ ન આપે એટલે તે પદાર્થોથી સુખ અનુભવવામાં આવે છે તે નિરર્થક થાય તેમજ અગ્નિ વિગેરેથી દુઃખ થાય છે એમ માનવું પણ નિરર્થક થાય. માટે સર્વથા દેહ અને આત્મા જુદા નથી.

વાદી—વળી એકાંત દેહ અને આત્મા જુદા નથી એમ માનીએ તો દેહ અને આત્મા એકજ થયાં; ત્યારે તો ચૈતન્ય સહિત શરીર તેજ આત્મા થયો.

અને એમ માનવાથી આત્માને મરણનો અભાવ નિષ્પન્ન થાય છે. એટલે આત્માને મરણનો નિષેધ થાય છે. અને જગત્માં તો એમ કહેવાય છે કે અમુક આત્મા મરણ પામ્યો. ત્યારે જો આત્મા દેહરૂપ માનીએ તો મરણ શી રીતે સંભવે ? કારણ કે દેહ તો તેવું ને તેવુંજ પડેલું રહે છે. ત્યારે એમાંથી ગયું શું ? કે જેના જવાથી મરણ કહેવાય ?

સિદ્ધાંતિ—દેહ જેવો છે તેવોજ દેખાય છે એમાંથી કશું ગયું જણાતું નથી માટે એ મરણ પામ્યો એમ કહેવાય નહિ.

વાદિ—એમ જ્યારે કહીએ ત્યારે તે મત માનનાર કહેશે. કે—પંચ ભુત માંહેલો વાયુ તેમાં જણાતો નથી, તેથી અમે એમ કહીએ છીએ કે મરણ થયું.

સિદ્ધાંતિ—જવાબ આપે છે કે—એ મૃતક શરીરમાં વાયુ છે. જો વાયુ ન હોય તો પ્રદુશ્વિતપણું ક્યાંથી હોય ? માટે કશું નથી એમ ન કહેવું.

વાદિ—તેજ તત્ત્વનો અભાવ થયો છે માટે મરણ થયું એમ કહીએ છીએ.

સિદ્ધાંતિ—જો તેજનો અભાવ હોય તો કાહોવાપણું ન થવું જોઈએ પણ અહીં તો તેમ દેખાય છે માટે તેજનો પણ અભાવ નથી. માટે અભિન્ન માનવાથી મરણ ઘટે નહિ.

વાદિ—પૂર્વે હતા તે પ્રકારના વાયુ અને તેજસનો અભાવ થવાથી મરણ ઘટે છે.

સિદ્ધાંતિ—કદાચિત્ આ પ્રકારે તમે મરણ અંગીકાર કરશો તો પરલોકને અભાવ થશે. કારણ કે તમે દેહ અને આત્મા એકજ છે એમ માનો છો તેથી પરલોકમાં જનાર કોઈ રહેશેજ નહિ કારણ કે દેહ અહીંજ પડે છે. અને તમારા મતમાં આત્મા અને દેહને એકજ માન્યા છે.

વાદિ—પણ પરલોકજ નથી; ત્યારે પરલોકમાં જવાની વાત શી કરવી ?

સિદ્ધાંતિ—સર્વ શ્રેષ્ઠ પુરૂષોએ પ્રમાણના બળથી પરલોક અંગીકાર કર્યો છે. જે જે અભિલાષ ઉત્પન્ન થાય છે તે તે અભિલાષ પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલા બીજા અભિલાષ પૂર્વક છે. જેમ કે યૌવનાવસ્થામાં ઉત્પન્ન થયેલા અભિલાષ

બાલાવસ્થામાં થયેલા અભિલાષ પૂર્વક છે. તેમ એકજ દીવસના જન્મેલા બાળકને, આંખો ઉઘાડી, માતાના સ્તન જોઇને તેમાં રહેલ દુધની ઇચ્છા થાય છે તે પૂર્વ જન્મમાં થયેલા અભિલાષ પૂર્વકજ છે એટલે બાળકને જે અભિલાષ થાય છે તે અન્ય અભિલાષ પૂર્વકજ થાય છે અને તે અભિલાષાંતર નિશ્ચયે પૂર્વ જન્મમાં થયેલો છે એ પ્રમાણે પરલોક સિદ્ધ થાય છે.

વળી દેહ અને આત્માનો એકાંત ભેદ અંગીકાર કરવાથી, ખીજાનું તાડન, તર્જન, હિંસા વિગેરે અશુભ કર્મ, અને દેવને નમસ્કાર, સ્તુતિ વીગેરે શુભ કર્મનો ભોગ આત્માથી થાય નહિ એટલે શુભ અને અશુભ કર્મથી થયેલા સુખ અને દુઃખ આત્મા નહી ભોગવે અને આત્માએ કરેલા દેહ નહી ભોગવે કારણ કે ખીજા એ કરેલું શુભ અને અશુભ કર્મ ભોગવવા ખીજો યોગ્ય નથી. તેમ જો દેહ આત્માને તદન જુદા માનીએ તો દેહે કરેલાં પુણ્યપાપ આત્મા શી રીતે ભોગવે ? પણ અહીંતો દેહે કરેલા પુણ્ય પાપ આત્મા સાક્ષાત્ ભોગવે છે માટે જ્યાં સુધી કર્મ સહિત આત્મા છે, ત્યાં સુધી દેહમાં આત્મા અહંબુદ્ધિએ મળેલો છે. કેમકે આત્માને મથ્યા વિના એકલો દેહ કાંઈ કરી શકતો નથી. માટે જ્યાં સુધી આત્મા દેહની મમતાવાલો છે ત્યાં સુધી, વ્યવહાર નયની અપેક્ષાએ આત્મા દેહથી સર્વથા જુદો કહેવાય નહિ. ભગવતી સુત્રમાં પણ દેહને આત્મા કહી બોલાવ્યો છે. અને જો એમ ન માનીએ તો કરેલાં કર્મનો નાશ અને નહીં કરેલાંની ઉત્પત્તિ થવા પ્રસંગ આવશે.

વાદી—જો એમ થશે તોપણ શું વાંધો છે ?

સિદ્ધાંતિ—દેહે કરેલું સુખ દુઃખ આત્મા ભોગવે છે અને આત્માએ અનુભવેલું સુખ દુઃખ દેહ ભોગવે છે. તે સર્વ લોક દેખે છે, તેને અને શાસ્ત્ર પ્રસિદ્ધ મોક્ષાદિક અનુષ્ઠાનને પણ બાધ થાય છે જેમ કે :—

દેહે કરેલાં ચોરી, પરદારસંગ વીગેરે અનાર્ય કાર્યોથી બંદિખાના વીગેરેમાં રહી ખેદ અને શોકનો અનુભવ કરતો, આત્મા જોવામાં આવે છે. તથા કોઈ પ્રકારના મનના સંક્ષોભથી ઉત્પન્ન થયેલી જ્વર વિગેરે વ્યાધિ ભોગવતો, દેહ પણ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. માટે દૃષ્ટ અને ઇષ્ટ એ બંને ઓલવવા નહીં. આ પ્રમાણે આત્મા નિત્યાનિત્ય બિન્નાભિન્ન માનવો જોઈએ, અને એમ માનવાથીજ હિંસા વીગેરે સિદ્ધ થાય છે. અને તે સિદ્ધ થવાથી તેના કાર્યરૂપ બંધ અને મોક્ષ પણ સિદ્ધ થાય છે. માટે એજ ખરો તત્ત્વવાદ છે. તે તત્ત્વવાદ જાણવા અતત્ત્વવાદી પુરૂષો સમર્થ થતા નથી.

આ પ્રમાણે તત્ત્વવાદ સંબંધી જ્ઞાન અને શ્રદ્ધાનરૂપ પરીક્ષા એટલે એ-
કાંતવાદમાં અરુચિ અને તત્ત્વવાદના વખાણથી અને સેવનથી પરિણામની
પરીક્ષા થાય છે અનેક પ્રકારની પરીક્ષાથી શુદ્ધ થયેલા માણસોને બંધ બેંદનો
બોધ કરવો. અને ત્યાર પછી તીર્થંકર નામ ગોત્ર ઉપાર્જન કરવા રૂપ બોધિ
લાભ, બીજા સમકિતની પ્રાપ્તિ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે, એવી પ્રરૂપણા કરવી. અથવા
તો દ્રવ્ય સમકિત પ્રાપ્તિ કરતાં ભાવ સમકિત પામવું અતિશૈ શ્રેષ્ઠ છે એ
પ્રમાણે હેતુ, સ્વરૂપ અને ફલ સહિત, ભવ્ય પ્રાણિઓ આગળ પ્રરૂપણા કરવી,
જેમ કે:—

ભવ્યપણાથી નિશ્ચયે મોક્ષ મેળવાય છે. અને તેથી ભવ્યપણું પણ
અનાદી છે. અને તે ભવ્યતા આત્માનું મુલ તત્ત્વ છે. અને કાલ વિગેરેના
બેદથી જુદા જુદા પ્રકારને પામેલું છે.

કાલ વિગેરેથી, કાલ, નિયતિ, કર્મ અને પુરૂષ સમજવાનાં છે.

સુક્ષ્મ પુદ્ગલ પરાવર્તન જેમાં રહેલો છે એવી ઉત્સર્પિણી વીગેરે
કાલ કહેવાય છે. જેમ વસંત વિગેરે ઋતુઓ જુદા જુદા પ્રકારની વનસ્પ-
તિને પ્રકૃષ્ટિત કરે છે તેમ ઉત્સર્પિણી વીગેરે કાલ, તથા પ્રકારના ભવ્યપણા
ને, મોક્ષરૂપ ફલ પ્રતિ જવાને સન્મુખ કરે છે. કારણ કે ભવ્યપણું હોય
તોપણ મોક્ષ પામવાનો અવસર થયા વિના મોક્ષે ન જવાય, કારણ કે એવું
અધ્યવસાયની જરૂર છે. અને તે પ્રકારના અધ્યવસાય થવામાં કાલ
કારણ છે.

કાલ પ્રાપ્ત થયે સતે પણ ન્યૂનાધિકને દૂર કરી જે નિશ્ચયકાર્ય કરે તે
નિયતિ કહેવાય. અને નિયતિ છે તોપણ પુણ્ય કર્મનો ઉદય થયા વિના મોક્ષે
જવાય નહિ. માટે કલેશ રહિત, અને નાના પ્રકારના શુભ આશયવાળું,
પુણ્યાનુબંધિ પુણ્ય મોક્ષ પ્રાપ્તિનું કારણ છે. જે કે રૂડાં કર્મ હોય તોપણ મોક્ષ
પ્રાપ્તિ કરવાને યોગ્ય પુરૂષ જોઈએ. અત્યંત પુણ્યવાળો, સારા આશયવાળો
સારી બુદ્ધિવાળો અને રૂડી પ્રરૂપણા સમજવાની શક્તિવાળો પુરૂષ મોક્ષ મેળવવા
યોગ્ય કહેવાય.

માટે ઉક્ત પ્રકારનું ભવ્યપણું, કાલ, નિયતિ, કર્મ અને યોગ્યતા
(પૌરૂષ) મેળવવાથી શ્રેષ્ઠ સમકિતનો લાભ થાય છે, અને જીવાદિ પદાર્થોનું
શ્રદ્ધાન કરવું તે, રૂડા સમકિત પામવાનું કારણ છે.

જેમ વિંધાયેલમણી, જે કે તેના છિદ્રમાં મળ બરાયો હોય, તોપણ પૂર્વાવસ્થાને પામી શકતો નથી તેમ શુદ્ધ શ્રદ્ધારૂપ સોષથી રાગ દ્વેષના પરિણામને ભેદી નાંખવામાં આવે તો તે અતિ નિષ્પિડ થવા ન પામે કારણ કે જેમ મણી છિદ્ર રહીત થતી નથી તેમ પરિણામ પણ ફરી દૃઢ થતું નથી. કારણ કે ગાંઠ છુટ્યા પછી ફરીથી બંધાતી નથી. અને ગ્રંથ ભેદ કરતી વખતે ચાલુ કર્મ શિવાય, બીજા કર્મની જેટલી સ્થિતિ રહે છે, તેટલોજ બંધ સમ્યક્ દર્શન પામેલો બાંધે છે એટલે તેથી વધારે બંધ થતો નથી એવો સિદ્ધાંતનો નિયમ છે.

જ્યાં સુધી સમ્યક્ દર્શન વિદ્યમાન છે, ત્યાં સુધિ, વિશુદ્ધ ભવ્યપણાના પરિપાકના સામર્થ્યથી અને મતિ ભેદ કરનાર કારણોની અપ્રાપ્તિથી, કુદૈવ, કુમનુષ્ય તિર્યચ અને નારકીની પ્રાપ્તિનજ પાય એટલે સમકિતી જીવ હલકી સ્થિતિ નજ પામે. પણ સાડ દેવપણું અથવા સાડ મનુષ્યપણુંજ પામે.

આ પ્રકારે સમકિત શુદ્ધિ થવાથી ચારિત્રની પ્રાપ્તિ થાય છે. શુદ્ધ સમકિત હોવાથી સાવધ યોગ્ય પરિહાર અને નિરવધ યોગ્યના સમાચારરૂપ ચારિત્રની પ્રાપ્તિ થાય છે. કેમકે શુદ્ધ સમકિતને ચારિત્રપણું ઘટે છે. અને આચારંગ સુત્રમાં પણ કહ્યું છે કે:—

જં મોળંતિ પાસહા તં સમ્મંતિ પાસહા ।

જં સમ્મંતિ પાસહા તં મોળંમિ પાસહત્તિ ॥

જેનો મુમુક્ષુ પુરૂષો નિરતર અભ્યાસ કરે તે ભાવના કહેવાય તે આ પ્રકારે છે.

ભાવયિતવ્યમનિત્યત્વમશરણત્વં તથૈકતાન્યત્વે ।

અશુચિત્વં સંસારઃ કર્માશ્રવસંવરનિધિશ્ચ ॥

નિર્જરણ લોકવિસ્તર ધર્મસ્વાધ્યાયતત્ત્વચિન્તાશ્ચ ।

બોધે સુદર્ભત્વં ભાવના દ્વાદશ વિશુદ્ધાઃ ॥

૧ અનિત્ય ભાવના—સંસારમાં સર્વ પદાર્થ અનિત્ય છે એવું ચિંતવન કરવું.

૨ અશરણ ભાવના—સંસારમાં મરણાદિપ્રાપ્ત થાય ત્યારે પ્રાણી માત્રને કોઈ શરણ કરવા યોગ્ય નથી એમ વિચારવું.

૩ એકત્વ ભાવના—જીવ એકલો કુર્મ ઉપાર્જન કરે છે અને એકલો ભોગવે છે એવો વિચાર કરવો.

૪ અન્યત્વ ભાવના—જીવ અને દેહ વસ્તુતાએ જુદા છે. અને અતિ-શય સંબંધથી એકલા રહેલાં છે તોપણ દેહ જીવ સાથે જતો નથી અને જીવ દેહ માટે રહેતો નથી ત્યારે સ્ત્રી, પુત્ર, ધન વીગેરે ખીજ પદાર્થો સાથે આવેજ શાના ? માટે તત્ત્વ દૃષ્ટિથી જોતાં કોઇ કોઇનું સંબંધિ નથી. વાસ્તવીક રીતે અન્યજ છે. એમ વિચાર કરવો તે.

૫ અશુચિત્વ ભાવના—આ શરીર સાત ધાતુમય છે જેમાં નવદારે અશુચિ વસ્તુનો પ્રવાહ થાય છે. મલ, મૂત્ર, કફ વીગેરે નહારી વસ્તુથી ભરેલું છે ધસાદિ ચિંતવન કરવું તે.

૬ સંસાર ભાવના—જીવ ચોરાશી લાંખ જીવાયોનિમાં ભ્રમણ કર્યા કરે છે. એવું ધારવું તે.

૭ આશ્રવ ભાવના—સંસારમાં રહેલા જીવો મિથ્યાત્વ, કષાય, અવિ-રતિ, પ્રમાદ, આર્ત ધ્યાન, રૌદ્ર ધ્યાન, વીગેરે કારણોથી નિરંતર કર્મ બાંધે છે. એવો વિચાર કરવો તે.

૮ સંવર ભાવના—બંધના કારણરૂપ મિથ્યાત્વ વિગેરેને અટકાવનાર સમક્રિત વીગેરે ઉપાયો ચિંતવવા તે.

૯ નિર્જરા ભાવના—સકામ નિર્જરા સમ્યક્ દર્શી તથા સાધુને હોય છે અને અકામ નિર્જરા અન્ય જીવોને હોય છે. એ પ્રકારની નિર્જરાતું ચિંત-વન કરવું તે.

૧૦ લોક વિસ્તર ભાવના—ચૈદરાજ લોકના વિસ્તારનું ચિંતવન કરવું તે.

૧૧ ધર્મ સાધક ભાવના—દુસ્તર સંસાર સમુદ્ર ઉતરવાને વહાણુ સમાન શ્રી જનપ્રણીત ધર્મનું ચિંતવન કરવું તે.

૧૨ યોધિદુર્લભ ભાવના—અનંતે કાલે દુર્લભ એવી મનુષ્ય ભવની સામગ્રી થાય તોપણ સમક્રિત મેળવવું વધારે મુશ્કેલ છે એવું ચિંત-વન કરવું તે.

આ ભાવનાઓથી રાગદ્વેષ રૂપમલનો નાશ થાય છે, કારણ કે તે ભાવનાઓ રાગ વિગેરેને પ્રતિપક્ષભુત છે.

અને તે પ્રમાણે રાગાદિ ગયાથી, સકલ લોક અને અલોક જોવાનું છે શીલ જોનું એવું કેવળ જ્ઞાન અને કેવળ દર્શન પ્રાપ્ત થાય છે. તે થયા પછી મન અને શરીર સંબંધિ સર્વ દુઃખના નાશરૂપ, અને અસાધારણ આનંદરૂપ મોક્ષ પ્રાપ્તિ થાય છે.

આ પ્રકારે, ધર્મની વાસનાથી વાસિત અંતઃકરણવાળા મુનિએ, સાંભળવાની ઇચ્છા રાખનાર સમીપે, વૈરાગ્ય કરનાર, આ ઉત્તમ ધર્મ કહેવો જોઈએ. વૈરાગ્યનું લક્ષણ શાસ્ત્રમાં પણ કહ્યું છે કે:—

તથ્યે ધર્મે ધ્વસ્ત હિંસાપ્રબન્ધે દેવેરાગદ્વેષમોહાદિમુક્તે ।

સાધૌ સર્વગ્રન્થ સંદર્ભહીને સંવેગોઽસૌનિશ્ચલો યોઽનુરાગઃ ॥

ભાવાર્થ—હિંસાના પ્રબંધ રહિત સત્ય ધર્મમાં, રાગદ્વેષ રહિત દેવમાં, અને સ્વ પ્રકારનાં પરિગૃહ રહિત સાધુમાં નિશ્ચલ અનુરાગ કરવો તે વૈરાગ્ય કહેવાય. ઉક્ત લક્ષણ ધર્મ ગીતાર્થ મુનિઓએજ કહેવો જોઈએ કારણ કે બીજાને એટલે અગીતાર્થને ઉપદેશ કરવાનો અધિકાર નથી. * કારણ કે ધર્મ કથા કરવાનો ક્ષયોપશમ ન થયો હોય તો ઉન્માર્ગ દેશના થવાનો સંભવ છે. એટલે પોતાને સ્યાદ્વાદ શૈલીનું, ગૌણતા મુખ્યતાનું, અને ગુરૂ લઘુતાનું જ્ઞાન ન હોય અને ધર્મ દેશનાનો અધિકારી થઈ જોડે તો એકાંત પ્રરૂપણ થવાથી ઉન્માર્ગની પુષ્ટિ થાય, અને તેથી મોહનીય કર્મ ઉપાર્જન કરે. જેમ આંધળાની પછવાડે આંધળો ચાલે તો સારો રસ્તો પામે નહિ તેમ અજાણની પછવાડે અજાણ દોરાયતો તે કદી પણ જાણ થાયજ નહિ.

પ્રશ્ન—સ્યાદ્વાદશૈલી કોને કહેવી ?

ઉત્તર—કોઈ પ્રકારે જીવને એક કહીએ અને કોઈ પ્રકારે જીવને અનેક કહીએ. એટલે દ્રવ્યાર્થિક નયને મતે જીવ એક છે અને પર્યાયાર્થિક નયને મતે જીવ અનેક છે. કોઈ અપેક્ષાએ અજીવને જીવ કહીએ અને જીવને અજીવ કહીએ. જેમ-ધર બંગલા વીગેરે અજીવ છે પણ તેમાં રહેલા જીવની

* વિશેષ જ્ઞાસુ પુરૂષે સૂયગડાંગ સુત્રમાં જોઈ લેવું.

અપેક્ષાએ તે જીવ કહેવાય છે. એ પ્રમાણે સર્વ ઠેકાણે અપેક્ષાથી સમજવું તેનું નામ સ્વાવાધાદ અથવા અનેકાંતવાદ કહેવાય છે. ટુંકામાં સ્વાધાદ એટલે કથંચિત્ત્વાદ. “ જીવ ” એમ બોલવામાં જીવમાં એ ધર્મ છે. જીવને રૂપે જીવ પણ પુદ્ગલને રૂપ નહિ. એમ દરેક વસ્તુ અનંતધર્મવાળી છે માટે નિશ્ચયથી કાંઈ ન કહેવાય.

પ્રશ્ન—ગૌણ અને મુખ્ય કોને કહેવા ?

ઉત્તર—સાતે, નયો, નિશ્ચયનય અને વ્યવહારનયમાં અવતરે છે. જ્યારે કામ, મોહ, લોભ, ઇંદ્રિયોના વિષય અને કષાય વિગેરે જે નિશ્ચયનયને મુખ્ય કરવાથી ઘટતા હોય અને પોતાને પરવસ્તુથી વિરામ થતો હોય, ત્યારે વ્યવહારની ગૌણતા કરી નિશ્ચયની મુખ્યતા કરવી, અને વ્યવહારનયની મુખ્યતા કરવાથી ઘટતા હોય તો નિશ્ચયની ગૌણતા કરી વ્યવહારની મુખ્યતા કરવી, અને પરજીવ આશ્રી ગુણ ગ્રહણ કરવામાં તો વ્યવહારની મુખ્યતા કરવી અને નિશ્ચયની ગૌણતા કરવી કેમકે ત્યાં નિશ્ચયની મુખ્યતા કરવાથી તેનો વિનય, વૈયાવચ્ચ, આદર, સત્કાર વીગેરે થઈ શકે નહીં અને પરજીવમાં દોષ દેખી નિશ્ચયનયની મુખ્યતા કરવી અને એમ ચિંતવવું કે આ જીવ કર્મને વશ છે અને આત્મા તો સચ્ચિદાનંદમય છે. કારણ કે એમ વિચારવાથી પોતાને રાગદ્વેષ થાય નહિ, અને જે નયની મુખ્યતા અથવા ગૌણતા કરવાથી રાગ દ્વેષ અને મોહ વૃદ્ધિ પામે તે નયાભાસ કહેવાય. આ પ્રમાણે મુખ્યતા ગૌણતાનો વિચાર કરવો.

પ્રશ્ન—ગુરૂ અને લઘુનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર—જેમાં નિશ્ચયથી ગુણ ધણા દેખાતા હોય અને વ્યવહારથી કિંચિત્ દોષ જણાતો હોય અને વાસ્તવીક રીતે નિશ્ચયમાં દોષ ન હોય તો તે કામ કરવા યોગ્ય છે. અને જેમાં નિશ્ચયથી ધણા અવગુણ દેખાતા હોય અને આત્માને રાગ દ્વેષ અને મોહ વીગેરેની વૃદ્ધિ થતી હોય અને વ્યવહારમાં લોકને રંજીત કરવા રૂપ કિંચિત્ ગુણ દેખાતો હોય તો તેવું કામ આત્માર્થી પુરૂષોએ કરવા યોગ્ય નથી. એવી રીતે ગુરૂ લઘુનો વિચાર કરવો અને તે પ્રકારે વીચાર કરનારને દેશના દેવાય; બીજાને નહિ.

પ્રશ્ન—ધર્મ કહેવાથી પણ જે શ્રોતા પુરૂષને કર્મ દોષથી જ્ઞાન ન થાય તો ધર્મ કહેવાનું શું ફલ છે ?

ઉત્તર—જો કે શ્રોતાને જ્ઞાન નથી થતું તોપણ શુદ્ધ ચિત્તવાળો વક્તા તેની ક્રિયાનું ફલ અવશ્ય પામે છે.

પ્રશ્ન—ધર્મ દેશનાનું ફળ બીજા પ્રકારે પણ થાય છે ત્યારે ધર્મ દેશનામાં પ્રયાસ કરવાની શી જરૂર છે ?

ઉત્તર—પ્રાણીઓના શરીર સંબંધી તથા મન સંબંધિ સર્વ દુઃખ દુર કરવાથી, દેશના યોગ્ય પ્રાણીઓને, જેવી ધર્મ દેશના ઉપકાર કરનારી છે, તેવો ઉપકાર કરનાર આ જગત્માં કોઈ કાલમાં અને કોઈ ક્ષેત્રમાં, કોઈ પણ નથી; કારણ કે સદ્દેશનાથી ધર્મમાં શ્રદ્ધાન વીગેરે થાય છે અને તેથી મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે, માટે વક્તા પુરૂષે ધર્મ દેશના કરવામાં અને ધર્મનાખપી પુરૂષે દેશના સાંભળવામાં આગસ ન કરવો કેમકે ધર્મદેશનાથી અજ્ઞાનરૂપી અંધકારનો નાશ થાય છે અને તેમ થવાથી હૈય ઉપાદેયનું જ્ઞાન થાય છે. આ પ્રમાણે ધર્મદેશનાથી ઉત્તરોત્તર ગુણ નિષ્પન્ન થાય છે. માટે સર્વ ક્રિયાથી, ધર્મદેશના સાંભળવી એ મોટી ક્રિયા છે. અને જાણપણું થયા વિના અંધકારે કુટાવા જેવું છે. માટે છતે જોગે અને છતી શક્તિએ ધર્મ દેશના સાંભળવામાં પ્રમાદ ન કરવો. કિમ્ બહુના ?

પ્રકરણ ત્રીજું.

ગૃહસ્થ વિશેષ ધર્મ.

ધર્મ ગ્રહણ કરવાની યોગ્યતા.

એ પ્રમાણે સદ્ધર્મના શ્રવણથી ગયાં છે પાપ જેના, જાણ્યું છે તત્ત્વ જેણે, મહાસત્ત્વ વંત એવો, અને ઉપર કહેલા ઉત્કૃષ્ટ સંવેગને પામેલો, પુરૂષ, ધર્મ ઉપાદેય છે, એમ સમજીને, ભાવથી તેમાં ધૃત્તિ કરીને, અને પોતાની શક્તિનો ખરાબર વિચાર કરીને ધર્મ ગ્રહણ કરવામાં પ્રવૃત્તિ કરે છે.

પ્રશ્ન—શું આવા લક્ષણ યુક્ત પુરૂષનીજ ધર્મમાં પ્રવૃત્તિ થાય અને ખીજની ન થાય ?

ઉત્તર—સકલ જગત્માં કલ્યાણ સ્થાપન કરવું, એજ છે ધન જેનું એવો, અરિહંત પરમાત્માએ, ફલના સાધન ભાવે કરીને, ઉક્ત વિશેષણે યુક્ત પુરૂષને, ધર્મ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય કહ્યો છે. કારણ કે પૂર્વે કહેલો યોગ્ય પુરૂષજ સાચો ધર્મ ગ્રહણ કરી શકે છે. એ શિવાયનો ખીજો પુરૂષ તત્ત્વદૃષ્ટિથી જોતાં, યથાર્થ ધર્મ પ્રાપ્તિને યોગ્ય નથી.

પ્રશ્ન—અયોગ્ય પુરૂષ ગ્રહણ કરે તો શી હરકત આવે ? ધણા લોકો, નામથી ચારિત્ર અંગીકાર કરનારા, સામાયિક, પોસહ પ્રતિક્રમણ વિગેરે કરનારા, જોવામાં આવે છે. અને ગૃહસ્થો પણ જુઠા લેખ, જુઠી સાહેદી વિગેરે અન્યાયના કામ કરે છે. અને ધર્મ કરણી પણ કરે છે તો તેમને શું બાધક પડે છે ? એમ કરતાં કરતાં યોગ્ય થશે. એમા શું વાંધો છે ?

ઉત્તર—આમ કહેવું તદ્દન જુલ ભરેલું છે. માથે સારી પાઘડી બાંધવી, અને પહેરવા સારી લંગોટી પણ ન મળે એ કેવી હાંસીની વાત છે. પહેલાં તો પોતીઈ સાફ જોઈએ, પછી અનુક્રમે ચડતાં ચડતાં, સારાં લુગડાં પહેરવા જોઈએ. તેમ અહીં પણ પ્રથમથી દુર્ગુણ દૂર કરવા. અને ન્યાયમાં

પ્રવૃત્તિ કરવી, પછી દેશ વિરતિ ધર્મ અને પછી સર્વ વિરતિ ધર્મ એમ અનુક્રમે પોતાની શક્તિ અનુસારે ગ્રહણ કરવાં. પણ પ્રથમથી ચરિત્રાયા-નું અથવા તો શુદ્ધ શ્રાવકનું નામ ધરાવે, અને માર્ગાનુસારીનો એક પણ ગુણ જોવામાં આવે નહિ તો તે ધર્મ શી રીતે શોભે? અને શી રીતે હિતકારી થાય? ફેાકટ પોતાના દોષ ઢાંકવા માટે, અને મુઘ્ધ લોકોને ઠગવા માટે, પ્રથમથી દુર્ગુણ દૂર કર્યા વગર, લોકને દેખાડવા માટે, જીન મતની ક્રિયા કરે છે; તેથી આત્માનું બીલકુલ કલ્યાણ થતું નથી. પણ જો યોગ્ય પુરૂષ ધર્મ અંગીકાર કરે તોજ ધર્મ શોભે છે અને પોતાને તથા પરને હિતકારી થાય છે. માટે જોને ધર્મ ગ્રહણ કરવો હોય અને પોતાના આત્માને કર્મમુક્ત કરવો હોય તેણે પ્રથમથીજ માર્ગાનુસારી વીગેરે ગુણો ગ્રહણ કરવા અને પછી પોતાની યોગ્યતા પ્રમાણે ધર્મ ગ્રહણ કરવો યુક્ત છે. અને એજ હેતુ માટે, યોગ્ય પુરૂષે ધર્મ અંગીકાર કરવો એમ આ પુસ્તકમાં દર્શાવેલું છે.

ધર્મ ગ્રહણ કરવાની વિધિ.

ધર્મ વિધિ સહિત અંગીકાર કરવો જોઈએ.

પ્રશ્ન—ધર્મ તો પોતાના ચિત્તની પરિશુદ્ધિથી થાય છે તો વિધિએ કરીને એ ધર્મ કરવાથી શું થવાનું છે?

ઉત્તર—પોતાની શક્તિ વિગેરેનો દૃઢ વિચાર કરી, ધર્મ ગ્રહણ કરવું તે, નિર્મલ ભાવનું કારણ છે. એટલે પ્રકર્ષતાથી પોતાનું ફલ સાધવામાં અવંધ્ય છે. એટલા માટે વિધિપૂર્વક ધર્મ ગ્રહણ કરવાની જરૂર છે. જેમ ખારી ભુમિમાં વાવેલું બીજ નિષ્ફલ થાય છે તેમ વિધિ રહિત આપેલ ધર્મ પણ નિષ્ફળ થાય છે.

જેણે શ્રાવક ધર્મનો અભ્યાસ સારી રીતે કર્યો હોય તે યતિધર્મ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય થાય છે. માટે ગૃહસ્થ ધર્મ પહેલા સમજાવવાની જરૂર છે.

સમકિત પ્રાપ્ત થયા પછી, પાંચ અણુવ્રત, ત્રણ ગુણવ્રત અને ચાર શિક્ષાવ્રત, એ બાર વ્રત ગ્રહણ કરવાની યોગ્યતા થાય છે. પણ સમકિત ન થયું હોય ત્યાં સુધી વ્રત ગ્રહણ કરવાની યોગ્યતા

કહેવાયજ નહિ. કેમકે તેમ માનવાથી નિષ્કલપણનો પ્રસંગ આવશે. માટે સમક્ષિત વિના વ્રત ગ્રહણ કરવું તે ફાગટ છે. વળી શાસ્ત્રમાં પણ કહ્યું છે કે—

સસ્યાનીવોષરક્ષેત્રે નિક્ષિપ્તાનિ કદાચન ।
 ન વ્રતાનિપ્રરોહન્તિ જીવે મિથ્યાત્વવાસિતે ॥
 સંયમા નિયમાઃ સર્વે નાશ્યન્તેઽનેનપાવનાઃ ।
 ક્ષયકાલાનલેનેવ પાદપાઃફલશાલિનઃ ॥

ભાવાર્થ—જેમ ખારી ભુમિમાં વાવેલાં ધાન્ય, કોઇ પણ પ્રકારે ઉગતા નથી; તેમ મિથ્યાત્વ સહિત જીવને વિષે વ્રત નિયમો ઉદય નથી પામતાં, એટલે કર્મ ક્ષય કરવાનું નિમિત્ત નથી બનતાં ?

જેમ ફલથી શોભાયમાન વૃક્ષો, કદપાંત—કાળના અગ્નિથી નાશ પામે છે; તેમ પવિત્ર સંયમ અને નિયમો, મિથ્યાત્વથી નાશ પામે છે.

જીન વચન શ્રદ્ધા પૂર્વક સાંભળવાથી અને તેના ઉપર સ્વભાવિક રચિથી, જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, મિથ્યાત્વ મોહ વિગેરે કર્મના ઉપશમ અને ક્ષય રૂપ ગુણથી, સમક્ષિત દર્શનની શ્રદ્ધારૂપ, વિપર્યાસનો નાશ કરનાર, ખોટા કદાચરહિત, શુદ્ધ વસ્તુના પ્રજ્ઞાપનને અનુસરતું, આકરા કલેશ રહિત, ઉત્કૃષ્ટ બંધનો અભાવ કરનાર, અને આત્માના શુભ પરિણામરૂપ, સમ્યક્ દર્શન ઉદય પામે છે. કર્મ ક્ષય વીગેરેનું સ્વરૂપ શાસ્ત્રમાં નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે.

સ્ત્રીણોનિવ્વાયદુઃસણોવ્વ ।
 છારપિહિયવ્વ ઉવસંતા ॥
 દરવિજ્જટાયુ વિહાડિય—
 જલણોવમ્મા સ્વઓવસમા ॥

ભાવાર્થ—ક્ષાયિક ભાવ, હોલાઇ ગયેલા અગ્નિ જેવો છે, અને ઉપશાંત ભાવ, રાખથી ઢાંકેલા અગ્નિ જેવો છે. અને ક્ષયોપસમ ભાવ થોડા હોલાયેલા અને થોડા વેરાતા અગ્નિ જેવો છે.

સમક્ષિતિનું લક્ષણ.

ક્રોધાદિક આકરા કપાય રૂપ, ઝેરના વિકારના ફલ જેવાનો વખત

નહી આવવો દેવો તે પુષ કહેવાય, મોક્ષનો અભિલાષ રાખવો તે સંયોગ કહેવાય, સંસારથી ઉદ્ધેગ પામવો તે નિર્વેદ કહેવાય, દ્રવ્યથી અને ભાવથી કાષ્ટ દુઃખિખત પ્રાણી ઉપર દયા કરવી તે અનુકમ્પા કહેવાય છે.

કાષ્ટ દુઃખિ પ્રાણીને માટે પોતાની શક્તિ અનુસારે તેને મદદ કરવી તે દ્રવ્ય અનુકમ્પા કહેવાય.

કાષ્ટ માણસ ધર્મબ્રષ્ટ થતો હોય તો તેના ઉપર દયા લાવી ફરી તેને ધર્મમાં જોડવો તે ભાવ અનુકમ્પા કહેવાય.

તથા જીન પરમાત્માએ કહેલું છે તેજ સત્ય છે એમ અંગીકાર કરવું તે આસ્તિક્ય કહેવાય.

એ સર્વની અભિવ્યક્તિ કરવી તે સમક્તિ દર્શન કહેવાય અર્થાત્ આ પાંચ લક્ષણથી સમક્તિ દર્શન ઓળખાય છે. એટલે જેમાં એ પાંચ લક્ષણ જોવામાં આવે તે સમક્તિ કહેવાય છે.

અનુવ્રત ગ્રહણ કરવાની આવશ્યકતા અને હેતુઓ.

આ પ્રમાણે સમ્યગ્ દર્શનની શુદ્ધિ થયા પછી, યતિ ધર્મ અંગિકાર કરવા અસમર્થ એવા પોતાની સમીપમાં આવેલા પુરૂષને, પહેલાં યતિ ધર્મ સંભળાવવો, પછી શ્રાવકના બાર વ્રતના સ્વરૂપ સમજાવીને ગુણી ગુરૂ મહારાજ, તેને તે વ્રત ગ્રહણ કરાવે.

અહીં પહેલાં, સંસારથી બીધેલા અને ધર્મ ગ્રહણ કરવા ઉદ્યમવંત થયેલા ભવ્ય પુરૂષ પાસે, ગુરૂ મહારાજે, ક્ષમા માર્દવ ઇત્યાદિ યતિ ધર્મનું સંવિસ્તર વર્ણન કરી, તેને ચારિત્ર આપવા યોગ્ય કરવો, કારણ કે ચારિત્ર ધર્મ, સર્વ કર્મરૂપ રોગને રેચરૂપ દવા છે. એટલે ધણું કરોને સધળા રોગો જેમ રેચક દવાથી નાશ પામે છે, તેમ સર્વ કર્મરૂપ, રોગો ચારિત્રરૂપ, રેચક દવાથી નાશ પામે છે. પણ તે પ્રકારના ચારિત્ર ધર્મની યોગ્યતા ન હોય તો, એટલે તે જીવ વિષય સુખની વાંચ્છાથી, ચારિત્ર ધર્મ અંગીકાર કરવા, અસમર્થ હોય તો, તેને અણુવ્રતો સંવિસ્તર સમજાવી, પહેલાં તે વ્રતો ગ્રહણ કરાવવાં. પણ જો મુનિ-ધર્મ પાળવા સમર્થ જીવને, ચારિત્ર અંગીકાર નહિ કરાવતાં, શ્રાવકના વ્રત

અંગીકાર કરાવે, તો ચારિત્ર અંગિકાર કર્યાનો અંતરાય કર્યો એમ કહેવાય. એટલે મુનિધર્મ પાળવા સમર્થ પુરૂષને શ્રાવક ધર્મ આપવાથી ચારિત્રાવરણી કર્મ બંધાય છે. કેમકે તેણે તે પુરૂષને ચારિત્રનો અંતરાય કર્યો કહેવાય. અને તે કર્મથી પોતાને, ખીજા ભવમાં, ચારિત્ર અતિ દુર્લભ થાય છે. અર્થાત્ જોને યોગ્ય જો વ્રત હોય તેને તે વ્રત આપવું. તેમાં ફેરફાર કરવાથી અંતરાય કર્મ બંધાય છે. ઉંચી પદવી યોગ્ય પુરૂષને નીચી પદવી આપવાથી અંતરાય કર્મ બંધાય છે અને નીચી પદવી યોગ્ય પુરૂષને ઉંચી પદવી આપવાથી ઉભયબ્રષ્ટ થાય છે. એને તેથી તે ધર્મ પોતાને દુર્લભ થાય છે.

મુનિ, શ્રાવક ધર્મનો ઉપદેશ કરે તો, તેને તે ધર્મની અનુમોદના કરવાનો દોષ લાગે છે. કારણ કે શ્રાવક ધર્મમાં સાવધ વ્યાપારનો અંગ રહેલો છે. વળી તેમના સાવધ, એટલે પાપ સહિત, વ્યાપારના પરિહારના નિયમને પણ મલિનતા પ્રાપ્ત થવા સંભવ છે. એજ કારણ માટે મુનિધર્મ પ્રથમ કહેવો અને તે પ્રાણી જો મુનિધર્મ ગ્રહણ કરવા અસમર્થ હોય તો, તેને શ્રાવક ધર્મનું રૂપ સમજાવવું અને પછી શ્રાવકના વ્રત ગ્રહણ કરાવવાં અને તેવી રીતે કરવામાં ખીલકુલ દોષ ન લાગે અને જો ગ્રહસ્થ ધર્મ કહેવામાં દોષ માની ચારિત્ર અંગિકાર કરવા અશક્ત પુરૂષ પાસે જો શ્રાવક ધર્મ ન કહે તો તે બંનેના નાશથી ભગવતના શાસનની આજ્ઞા ભંગ થાય. માટે ધર્મના અર્થ પ્રાણીઓને પહેલા ચારિત્ર ધર્મ અને પછી ગ્રહસ્થ ધર્મ સમજાવવો અને સમ્યક્ પ્રકારે સમજાવ્યા પછી તેની શક્તિ પ્રમાણે, જે વ્રત પાળવા તે સમર્થ હોય તે વ્રત તેને અંગીકાર કરાવવું. અને શ્રોતાએ પણ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે વ્રત અંગીકાર કરવું. પણ પાખંડી ન થવું એવી ભગવતની આજ્ઞા છે, માટે ગુરૂએ પણ તેવા પુરૂષોને ગ્રહસ્થ ધર્મ સમજાવવો જોઈએ. કહ્યું છે કે:—

શ્રમમવિચિન્ત્યાત્મગતં તસ્માચ્છ્રેયઃ સદોપદેષ્ટવ્યમ્ । •
આત્માનંચપરંચહિ હિતોપદેષ્ટાનુગૃહ્ણાતિ ॥

ભાવાર્થ—પોતાને શ્રમ પડશે એવો વિચાર નહિ કરીને અને તેમાં કલ્યાણ થશે એમ ધારીને હમેશા ઉપદેશ કરવો. કારણ કે હિતકારી ઉપદેશ કરનાર પોતાને અને પરને ઉપકાર કરનારો થાય છે.

શંકા—સર્વ સાવધ વ્યાપારનો ત્યાગ કરવા અસમર્થ પુરૂષોને, દેશથી

સાવધ વ્યાપારનો ત્યાગ કરાવવામાં, બાકી રહેલા સાવધ વ્યાપારથી, ગુરૂને અનુમોદના રૂપ દોષનો પ્રસંગ કેમ ન આવે?

સમાધાન—ભગવત વચનના પ્રમાણથી, અણુવ્રતગ્રહણ કરવા તૈયાર થયેલા પ્રાણીને અણુવ્રત આપવામાં દોષ નથી કેમકે ઉવાસગદ્દશાએ વિગેરે મુત્રમાં, ભંગવતે પોતે પણ આણુંદ વિગેરે શ્રાવકને અણુવ્રત ગ્રહણ કરાવ્યાં એમ સાંભળીએ છીએ.

શંકા—જો એમ હોય તો ભંગવતને પણ અનુમોદના દોષ લાગે એમાં શી નવાઈ છે?

સમાધાન—એમ ન કહેવું કારણ કે ભગવંતના આચરણ સર્વ અંગે સુંદર એટલે તેમાં એકાંત દોષ રહિતપણું છે.

એ પ્રમાણે ભગવત વચનના પ્રમાણથી, અણુ વ્રત ગ્રહણ કરવા તત્પર થયેલા પુરૂષને, જો કે તે દેશથી સાવધ વ્યાપારનો ત્યાગ કરે છે તોપણ, સાક્ષી ભૂત એવા, વ્રત આપનાર ગુરૂને અનુમોદના દોષ લાગતો નથી. કારણ કે જે અવસરે શ્રાવક વ્રત ગ્રહણ કરે છે, તે વખતે ગીતાર્થ મુનિ મહારાજની સાક્ષી માત્ર કરે છે, અને મુનિ મહારાજ પણ તેને વ્રતનો ઉચ્ચાર કરાવે છે. અને જે, વ્રતનો અભાવ છે, તે, તેમાં અનાદિ છે તેમાં ગુરૂની સાક્ષી નથી. માટે ગુરૂને અનુમોદના દોષનો પ્રસંગ શી રીતે આવે? જ્યારે ગૃહસ્થની આશ્રવકરણી દેખી પોતે ખુશી થાય અને તેને મનમાં સારી માને ત્યારે અનુમોદના કહેવાય; પણ મુનિઓ તો ધર્મોપદેશ વિના શ્રાવકોનો પ્રસંગ પણ કરતા નથી તો તેને સાવધ કરણીની અનુમોદના કરવા પ્રસંગ પણ ક્યાંથી આવે. આ વાતને દૃષ્ટાંતથી પુષ્ટ કરે છે:—

સધળી અપ્સરાઓના વિલાસની હાંસી કરવામાં તત્પર સ્ત્રીઓના કટાક્ષ સમુહના ફેંકવાથી જેની બધી દિશીઓ મનોહર થઈ રહી છે એવો મગધ નામે દેશ હતો તેમાં, હિમાલય પર્વતના શિખર જેવા ધોળા મહેલોની પંક્તિ વિષે રહેલા નિર્મળ શિખરોની ટોચથી, સરદ્દ ઋતુ નહિ હોવા છતાં પણ, શરદ્દ ઋતુના ધોળા મેઘની શોભને ધારણ કરતું, સુંદર, વસંતપુર નામે નગર હતું.

સેવા બળવવાને વખતે સંભ્રમથી નમેલા સધળા રાજાઓના વિમળ

મુકુટના અગ્ર ભાગમાં રહેલ માણેકના કિરણોથી રંગાયેલ છે ચરણ કમળ જેના એવો, અને પોતાના પ્રચંડ હસ્તદંડથી વાપરેલ તરવાર વડે કપાયેલ, શત્રુના મહોન્મત્ત હાથીઓના કુલસ્થવ્રમાંથી નીકળેલા મોતીના સમુદ્ધથી જેણે સધળી સંગ્રામભૂમિ શોભાવી મુકી છે એવો, જીતશત્રુ નામે તે ગામનું રક્ષણ કરનાર, રાગ્ન હતો.

મનુષ્યમાત્રના નેત્ર તથા મનને હરણ કરનારી, પૂર્વ ભવોની પરંપરાઓમાં ઉપાર્જન કરેલ પુન્યફળને અનુસરતી, અને અપ્સરાઓના વિલાસના મદને જીતનારી ધારણીનામે તે રાગ્નને રાણી હતી.

નમાવ્યા છે સધળા રાગ્નઓને જેણે એવો, દૂરથીજ દૂર કર્યા છે દૂષણ જેણે એવો અને મનોહર પંચ પ્રકારના ભોગ ભોગવતો એવો તે રાગ્ન આ સ્ત્રીની સાથે કેટલોક વખત કાઢતો હતો.

તે નગરમાં, ધણા સેવકોનો સ્વામી, ધણા જનવરોનું પોષણ કરનાર, અને ધાન્ય રાશિથી ભરપુર કોઠારો છે જેના એવો, હિરણ્ય પ્રમુખ ધાતુઓ અને મણી પ્રમુખ જવાહીરના સમુહરૂપ, પરિપૂર્ણ સ્મૃદ્ધિ વડે, હસિ કાઢ્યો છે કુએર ભંડારીના અતિ ગર્વને જેણે એવો, દીન, અનાથ, આંધળા, પાંગળા, વીગેરે અત્યંત પ્રાણીઓના શોક જેણે નિઃશેષ કર્યા છે એવો, સર્વ વણિકમાં શિરોમણી અને ગુણુ ગ્રામથી દેદીપ્યામાન આકૃતિવાળો, સમુદ્રદત્ત નામનો શેઠ રહેતો હતો.

સર્વ લાવણ્યતાના ગુણુના આધારરૂપ, સર્વ કલ્યાણકારી વસ્તુઓના ઉદાહરણુ ભુત, પૂણ્યરૂપ રત્નોના મોટા ભંડારરૂપ, પોતાની કુલ સંતતિના ભૂષણરૂપ, અને સુકુમારપણુરૂપ, વનલતાના વૃક્ષરૂપ સુમંગલા નામની પર-ણેલી પતિવ્રતા સ્ત્રી તે શેઠને હતી. તે સ્ત્રી ઉપર શેઠને અત્યંત ગાઢ પ્રેમ હતો. અને તેણીની સાથે, જીવ લોકમાં ઉત્પન્ન થયેલા ધણા વિષય સંબંધિ સુખરૂપ સમુદ્રના મધ્ય ભાગમાં ખુડેલો એવો તે શેઠ ધણો કાલ નિર્ગમન કરતો હતો.

તે દંપતીના નિર્મલ આચાર પાલનથી, સમય પ્રાપ્ત થયો ત્યારે, પ્રિય-કંર, ક્ષેમકંર, ધનદેવ, સોમદેવ, પૂર્ણભદ્ર અને માણિભદ્ર એમ અ-નુક્રમે છપૂત્ર થયા.

સ્વભાવથીજ ગુરૂજનનો વિનય સાચવવામાં તત્પર, પરમ કલ્યાણ આપવામાં ઉદાર અને અત્યંત શુદ્ધ ધર્મ, અર્થ, અને કામમાં બાંધેલા છે અત્યંત પ્રેમ જણે એવા, પ્રેમ સમૃદ્ધી ખેંચાઈને આવેલી કીર્તિરૂપ સ્ત્રીએ આપ્યું છે ગાઢ આલિંગન જેને એવા, સકલ સજ્જન પુરૂષના મનને સંતોષ પમાડનાર અને મોટા ઉદય લાવનાર દયા દાન ડહાપણુ વીગેરે મોટા ગુણોથી શોભાયમાન છે શરીર જેનું એવા, અને શરીરની સુંદરતાના ઉત્કર્ષથી તિરસ્કાર કર્યો છે કામદેવની લાવણ્યતાની મગરૂખીને જણે એવા, તે છ પુત્રો, પિતાને કુટુંબ સંબંધિ ચિંતા ભારથી, અત્યંત મુક્ત કરતાં હતા. એટલે વ્યવહારમાં તેના પિતા કરતા પણ વધારે હુશિયાર હતા જેથી પિતાને કોઈ પણ વાતની ફિકર રહેતી નહિ એક દિવસે અંતઃપુરમાં (જનનાખાનામાં) ધારણી નામની તે પટરાણીએ, જ્યારે રાજ સુંદર વાજાંત્ર વગાડવા લાગ્યો ત્યારે, અનેક રીતે ઇંદ્રિઓની ચેષ્ટાથી શોભાયમાન, અને રાજના, મનને અત્યંત આનંદ આપે એવું, નૃત્ય કર્યું. તે નૃત્ય જોઈ અત્યંત સંતોષથી તરલિત મનવાળા રાજાએ તે સ્ત્રીને “વરમાગ” એમ કહ્યું. ત્યારે સ્ત્રી બેલી ‘હવણા તે વરદાન તમારી પાસે રહેવા દો કોઈ વખતે માગીશ.’

એમ કરતાં કેટલેક દીવસે કામી પુરૂષોના વિચારસને ઉલ્લાસ પમાડવામાં સહાય કરનારો શરદ પુનેમનો દીવસ આવ્યો, ત્યારે રાણીએ રાજ પાસે, પહેલું આપેલું વર માગ્યું. ત્યારે રાજ કહે કે માગ તે પ્રમાણે આપું. ત્યારે સ્ત્રીએ કહ્યું કે કર્પૂર સરખા ચંદ્રના ફિરણના સમૃદ્ધી પુરાયેલી છે સઘળી દિશાઓ જેને વિશે એથી આજની રાત્રિમાં, મોટા પરિવાર, તથા અંતઃપુરની સઘળી સ્ત્રીઓ સાથે, મોટા રસ્તા, ચૌટા, બજાર, ચકલા વીગેરે સારા પ્રદેશોની સુંદરતા જોવાની મારી મરજી છે; માટે મારા ચાલવામાં કેઈ પણ રીતે રખલના ન થાય, તેમ કરો એટલે કોઈ પુરૂષ મને દેખે નહિ અને આખું શહેર જોઉં.”

ત્યાર પછી તરતજ રાજાએ આખા શહેરમાં ઢંઢેરો પિટાવ્યો કે કે “આજની રાત્રે સર્વ પુરૂષોએ શહેરની બહાર નીકળી જવું” એવો હુકમ સાંભળી સર્વ લોકો પોત પોતાની અનુકુળતાએ શહેરની બહાર નીકળી ગયા, અને રાજ પણ સાંજના પોતાના પ્રધાન વિગેરે મુખ્ય પુરૂષો સાથે શહેરથી બહાર નીકળી ઇશાન કોણમાં આવેલા મનહર બાગમાં જઈ રહ્યા.

પેલા છ ભાઈઓ લેખામાં બહુ ગુંથાયેલા હોવાથી, હવણા જઈશું,

હવે જાણી જાણી એમ અલંત ચિંતાવાળા હતા, તોપણ સાંજ સુધી નીકળી શક્યા નહિ અને દુકાનમાં રહી ગયા. સૂર્ય અસ્ત પામ્યો. તેવાજ તે છોકરાઓ, શહેર બહાર જવાની વાત સ્મરણમાં આવવાથી, એકદમ ઉતાવળથી જેવા, દરવાજા પાસે આવે છે તેવાજ તેમના જીવનની આશા સાથે દરવાજાના કમાડ બંધ થયા, એટલે દરવાજાના કમાડ બંધ થયાં અને તેમની જીવવાની આશા પણ બંધ થઈ. ત્યાર પછી ભય પામતાં પામતાં, કોઈ ન દેખે તેવી રીતે એક સુંદર ભોયડામાં સંતાઈ રહ્યા. અને ધારણી રાણી પણ મોટા પરિવાર સહિત, સંપૂર્ણ સણગાર ધારણ કરી, રાત્રીએ, પોતાના અભિપ્રાય પ્રમાણે, પુરૂષ રહિત શહેરમાં ફરતી હતી. એમ અનુક્રમે રાત્રી વ્યતીત થઈ અને કમળના સુમુહને ખીલવવામાં કુશળ, અને ખાખરાના પુષ્પના સરખી રાત્રી કાંતિએ રંગી આપ્યું છે સમગ્ર દિગ્ મંડળ જેણે એવો, અને જગતના એક નેત્ર સમાન એવો સૂર્ય ઉદયાચળ પર્વતની ટોચ ઉપર આરોહણ કરવા લાગ્યો. તે સમયે રાજાએ કોટવાલોને હુકમ કર્યો કે “જાઓ આખું શહેર તપાસી જુઓ કે મારી આજ્ઞાનો ભંગ કરી કોઈ પુરૂષ અંદર રહ્યો તો નથી કે ?

બરાબર તપાસ કરતાં કરતાં, જાણે જમના દૂત હોય નહિ, તેવા તે કોટવાલોએ તે છ ભાઈઓને શોધી કહાડ્યા અને રાજાના આગળ ખડા કર્યા. તે જાણીને, કોધાયમાન કાલના સરખી ભૂકુટિ ચડાવવાથી, ભયાનક થયું છે લલાટ જેવું એવો, તે રાજા તે શેઠના છોકરાઓનો વધ કરવાનો હુકમ આપ તો હતો; તે સમયે તે વાત ફેલાતી ફેલાતી સમુદ્રદત્ત શેઠના કાનનો પરાણો બની મુદ્દગરના પ્રહાર સરખી આ વાત સાંભળીને, શેઠ એકદમ ગાડાં બની ગયા, ભ્રમિત થયાં અને, મોટા હસ્તી સરખા મગરના સમુદના હાથ અફ લાવવાથી ઉછલતા મોટા મોંઝાઓના સમુદથી, આકુલ વ્યાકુલ થયેલા સમુદ્રના મધ્ય ભાગમાં, અફલાદને ભાગી પડતાં વહાણમાં બેઠેલાં માણસોની પડે “હવે મારે શું કરવું, હાય શું કરવું, રેરે કાંઈ ઉપાય સુજતો નથી અરે ભગવાન” એ પ્રમાણે મૂઢ બની ગયો. અને ક્ષણવાર ધણીજ ભયંકર અવસ્થા ભોગવવા લાગ્યો. ત્યાર પછી તે શેઠીઓ, ખીકણ માણસની ચેષ્ટા દુર કરીને, સ્ત્રી લોકોને ધટી ન શોકના આવેશનો ત્યાગ કરીને, ધીર પુરૂષોને યોગ્ય ધૈર્યનો. આધાર લઈને, દીન ભાવને નહી ગણકારીને નગરના પ્રધાન અને ખીજા મુખ્ય લોકોની મદદ લઈને અને હાથમાં ઉત્તમ રત્નોથી ભરપૂર

વાસણુ લાઇને, તે વિનતિ કરવા રાજા, પાસે આવ્યો. આગ્રી વિનતિ કરી કે
 “હે દેવ આ મારા પુત્રો કોઇ પણ ચિત્તના દોષથી શહેરની અંદર રહ્યા
 નથી. પણ કોઇ તે પ્રકારના લેખાની વ્યગ્રતાથી નીકળી શક્યા નહિ અને સૂર્ય
 અસ્ત થવાને સમયે નગરમાંથી બહાર નીકલવા ચાલ્યા, પણ પુરના દરવાજા
 બંધ થયેલા જોઇ પરવશ બની તેઓ બહાર નીકળી શક્યા નથી. માટે મારે
 એક અપરાધ માફ કરો. અને મારા વહાલા પુત્રોને જીવિતદાન આપી મારા
 ઉપર મહેરબાની બક્ષો.” એ પ્રમાણે વારંવાર કહ્યું તોપણ પોતાને અવધ્ય
 કોપવાળો, માનતો એવો, તે રાજા તે શેઠીઆના છોકરાઓને, છોડવાનો, લેશ
 પણ વિચાર કરતો ન હતો.

ત્યારે રાજાનો કોપ સાર્થક કરવાને શેઠ એક દીકરો મારવાની રજા આપી
 બાકીના પાંચને જીવતા રાખવાનું કહ્યું તોપણ રાજાએ ન માન્યું. એમ અનુ-
 ક્રમે શેઠે પાંચ પુત્રની ઉપેક્ષા કરી તોપણ રાજાનો ક્રોધ જોવાને તેવો રહ્યો.
 ત્યારે પાસે બેઠેલા પ્રધાન અને પુરોહિત વીગેરે એ તેની અત્યંત પ્રાર્થના કરી
 કે કોઇ પણ વંશનો નિર્મૂલ ઉચ્છેદ કરવામાં ધણું પાપ થાય છે. તે પ્રાર્થનાથી
 થોડો ક્રોધ શાન્ત થવાથી, એક છોકરાને છોડી બાકીના પાંચ છોકરાઓને
 રાજાએ મારી નાંખ્યાં. ફક્ત એક મોટા છોકરાને જીવતો રાખ્યો.”

અહીં આ દૃષ્ટાંતનો ઉપનય આ પ્રમાણે કરવાની જરૂર છે.

જેમ વસંતપુર નામે નગર હતું તેમ આ સંસાર છે. રાજાને ઠેકાણે
 શ્રાવક જાણવો. શેઠને ઠેકાણે ગુરુ જાણવા. છ પુત્રને ઠેકાણે છ જીવનિકાય
 જાણવી. અહીં પિતા જેમ પાંચ પુત્રની ઉપેક્ષા કરી એક પુત્રને બચાવે છે તો-
 પણ તે પાંચ પુત્રના વધમાં તેને અનુમોદના દોષ લાગતો નથી, કારણ કે તેનો
 અભિપ્રાય તો હશે પુત્રને છોડાવવાનો છે. તેમજ ગુરુને પણ શ્રાવકને વ્રત
 આગવાથી, નિયમથી બહાર રહેલા છકાય જીવોના વધની અનુમોદનાનો દોષ
 આવતો નથી, કારણ કે તેનો અભિપ્રાય તો હિંસામાત્ર મુકાવવાનો છે. માટે
 જ્યાંસુધી શ્રાવક સમગ્ર જીવોને મુકવાનો ઉત્સાહ ન કરે ત્યાંસુધી મોટા પુત્ર
 સમાન ત્રસ કાયને, નાના પુત્રની પઠે બીજા જીવોની ઉપેક્ષા કરીને, મુકાવનાર
 ગુરુને, બીજા જીવોની હિંસાનો અનુમોદના દોષ લાગતો નથી.

તે અણુવ્રતો ગ્રહણ કરવામાં, યોગશુદ્ધિ, વંદનશુદ્ધિ, નિમિત્તશુદ્ધિ,
 દિક્શુદ્ધિ, આગારશુદ્ધિ, એ સર્વ શુદ્ધિ, વિધિપૂર્વક જાણવી. કાય, વાણી

અતે મનના વ્યાપારની શુદ્ધિ કરવી તે યોગશુદ્ધિ. ઉપયોગ સહિત ગમનાદિ ક્રિયા કરવી તે કાયશુદ્ધિ. નિરવધ ભાષણ કરવું તે વાણીશુદ્ધિ. શુભ ચિંતવન કરવું તે મનશુદ્ધિ. અસ્ખલિતપણે પ્રણિપાતાદિક વિગેરેનું ઉચ્ચારણ કરવું અને ભ્રાંતિ રહિત થઈ કાયોત્સર્ગ કરવો તે વંદનશુદ્ધિ, શંખ, નોખત વીગેરે શુભ વાજિત્રનો નાદ સાંભળવો, પૂર્ણ કુંભ, ઝારી, છત્ર ધ્વજ વિગેરે જોવાં અને શુભ ગંધ સુંધવો વિગેરે નિમિત્તશુદ્ધિ કહેવાય છે. ઉત્તરદિશા, પૂર્વ દિશાને જે દિશાઓમાં જિનેશ્વર મહારાજના ચૈત્ય રહેલાં હોય તે દિશાને આશ્રય કરવો તે દિક્શુદ્ધિ રાજ વિગેરેના અભિયોગથી પ્રસાપ્તમાનમાં જે અપવાદ રાખવા તે આગારશુદ્ધિ ઉપર બતાવેલી શુદ્ધિઓ વિધિમાં અવશ્ય આવવી જોઈએ.

વળી દેવ, ગુરુ, સાધર્મિક, સ્વજન, ગરીબ, અનાથ વિગેરેનો યોગ્ય ઉપચાર કરવો. એ પણ એક વિધિ લેખવામાં આવે છે. અત્યાર સુધી આજીવંત વિગેરે ગ્રંથણ કરવાની આવશ્યકતા અને હેતુઓ બતાવ્યા હવે તે અનુવ્રત વિગેરેનો ક્રમ બતાવે છે.

૧ સ્થૂલ પ્રાણાતિપાત વિરતિ—મોટા જીવોની હિંસા ન કરવી. એટલે એ ઇન્દ્રિયથી માંડીને ત્રસકાયના જીવ સુધીના કોઈ પણ જીવની હિંસા ન કરવી.

૨ સ્થૂલ મૃષાવાદ વિરતિ—મોટું જુઠું ન બોલવું.

૩ સ્થૂલ અદત્તાહન વિરતિ—મોટી ચોરી ન કરવી.

૪ સ્થૂલ મૈથુન વિરતિ—પોતાની સ્ત્રીમાં સંતોષ રાખવો.

૫ સ્થૂલ પરિગ્રહ વિરતિ—પરિગ્રહનો નિયમ રાખવો.

આ પાંચ આજીવંત વ્રત કહેવાય છે. તેને આજીવંત વ્રત કહેવાનું કારણ એવું છે કે તે સાધુના મહા વ્રત કરતાં ઓછાં છે. આ પાંચ આજીવંત વ્રતો દરેક શ્રાવકે ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે. અને ગ્રહણ કર્યા પછી તેમાં ખીલકુલ પ્રમાદન થવો જોઈએ.

પાંચ આજીવંત વ્રત કહ્યા પછી હવે ત્રણ ગુણ વ્રત કહે છે.

૧ દિગ્ પરિભ્રમણ વ્રત, ૨, ભોગોપભોગનું પ્રમાણ, ૩, અનર્થ ઇંદ્રિય વિરામ.

૧ સૂર્યના ઉદય અને અસ્તથી ઓળખાતી આઠ દિશાઓમાં જવા આવવાનો નિયમ કરવો તેનું નામ દિગ્ પરીમાણ.

૨ જે વસ્તુનું એક વખત, સેવન કરાયા પછી, ફરીને, તેજ, વસ્તુ ઉપયોગમાં ન લેવાય, તે ભોગ કહેવાય. ભોજન વીગેરે તેના ઉદાહરણ જાણવા. જે વસ્તુનો વારંવાર ભોગ કરી શકાય તે ઉપભોગ કહેવાય. સ્ત્રી, વસ્ત્ર વીગેરે એના ઉદાહરણ જાણવાં તેનું પરીમાણ કરવું તે ભોગ પભોગ વ્રત કહેવાય.

૩ ધર્મ, સ્વજન, ઇન્દ્રિયગત શુભ ઉપકાર માટે સાવધ અનુક્રાન કરવું તે અર્થ દંડ કહેવાય. એને તેમ ન કરવાથી અનર્થ દંડ કહેવાય. તે અનર્થ ચાર પ્રકારે થાય છે.

૧ અપધ્યાન. ૨ પ્રમાદાચરણ. ૩ હિંસ્રપ્રદાન ૪ પાપ કર્મો પદેશ.

એ પ્રકારના અનર્થ દંડમાં વિરતિ કરવી તે અનર્થ દંડ વિરતિ કહેવાય.

ઉપકારને માટે જે વ્રત હોય તે ગુણ વ્રત કહેવાય. આ વ્રતોને ગુણ વ્રત કહે છે કેમ કે તેમના વિના આણુ વ્રતની બરાબર શુદ્ધિ થતી નથી.

આ પ્રમાણે ગુણ વ્રત બતાવ્યા પછી ચાર શિક્ષા વ્રત બતાવે છે.

૧ સામાયિક, ૨ દેશાવકાશિક, ૩ પોષધોપવાસ ૪ અતિથિ સંવિભાગ.

મોક્ષ મેળવામાં સરખા સામર્થ્યવાળા જ્ઞાન દર્શન અને ચારિત્રને જ નાથી લાભ થાય તે સામાયિક કહેવાય. અથવા મધ્યસ્થભાવનો લાભ પણ સામાયિક કહેવાય. અથવા સર્વ જીવ સાથે મૈત્રી ભાવ કરવારૂપ લાભ જેનાથી થાય તે પણ સામાયિક કહેવાય. અથવા સાવધ યોગ્યનો પરિહાર કરવો અને નિરવધયોગનો આરંભ કરવો તે પણ સામાયિક કહેવાય.

પૂર્વે અંગીકાર કરેલા દિગ્ પત્રમાં અમુક હદ સુધી અવકાસ લેવો તે

દેશાવકાશિક વ્રત કહેવાય. એટલે આજે અમુક હદમાં આવવા જવાની ક્રિયા કરવી તેથી વધારે જગ્યામાં આવવું જવું નહિ. એવો નિયમ કરવો.

પોષ એટલે પુષ્ટિ. પુષ્ટિ કરે તે પોષધ કહેવાય. એટલે આઠમ યૌદ્ધ વીગેરે પર્વ દિવસો કે જે દાવસે ઉપવાસ કરવામાં આવે છે. તે દિવસો પુષ્ટિના કહેવાય છે, નિવૃત્તિ પામ્યા છે દોષ જેના એવો પુરૂષ, આહાર વીગેરેનો ત્યાગ કરવા રૂપ, ગુણ સાથે રહે તેનું નામ ઉપવાસ કહેવાય.

કહ્યું છે કે—

उपावृत्तस्य दोषेभ्यः सम्यग्वासो गुणैः सदा ।

उपवासः स विज्ञेयो न शरीरविशोषणम् ॥

અર્થ—દોષથી નિવૃત્તિ પામેલાનું ગુણની સાથે સારી રીતે વસવું, તેનું નામ ઉપવાસ કહેવાય પણ પૂર્વોક્ત ગુણ વિના કેવળ શરીર શુક્રવું તે ઉપવાસ ન કહેવાય.

માટે પર્વ તિથિને દહાડે ઉપવાસ કરવો તે પૌષધોપવાસ કહેવાય છે.

વીતરાગ પ્રણીત ધર્મને અનુસરી આદ્યનારા સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકા ને ન્યાયથી આવેલાં અને કલ્પવા યોગ્ય અન્નપાન વીગેરે પદાર્થો આપવા તે અતિથિસંલ્પિભાગ વ્રત કહેવાય. તેમજ ઉમાસ્વાતિકૃત શ્રાવક પ્રત્તપ્તિ સત્રમાં કહ્યું છે કે—

સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક, શ્રાવિકા પોતાને ઘેર આવે ત્યારે ઉઠી સામુ જવું, આસન આપવું તેના પગ ઘોવા અને નમસ્કાર કરવો.

ત્યાર પછી પોતાની વૈભવ શક્તિ પ્રમાણે અન્ન, પાન, વસ્ત્ર, ઔષધ વીગેરે આપવાથી અતિથિ સંવિભાગ વ્રત થાય છે.

આ ચાર શિક્ષાવ્રત કહેવાય છે કારણ કે તેઓ સારા ધર્મના અભ્યાસના સ્થાન છે. અને આ વ્રતો, ગ્રહણ કરનારની યોગ્યતા પ્રમાણે સાકલ્યતાથી તેમજ વૈકલ્યતાથી અપાય છે. એટલે જેને જેટલા વ્રત અંગીકાર કરવાની શક્તિ હોય તે તેટલા વ્રત અંગીકાર કરે. પરંતુ તે બારે વ્રત અંગીકાર કરવા

એ દરેક શ્રાવકની મુખ્ય ફરજ છે. પણ તેવી શક્તિના અભાવે ગમે તેટલા પ્રહણ કરે તો તેમાં કાંઈ હરકત નથી.

અતિચાર, વિરાધના અથવા દેશભંગ ન થાય તેવી રીતે, પ્રહણ કરેલા વ્રતોનું પોષણ કરવું, એ ધણીજ અગત્યની વાત છે. કારણ કે જેમ વાવેલું ધાન્ય, જખરા પવનના ઉપધાતથી પોતાના ફલની પુરેપુરી સિદ્ધિ આપવા સમર્થ નથી થતું, તેમ પ્રહણ કરેલા વ્રતો પણ અતિચારથી હણાઈ જઈને યોગ્ય ફલ આપવા અશક્ત બને છે. માટે પ્રહણ કરેલા વ્રતમાં અતિચાર લાગવા દેવો નહિ.

હવે તે અતિચારોનું વર્ણન સવિસ્તર કરે છે. શરૂઆતમાં સમ્યક્ દષ્ટિના પાંચ અતિચાર બતાવે છે તે નીચે પ્રમાણે—

૧ શંકા. ૨ કાંક્ષા. ૩ વિચિકિત્સા. ૪ અન્યદર્શનીની પ્રશંસા. ૫ અન્યદર્શનોનો પરિચય.

પહેલા ત્રણ વિષે બીજા પ્રકરણમાં વિવેચન થઈ ગયું છે તેથી ફરીને અહીં લખવામાં આવતું નથી.

ઔદ્ધ, કપિલ, કણ્ઠદ, અક્ષપાદ વિગેરે પુરૂષોએ કહેલા દર્શનોમાં વર્તનારા પાખંડિ પુરૂષો અન્યદૃષ્ટિ કહેવાય. તે લોકોની પ્રશંસા કરવી એ એક અતિચાર કહેવાય છે. તેમજ તેમનો પરિચય કરવો તે પણ અતિચાર કહેવાય છે.

૧ દારડાં વીગેરેથી બાંધવું; ચાબુક વિગેરેથી મારવું, ચામડી અને શરીરને છરા વિગેરેથી છેદવું, જનવર ઉપર અત્યંત ભાર ભરવો, અને ભોજન, પાણીનો અટકાવ કરવો. એ પાંચ અતિચાર સ્થૂલ પ્રાણાતિ પાત, વિરમણ વ્રતમાં લાગે છે. આ બાબત આવશ્યક ચુર્ણિમાં નિચે પ્રમાણે દર્શાવેલ છે:—

ચાર પગ તથા બે પગવાળા પ્રાણીઓનો બંધ બે પ્રકારનો છે. ૧ સાર્થક ૨ નિર્થક. સાર્થક બંધ કરવો યુક્ત છે. પણ નિર્થક બંધ કરવો તદ્દન અયુક્ત છે. વળી સાર્થક બંધ પણ બે પ્રકારનો છે. ૧ સાપેક્ષક ૨ નિરપે-

ક્ષક. અગ્નિ વિગેરેના ભય વખતે છોડી શકાય અથવા એકદમ છોડી શકાય; એવી રીતે દોરડાથી બાંધવું તે સાપેક્ષક બંધ કહેવાય. અને જે ધણુંજ નિશ્ચલ અને છુટી ન શકે તેવી રીતે બાંધવું તે નિરપેક્ષક બંધ કહેવાય. આ પ્રકારનો બંધ ચાર પગવાળા પ્રાણીઓને માટે સમજવાનો છે. દાસ, દાસી, અને પાઠાદિ કરવામાં પ્રમાદી એવા પુત્ર, વિક્રમથી બાંધવા યોગ્ય અને રક્ષા કરવા યોગ્ય છે. પણ તેમને એવી રીતે બાંધવા જોઈએ કે અગ્નિ વિગેરેના ઉપદ્રવ વખતે તેઓનો નાશ ન થાય બનતા સુધી શ્રાવકે એ પગવાળા તેમજ ચાર પગવાળા એવા પ્રાણીઓનો સંગ્રહ કરવો કે જેઓનું રક્ષણ બાંધ્યા વિના પણ થઈ શકે. વધ પણ તેજ પ્રકારે સમજવો તેમાં થોડો વિશેષ છે. તે એકે નિર્દયપણે મારવું તે નિરપેક્ષ વંધ કહેવાય. તેનો સર્વદા ત્યાગ કરવો. પહેલાંથીજ પોતાનો દાબ બીજા ઉપર ખેસાડવો અને તેમ કરતાં ન માને તો મર્મ સ્થલ શિવાય બીજા જગ્યાએ લાત વીગેરેનો ધણોજ થોડો પ્રહાર કરવો એ સાપેક્ષક વંધ કહેવાય છે.

છવિછેદ પણ તેમજ સમજવાનો છે. તેમાં વિશેષ એટલોજ છે કે હાથ પગ, કાન, નાસિકા વિગેરે નિર્દયપણે છેદવા, તે નિરપેક્ષ છવિછેદ કહેવાય અને ગુમડા, વ્રણ વિગેરે છેદવા તે સાપેક્ષ છવિછેદ કહેવાય. તેમાં નિરપેક્ષ સર્વદા ત્યાગ્ય છે.

શ્રાવકે જો બને તો, જે પગ કે ચાર પગવાળા વાહનની મદદથી, આજીવિકા ચલાવવાનું છોડી દેવું જોઈએ. અને જો ન બને તો જે પગવાળા એટલે મનુર વિગેરે પાસે, તે પોતાની જાતે જેટલો ભાર ઉપાડી લે અને ઉતારી શકે, તેટલો ભાર ઉપડાવવો. અને ચાર પગવાળાઓ પાસે તો તે નિયમ કરતાં પણ ઓછો ઉપડાવાય તેમ કરવું. હજી તથા ગાડામાં જેડેલા પ્રાણીઓને યોગ્ય વખતે છોડવા.

વળી કોઈ પણ પ્રાણીનો ખાવા પીવાનો છેદ ન કરવો. કારણ કે કોઈ અત્યંત ભુખ્યો હોય અને તેને ખાવા પીવામાં છેદન થાય તો તે મરણ પામે. તે અન્નપાનનો નિરોધપણે પ્રકારનો છે. સાર્થક અને નિર્થક અથવા સાપેક્ષ અને નિરપેક્ષ. રોગાદિની ચિકિત્સા માટે જે નિરોધ કરવો તે સાપેક્ષ કહેવાય. અને તેથી વિપરીત એટલે અપરાધ કરવા માટે અન્ન પાન નહિ આપવા અને તે જીવ ભુખથી પીડાય તેમાં આનંદ માનવો તે નિરપેક્ષ કહેવાય. એવી બાબતમાં ફક્ત અન્ન પાન નહિ આપવાની શબ્દ માત્રની બીક

દેવી પણ બંધ ન કરવાં અને પાપની શાંતિ માટે ઉપવાસ કરાવવો. અહીં વધારે વિવેચન કરવાથી પુસ્તકનું લંબાણ થઇ જાય એમ છે માટે દુકામાં એટલું જ કહેવાનું કે જેમ બંને તેમ સ્થુલપ્રાણાતિપાત વિરમણુ વ્રતને અતિચાર લાગવા દેવો નહિ અને સર્વ જગ્યાએ ચતનાથી વર્તવું.

વાદી—વ્રત અંગીકાર કરનાર પુરૂષે ફક્ત પ્રાણાતિપાતનું પ્રત્યાખ્યાન કર્યું છે. તો તેને બંધ વીગેરે કરવાથી દોષ નહીં લાગે, કારણ કે તેથી વિરતિનો ભંગ થતો નથી. અને બંધાદિનું પચ્ચખાણુ કરવાથી વ્રતનો ભંગ થાય કારણ કે વિરતિનું ખંડન થાય છે, અને તેમ કરવાથી વ્રતના પ્રમાણનો પણ નાશ થાય છે. અને દરેક વ્રતમાં પાંચ પાંચ અતિચાર વ્રતથી આધિક્ય થશે. આ પ્રમાણે બંધાદિનું અતિચારપણું નથી.

સમાધાન—તમો કહો છો કે પ્રાણાતિપાતનું પ્રત્યાખ્યાન કર્યું છે, પણ પ્રાણાતિપાતનું પ્રત્યાખ્યાન કરવાથી બંધાદિકનું પણ થઇ જાય છે. કારણ કે બંધાદિ પ્રાણાતિપાતના ઉપાયો છે. માટે બંધાદિ પણ પ્રત્યાખ્યાનમાં આવી જાય છે. અને બંધાદિ કરવાથી કાંઇ વ્રત ભંગ થતો નથી પણ અતિચાર લાગે છે. કારણ કે તેથી દેશથી એટલે વ્રતના અમુક અંશનો ભંગ થાય છે પણ સર્વથી એટલે આખા વ્રતનો ભંગ થતો નથી. કારણ કે વ્રત બે પ્રકારનું કહેલું છે. અંતર્વૃત્તિથી અને બહિર્વૃત્તિથી માટે જ્યારે અંતરવૃત્તિથી ભંગ થાય ત્યારે બહિરવૃત્તિથી ભંગ નથી થતો અને બહિરવૃત્તિથી થાય ત્યારે અંતરવૃત્તિથી નથી થતો એટલા માટે તે અતિચાર કહેવાય છે. તે વાત શાસ્ત્રમાં પણ જણાવેલી છે.

ન મારયામીતિ કૃતવ્રતસ્ય વિનૈવ મૃત્યુંકહ્નહાતિચારઃ

નિગદ્યતે યઃકુપિતઃ વ ધાદીન્ કરોત્યસૌ સ્યાન્નિયમાનપેક્ષઃ॥૧

મૃત્યોરભાવાન્નિયમોસ્તિ તસ્ય

કોપાદ્યાહીનતયાતુભગ્નઃ ।

દેશસ્ય ભંગા દનુપાલનાચ્છ

પૂજ્યા અતીચાર મુદાહરન્તિ ॥ ૨ ॥

અર્થ—“ હુ નહિ માફ ” એ પ્રકારનું વ્રત જેણે લીધેલું છે તેને અમુક પ્રાણીનું તેનાથી મૃત્યુ થયા વિના અતિચાર કયાંથી હોય? કારણ કે આવે-

શથી વધાદિ કરવા અને નિયમની દરકાર નહીં કરવી તેને તમે અતિયાર કહો છો. માટે આ પ્રકારનો અતિયાર જેણે ઉપર કહેવાયલું વ્રત ગ્રહણ કર્યું હોય, તેને લાગતો નથી. ૧

આ પ્રમાણે ખોલનારને બીજા શ્લોકથી ઉત્તર આપે છે.

પ્રાણીનું મૃત્યું નથી તેથી તે પુરુષનો નિયમ રહ્યો છે અને કાપથી દયા હીન થયો. માટે તે નિયમ અંતર પરિણામને આશ્રીને ભાંગ્યો પણ છે. માટે દેશથી પાલવું અને દેશથી ભાંગવું એ બે વાત નિયમમાં આવી જાય છે. માટે પૂજ્ય પુરુષો તેને અતિયાર એવા નામથી કહેછે. આ પ્રમાણે વ્રતનો ભંગ થતોજ નથી. હવે આગળ શંકામાં કહેલું છે કે, વ્રત પ્રમાણનો પણ નાશ થશે, તેનો નિરાસ કરે છે. જે વિશુદ્ધ રીતે હિંસાદિનીવિરતિ છે તો બધા દિનો નિષેધ તેમાં આવીજ જાય છે. માટે બંધાદેક અતિયાર છે પણ બંધાદિ પાંચથી વ્રતમાં આધિક્ય થશે એમ નથી.

૨ બીજું મૃષાવાદ નામે અણુવ્રત છે.

તેના અતિયાર નીચે પ્રમાણે છે.

૧ મિથ્યા ઉપદેશ.

૨ રહસ્ય ખોલવું તે.

૩ ખોટા હસ્તાવેજ.

૪ થાપણ ઝાળવણી.

૫ ગુપ્ત ભાષણ બાહ્ય પ્રકાશવું.

અમુક વાત આમજ છે માટે તારે આમ ખોલવામાં વાંધો નથી એ પ્રમાણે ખોટું ખોલવાની સમજણ આપવી તેનું નામ મિથ્યા ઉપદેશ કહેવાય. એકાંતે થયેલું અથવા એકાંતમાં વિચારેલું ભોક્ષામાં પ્રસિદ્ધ કરવું તે રહસ્યાભ્યાખ્યાન કહેવાય. જેમકે—અમુક માણસોને એકાંતમાં વાત કરતા જોઈને કહેવું કે તેઓ અમુક વાત કરતા હતા વીગેરે.

ખોટી વાતની સુચના કરે એવા લેખ કરવા તે ખોટા દસ્તાવેજ કહેવાય.

પરાયો માણસ જે ધન અમુક નિમિત્તથી મુકી ગયો હોય તે પચાવી પાડવું તેનું નામ થાપણુ ઓળાવવી કહેવાય છે. પોતાની સ્ત્રી તથા મિત્ર વીગેરે સાથે જે ગુપ્ત ભાષણુ કર્યું હોય તે લોકોમાં પ્રસિદ્ધ કરવું તેનું નામ સ્વદાર મંત્ર લેદ અથવા ગુપ્ત ભાષણુ પ્રકાશન કહેવાય છે.

અહીં—મિથ્યા ઉપદેશ “ખીજની પાસે જીહું ન બોલાવવું” એવા વ્રતમાં ભંગ કરે છે પણ ‘મિથ્યા ન બોલાવું’ એ વ્રતમાં ભંગ કરતો નથી, તોપણ સહસાત્કાર અને અનાભોગ, એ બે વડે, અતિક્રમ વ્યતિક્રમ, અથવા અતિચાર વડે ખીજ માણસને મૃષાવાદમાં પ્રવૃત્તિ કરાવવી તે આ વ્રતના અતિચાર છે.

અથવા વ્રતનું રક્ષણુ કરવાની યુદ્ધિએ, પરવૃત્તાંત દ્વારામિથ્યા ઉપદેશ કરનારને એ અતિચાર લાગે છે. કારણ કે વ્રતની અપેક્ષા છે અને મિથ્યા ભાષણુમાં પ્રવર્તવાપણું છે; એટલે વ્રત ભંગ્યું પણ કહેવાય અને રાખ્યું પણ કહેવાય; માટે તેને અતિચાર કહે છે, પણ વ્રત ભંગ નથી કહેતા.

શંકા—રહસ્ય વાતનો પ્રકાશ કરવાથી પણ આ વ્રતનો ભંગ થાય છે, કારણ કે “અસદ્ દોષ ન કહેવા” એવું વ્રત ગ્રહણુ કર્યું છે. પણ તેથી અતિચાર નથી થતો.

સમાધાન—તમે ઠીક કહો છો. પણ જ્યારે ખીજને નુકસાન કરનાર વાક્ય અજ્ઞણતા બોલાય, ત્યારે સંકલેશ ભાવથી વ્રતની અપેક્ષા છે. માટે વ્રતનો ભંગ ન કહેવાય અને પારકા ઉપધાતનું કારણ થયું માટે ભંગ કહેવાય એમ ભંગાભંગ હોવાથી તે અતિચાર કહેવાય છે. વળી અતિચારનું સ્વરૂપ શાસ્ત્રમાં પણ બતાવેલ છે.

સહસા ભરકાળાઈ, જાણંતો જઈકરેજ્જતોમંગો ।

જઈ પુણ્ણામોગાઈહિંતો હોઈઅહ્યારો ॥

અર્થ—જો જાણી જોઈને સહસા અભ્યાખ્યાન વિગેરે કરે તો વ્રતનો ભંગ થાય છે અને અચાનક અજ્ઞણતાથી કહેવાઈ જાય તો અતિચાર લાગે છે.

શરીરે મૃષાવાદ નહીં કરે, અથવા નહિ કરે, અને નહિ કરાવું એવું વ્રત લીધું હોય તો, ખોટા લેખ કરવાથી વ્રત ભંગ થાય છે. પણ ખીજ વ્રતમાં

ભંગ થતો નથી તો પણ સાહસથી અથવા તો અતિક્રમથી અતિચાર થાય છે. અથવા તો મેં જોડું બોલવાનું પ્રત્યાખ્યાન કર્યું છે પણ લખવાનું નથી કર્યું એવી ભાવનાથી ભોળા બુદ્ધિવાળા પુરુષોને વ્રતની અપેક્ષા હોવાથી વ્રત ભંગ નથી થતો પણ અતિચાર થાય છે.

થાપણ બોલવવામાં અદત્તા દાન સાક્ષાત્ છે પણ મૃષાવાદનો અતિચાર તો જ્યારે એમ કહે કે “ તારી થાપણ મારે ત્યાં નથી ” ત્યારેજ થાય છે.

પોતાની સ્ત્રી તથા મિત્ર સાથે એકાંતમાં કરેલા ખરેખરા વિચાર બહાર પાડવાથી મૃષાવાદ ઘટતો નથી, લજ્જા વીગેરે ઉત્પન્ન થાય એવા વિચારો પ્રકાશવાથી સ્ત્રીના મરણ વિગેરેના સંભવ છે. તેથી પરમાર્થ બુદ્ધિએ વિચારતાં તે પણ અસત્યજ છે. અને અતિચારો પણ વ્રતમાં કોઈ પણ પ્રકારે ખામી ન આવે એટલા માટે છે. પણ તદ્દન વ્રતનો ભંગ થાય એટલા માટે નથી. માટે કોઈ પ્રકારે વ્રતમાં ખામી આવવા દેવી ન જોઈએ અને ઘણીજ કાળજીથી ગ્રહણ કરેલા વ્રતનું પાલન કરવું જોઈએ.

૩ અદત્તાદાન એટલે ચોરી ન કરવી. એ ત્રીજું અણું વ્રત છે. તેના પણ પાંચ અતિ ચાર થાય છે.

૧ સ્તેન પ્રયોગ—ચોરને મદદ કરવી.

૨ ચોરેલી વસ્તુઓ એકઠી કરવી.

૩ પોતાના રાજના પ્રતિપક્ષિ રાજના દેશમાં અતિક્રમણ કરવું.

૪ ઓછાં અદકાં માપ રાખવા.

૫ હલકી વસ્તુ આપી ભારે વસ્તુ લેવી.

આ જગ્યાએ સ્તેન પ્રયોગથી “ ચોરી નહિ કર અને નહિ કરાવું ” એ પ્રકારના વ્રતનો ભંગ થાય છે. તોપણ પોતાની કષ્ટપાનાથી ચોરના વ્યાપારનો ત્યાગ કરનારને વ્રતની અપેક્ષાએ અતિચાર થાય છે પણ ભંગ થતો નથી. તેવો પુરુષ ચોરને જોઈને “ હવણા વ્યાપાર વિના કેમ ખેતી રહો છો, જો

તમારે ખાવા પીવાનું ન હોય તો હું આપું અને તમારી ચોરીનો માલ કાઢ વેંચનાર ન હોય તો હું વેંચી આપું” એવા વચનથી ચોરને તેમના ધંધામાં પ્રેરણા કરે છે અને પોતાની કલ્પનાથી ચોરીનો પરિહાર કરે છે. અહીં વ્રતની અપેક્ષા છે માટે તે પુરૂષને અતિચાર લાગે છે. પણ વ્રત ભંગ નથી થતો.

લોભથી, ચોરાઓ લાવેલી વસ્તુ શોધી જાણી, લેનાર પણ ચોરજ છે.

કારણ કે કહ્યું છે.

ચોરશ્ચૌરપકોમંત્રી ભેદજ્ઞઃ ક્રાણકઃ ક્રયી ।

અન્નદઃ સ્થાનદશ્ચૈવચૌરઃ સત્તવિધઃ સ્મૃતઃ ॥

ભાવાર્થ—ચોર, ચોરી કરાવનાર, ચોરીની ગોઠવણ કરનાર, ચોરીના ભેદ જાણનાર, (એક જાતની મદદ આપનાર) ચોરીની વસ્તુ વેચનાર, લેનાર, અને ચોરને અન્ન આપનાર, એ સાત પ્રકારના માણસો ચોર કહેવાય છે.

આ પ્રમાણે ચોરી કરવાથી વ્રત ભંગજ થાય છે. પણ “મારે વેપાર કરવો છે, ચોરી નથી કરવી” એવા અધ્યવસાયથી વ્રતની અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે. માટે વ્રત ભંગ નહિ પણ અતિચાર કહેવાય.

પોતાના રાજની રજા શિવાય દુશ્મનના લશ્કરમાં અથવા ખીજ એવા સ્થાનમાં વેપાર માટે જાનો પ્રવેશ કરવાથી ચોરને યોગ્ય શિક્ષાપાત્ર થાય છે તેટલા માટે તે અદત્તાદાન કહેવાય છે અને તેથી વ્રત ભંગ થાય છે. તોપણ જનાર માણસ જો એમ સમજે કે “હું ફક્ત વેપાર માટેજ ત્યાં જાઉં છું અને ચોરી કરવા માગતો નથી” તો વ્રતની અપેક્ષા હોવાથી, તેમજ લોકમાં “આ ચોર છે એમ નથી કહેવાતું” તેથી તે અતિચાર કહેવાય પણ વ્રત ભંગ ન કહેવાય.

ઝાણું વતું જોખવું, ભરવું અથવા હલકી વસ્તુ આપી ભારે વસ્તુ લેવા રૂપ ઠગાઈ કરી પારકું ધન હરણ કરવું તે પણ અદત્તાદાન છે; માટે તે વ્રત ભંગજ કહેવાય. તોપણ તે પ્રમાણે કરનાર માણસ “આમ કરવામાં કાંઈ ચોરી ન કહેવાય એ તો વેપારીની કળા છે” એ પ્રમાણે સમજી વ્રતનું રક્ષણ કરવાની અપેક્ષા રાખતો હોય તો અતિચાર કહેવાય. પણ વ્રત ભંગ

ન કહેવાય. અથવા તો પાંચે અતિયાર ખુલ્લો રીતે ચોરી રૂપજ છે તોપણ સહસાત્કારથી, અતિક્રમ કે વ્યતિક્રમથી કે ઉલ્લંઘનથી તે અતિયારજ કહેવાય છે. રાજના નોકરોને પણ આ અતિયાર સંભવે છે. પ્રથમના બંનેનો સંભવ સ્પષ્ટ છે. અને વિરૂદ્ધ રાજ્યાતિક્રમ નામનો અતિયાર તો જ્યારે સામંત વિગેરે સેવકો પોતાના સ્વામીની આજીવિકા ખાતા હોય અને તેજ રાજના શત્રુની સહાયતા કરે, ત્યારે લાગે છે. અને જુદું તોલ વિગેરેનો અતિયાર, જ્યારે ભંડારનું દ્રવ્ય ઉલટપાલટ કરાવે, ત્યારે રાજને પણ લાગે છે.

૪ પોતાની સ્ત્રીમાં સંતોષ અને પારકી સ્ત્રીના ત્યાગરૂપ ચતુર્થ અણુવ્રતના પણ પાંચ અતિયાર છે; તે નીચે પ્રમાણે.

૧ પારકાના છોકરાંઓના વિવાહ કરવા.

૨ કોઈ પુરૂષે ભાડું આપીને રાખેલી વેશ્યા વીગેરે બીજી સ્ત્રી સાથે સંભોગ કરવો.

૩ અન્ય સ્ત્રી સાથે સંભોગ કરવો.

૪ સ્ત્રીએ લિંગ અને પુરૂષે યોનિ શિવાય બીજા અંગનો સંભોગ કરવો અથવા અંગ પીડાથી સંભોગ કરવો.

૫ મૈથુન સેરવામાં ધણીજ અભિલાષા કરવી.

પોતાનાં છોકરાં શિવાય બીજાં છોકરાં પરણાવવા તે ચોથા અણુવ્રતમાં અતિયાર કહેવાય છે. કન્યાદાનના ફલની ઇચ્છાથી અથવા સ્નેહ સંબંધથી બીજાનાં છોકરાંઓ પરણાવવા તે પણ અતિયાર કહેવાય. આ જગ્યાએ પોતાના છોકરા પરણાવવા તેમાં પણ વ્રત ધારણ કરનારાઓએ અમુક છોકરાંઓના લગ્ન કરવા એવો નિયમ કરવો તે ન્યાય કહેવાય છે. ભાડું આપીને રાખેલી એટલે થોડા વખત સુધી ભોગવાય એવી સ્ત્રી સાથે એટલે વેશ્યા સાથે સંભોગ કરવો, તે પણ આ વ્રતમાં અતિયાર ગણાય.

અને અન્ય સ્ત્રી એટલે બીજાએ પરણેલી સ્ત્રી સાથે સંભોગ કરવો, ધણી વગરની કુલીન સ્ત્રી સાથે સંભોગ કરવો અથવા નહિ પરણેલી કન્યા સાથે સંભોગ કરવો તે આ વ્રતમાં અતિયાર કહે-

વાય છે. લિંગ અને યોનિ શિવાયના એટલે સ્તન, સાથળ, મુખ વિગેરે બીજા અંગમાં ફીડા કરવી અથવા કામથી ફીડા કરવી, અથવા પોતાના લિંગથી સિદ્ધ છે પ્રયોજન જેને, એવો પુરૂષ કોઈ પ્રકારના બનાવટના લિંગથી સ્ત્રીના ગુહ્ય અંગનું સેવન કરે, અથવા કામમાં અતિશય પ્રીતિ રાખે, તે સર્વે આ વ્રતના અતિચાર જાણવા. અને વળી તીવ્ર કામના અભિલાષથી મૈથુન સેવનું તે પણ આ વ્રતમાં અતિચાર કહેવાય છે. અત્યંત કામ ઉદ્દીપ્ત થાય એટલા માટે ઔષધ વીગેરે પદાર્થો વાપરવાથી પણ આ વ્રતમાં અતિચાર થાય છે.

અહીં કેટલાએક એમ કહે છે કે:—

“ ઇત્વર પરિગ્રહિત અને અપરિગ્રહિત સ્ત્રી સાથે સંભોગ કરવાથી, સ્વદાર સંતોષીને અતિચાર થાય છે પણ પરસ્ત્રી ત્યાગ કરનારને નથી થતો અને બાકીના ત્રણુ તો બંનેને થાય છે.” અહીં ભાવના નીચે પ્રમાણે છે.—

ભાડું આપેલી વેશ્યા સ્ત્રીને થોડા વખત સુધી પોતાની સ્ત્રી રૂપ માની વ્રતની અપેક્ષા સહિત ચિત્ત રાખે તો વ્રત ભંગ નહિ થાય. કારણ કે થોડી વાર સુધી તે પુરૂષને તેવી સ્ત્રીનો પરિગ્રહ છે, અને વાસ્તવિક રીતે તેની સ્ત્રી નથી એટલા માટે વ્રતનો ભંગ પણ થાય. માટે ભંગાભંગ હોવાથી તે અતિચાર કહેવાય છે.

નહિ રાખેલી એટલે જેને ભાડું આપવામાં નથી આવતું, તેવી સ્ત્રી સાથે વિચાર વગર અથવા વ્રતનું ઉલ્લંઘન કરીને સંભોગ કરવાથી અતિચાર લાગે છે.

પરસ્ત્રીનો ત્યાગ કરનારાઓને આ અતિચાર લાગતા નથી, કારણ કે થોડો કાળ ગ્રહણ કરી અને ન કરી એવી વેશ્યા છે. અને અનાથ સ્ત્રીને પણ, નાથ નહિ હોવાથી અપર સ્ત્રીપણું છે. માટે તે બે પ્રકારના અતિચાર પરસ્ત્રી ત્યાગનાર પુરૂષને લાગતા નથી.

વળી કેટલાએક આચાર્યો આમ પણ કહે છે કે:—

પોતાની સ્ત્રીમાં સંતોષ માનનારને, કોઈએ રાખેલી સ્ત્રીની સાથે સંભોગ કરવાથી, અતિચાર લાગે છે. અને કોઈએ નહિ રાખેલી વેશ્યા સ્ત્રી સાથે

સંભોગ કરનાર પરસ્ત્રી ત્યાગી પુરૂષે પ્રથમ કહી એવી ભાવના જાણવી. અને ખીજી નીચે પ્રમાણે કહે છે.

“કાષ્ટએ નહી રાખેલી વૈશ્યામાંની કાષ્ટ સ્ત્રીએ ખીજી પાસેથી ભાડું ગ્રહણ કરેલું હોય તેની સાથે સંભોગ કરવાથી વ્રત ભંગ થાય છે કારણ કે ખીજી પાસેથી ભાડું લેવાથી તે તેની સ્ત્રી કહેવાય. અને વૈશ્યા હોવાથી ભંગ ન પણ થાય. એટલે ભંગ અને અભંગ એ બે પ્રકાર હોવાથી અતિચાર કહેવાય છે.”

વળી ખીજી એથી ઉલટા પ્રકારે કહે છે.

परदारबज्जिणो पंच होत्ति तिचिउ सदारसंनुठे
इत्थीए तिचिपंच, व मङ्गगविष्येहिनायव्वा ॥ १ ॥

અર્થ—પરસ્ત્રી ત્યાગ કરનારને પાંચ અતિચાર હોય અને પોતાની સ્ત્રીમાં સંતોષ માનનારને ત્રણ અતિ ચાર હોય છે, એમ સ્ત્રીને પણ જાણવા.

અહીં નીચે પ્રમાણે ભાવના છે:—

ખીજી એ થોડા વખત સુધી ગ્રહણ કરેલી વૈશ્યા સ્ત્રી સાથે સંભોગ કરવાથી, પર સ્ત્રી વર્ણનાર પુરૂષને અતિ ચાર લાગે છે કેમ કે ખીજીએ રાખેલી હોવાથી થોડા વખત સુધી પણ તેની સ્ત્રી કહેવાય છે. અને ઘણી વગરની કુલીન સ્ત્રી સાથે સંભોગ કરવાથી અતિચાર લાગે છે કારણ કે રૂઢીથી પણ તે પરસ્ત્રીજ કહેવાય છે અને કામી પુરૂષની કલ્પનામાં, તેનો ઘણી નહિ હોવાથી તે પર સ્ત્રી નથી. બાકીના ત્રણ અતિચાર સ્વદાર સંતોષિ અને પરદાર ત્યાગી બંનેને લાગે છે. પોતાની સ્ત્રીમાં સંતોષ માનનારને, પોતાની સ્ત્રી સાથે, અને પરસ્ત્રી ત્યાગ કરનારને, વૈશ્યા તેમજ પોતાની સ્ત્રી સાથે. અનંગ ક્રીડા કરવાનું પ્રત્યક્ષ પ્રત્યાખ્યાન નથી, તોપણ ન કરવું જોઈએ. કારણ કે તે ઘણોજ ભીરૂ છે અને બ્રહ્મચર્ય પાળવા ઇચ્છે છે.

પણ પુરૂષ વેદનો આવેશ નહી સહન થવાથી, બ્રહ્મચર્ય પાળવા સમર્થ થતો નથી તેટલા માટે નિર્વાહ માત્ર કરવા સાથે ‘સ્વદાર સંતોષ’ એવું વ્રત અંગીકાર કરે છે. કારણ કે મૈથુન માત્રથીજ કામના નિર્વાહનો સંભવ છે. અને અનંગ ક્રીડાનું પ્રત્યાખ્યાન તો અર્થથીજ આવી જાય છે. જો કે પ્રત્યાખ્યાન કર્યું હોય તો પણ પરવિવાહ અને તીવ્ર-કામાભિલાષમાં પ્રવૃત્તિ થઈ જાય છે તેથી તેનો અતિચાર થાય છે.

કેટલાએક અનંગકીડાની ભાવના નીચે પ્રમાણે કરે છે.

વ્રત ગ્રહણ કરનાર મૈથુનેજ વ્રત માને છે એટલે એમ ધારે છે કે મૈથુન સેવવાનુંજ પ્રત્યાખ્યાન કરેલું છે પણ આલિંગન ચુંબન વિગેરે અનંગ-કીડાનું પ્રત્યાખ્યાન નથી કર્યું એ પ્રમાણે પોતાની કલ્પનાથી મૈથુનનો ત્યાગ કરી સ્વદાર સંતોષી વૈશ્યાદિ સાથે અનંગ કીડા કરે તો તેને અતિચાર લાગે છે. અને પરદારનો ત્યાગ કરનાર પુરૂષ પરદાર સાથે આલિંગન વિગેરે અનંગકીડા કરે તો તેને અતિચાર લાગે છે. તેમજ સ્વદાર સંતોષી પુરૂષને “ પોતાની સ્ત્રી શિવાય બીજી સ્ત્રી સાથે મન, વચન, અને કાયાથી મૈથુન ન સેવવું અને ન સેવરાવવું એનું વ્રત લીધું છે માટે પરવિવાહ કરવાથી તેને અતિચાર લાગે છે કારણ કે વિવાહ મૈથુનનું કારણ છે, અને જો કે તે પુરૂષ એમ માને કે ‘હું’ વિવાહ માત્ર કરું છું પણ મૈથુન નહિ તો પણ વ્રતની અપેક્ષાએ તેને અતિચાર લાગે છે.

શંકા—પરવિવાહ કરવામાં કન્યાદાનના ફલની ઇચ્છા રાખનાર વ્રતિ સમ-ક્રિત દૃષ્ટિવાળો છે કે મિથ્યા દૃષ્ટિવાળો ? જો સમક્રિત દૃષ્ટિવાળો હોય તો તેને કન્યાદાનમાં ફલની ઇચ્છા હોય નહીં. અને મિથ્યા દૃષ્ટિવાળો હોય તો તેને વ્રત જન હોય. ત્યારે વ્રત વિનાના માણસને વ્રતનો અતિચાર પણ શાનો હોય ? અર્થાત્ નજ હોય.

સમાધાન—હીક છે. પણ અવ્યુત્પન્ન અવસ્થામાં વિવાહ કરવાના ફલની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા રહે છે. એટલે મિથ્યા દૃષ્ટિ અને સમ્યગ્દૃષ્ટિએ બંનેની વચલી અવસ્થાવાળાને પણ કન્યાદાનના ફળની ઇચ્છા રહે છે. અને વળી ભદ્રક મિથ્યા દૃષ્ટિને પણ સારા માર્ગમાં પ્રવર્તન કરાવવા માટે ગીતાર્થ પુરૂષો અભિગ્રહ કરાવે છે. એવી રીતે મિથ્યા દૃષ્ટિને પણ અતિચારનો સંભવ છે. અને સમ્યક્ દૃષ્ટિને પણ છે. પરવિવાહ ત્યાગ એટલે પોતાના છોકરાં શિવાય બીજા છોકરાંનો વિવાહ ન કરવો એ ન્યાય છે. જો પોતાના છોકરાંનો વિવાહ ન કરે તો કન્યાઓ કુંવારી રહી સ્વેચ્છાચારી બને અને તેથી શાસનનો ઉપધાત થાય અને નિંદા પણ થાય. કારણ કે ધણે ભાગે પરણેલી સ્ત્રીઓને સ્વેચ્છાચારી થવાનો સંભવ નથી. અને તેમાં પણ અમુક છોકરાંઓ પરણાવવા એવો નિયમ કરવો જોઈએ તે વાત પણ શાસ્ત્રમાંજ કહી છે. એટલે અમુક છોકરા ઉત્પન્ન થાય એટલે બીજાં વધારે છોકરાં ઉત્પન્ન કરવાનો પણ ત્યાગ કરવો

જો એમ નહિ કરે તો તે વ્રતને બાધ આવે કારણ કે વધારે છોકરાં થાય તે વધારે પરણાવવા પડે અને તેથી નિયમમાં ભંગ પડવાનો પ્રસંગ આવે.

અહીં કેટલા એક આચાર્ય એમ કહે છે કે પરવિવાહ ઝટલે પોતાનો બીજાવાર વિવાહ કરવો તે સમજવું. પરિપુર્ણ સંતોષ નહિ થવાથી બીજા સ્ત્રીઓ સાથે વિવાહ કરવો તે પર વિવાહ કહેવાય. આ પ્રકારના વિવાહથી સ્વદાર સંતોષી પુરૂષને અતિચાર થાય છે. સ્ત્રીને, પોતાના પતિમાં સંતોષ અને, પર પુરૂષનો ત્યાગ બંને સરખાંજ છે. કારણ કે પોતાના પતિ શિવાય બીજાનું સર્વ પુરૂષો પરપુરૂષજ કહેવાય.

જેમ સ્વદાર સંતોષીને, પરવિવાહ કરણ, અનંગક્રીડા, અને તીવ્ર કામાભિલાષ એ ત્રણ અતિચાર લાગે છે તેમ સ્ત્રીને પણ હોય છે. જ્યારે પોતાની શોકના વારાનો અતિક્રમ કરીને પોતે પોતાના પતિને ભોગવતી હોય ત્યારે સ્ત્રીને પહેલો અતિચાર લાગે છે; એમ બીજાઓની પણ ભાવના કરવી.

૫ પરિગ્રહ નામે પાંચમાં અનુવ્રતનાં અતિચાર નીચે પ્રમાણે છે.

૧ ખેતર, ઘર, ૨ સોનું રૂપું, ૩ ધનધાન્ય ૪ દાસદાસા ૫ આસનશય્યા. ચાર પગવાણા ગાય ભેંસ વીગેરે સર્વના પ્રમાણનો અતિક્રમ કરવાથી પાંચમાં વ્રતમાં અતિચાર લાગે છે. તે વાત વિસ્તારથી સમજાવે છે. ધાન્યની ઉત્પત્તિની ભૂમિ ક્ષેત્ર કહેવાય. તેના સેતુ, કેતુ, અને સેતુકેતુ એવા ત્રણ ભેદ થાય છે. જેમાં પાણી સીંચી ધાન્ય પ્રમુખ પકાવવામાં આવે તે સેતુક્ષેત્ર કહેવાય. જેમાં વરસાદના પાણીથી ધાન્ય વિગેરે પાકે તે કેતુક્ષેત્ર કહેવાય. અને જેમાં બંને રીતે પાકે તે સેતુ કેતુ કહેવાય.

ઘર શબ્દથી ઘર, ગાય, નગર વિગેરે સમજવાનાં છે. તેમાં, ખૂત, ઉછિત અને ખાતો હિત એ ત્રણ ધરના ભેદ થાય છે.

ભોંયરા વીગેરેને ખાતગૃહ કહે છે.

ઉચ્ચાં બાંધેલા ધરને ઉછિત ધર કહે છે.

ભોંયરા ઉપર બાંધાવેલાં ઉચ્ચાં ધરને ખાતો હિત ધર કહે છે. આવી રીતના ક્ષેત્ર અને વાસ્તુનું જે પ્રમાણ કરેલું હોય તેમાં વધારો કરવાથી અતિચાર થાય છે તે અતિચારનું સ્વરૂપ નીચે મુજબ છે.

“ જે માણસે એકજ ક્ષેત્ર અને એકજ ઘર રાખવા અભિગ્રહ કર્યો હોય, તે માણસને, જ્યારે વધારેની ઇચ્છા થાય, ત્યારે વ્રત ભંગના ભયથી પોતાના ક્ષેત્રની લગોલગ જે ક્ષેત્ર આવેલું હોય તે ખરીદ કરી પોતાના ક્ષેત્ર સાથે મેળવી બેનું એક કરે છે. અહીં જો કે તેણે ક્ષેત્ર તો એકજ રાખ્યું તોપણ વ્રતની અપેક્ષાએ તેને અતિચાર લાગ્યો. કારણ કે એમાં અમુક અંશે વિરતિને બાધ લાગે છે.

સોના રૂપાના પરિમાણ કરનાર પુરૂષને કોઈ અધિક આપે તો તેથી તેને અતિચાર થાય છે. જેમ કે અમુક માણસે અમુક મુદત સુધી સોના રૂપાનું પરિમાણ કરેલું છે. તેને કોઈ તેના ઉપર બહુ પ્રસન્ન થઈ તેના પરિમાણ કરતાં વધારે આપે, ત્યારે તે માણસ તે વધારો બીજા માણસને ત્યાં વ્રતની મુદત પુરી થતાં સુધી રાખે અને પછી ગ્રહણ કરે તો તેને અતિચાર લાગે છે. કારણ કે વ્રતની અપેક્ષા છે અને કોઈ પ્રકારે વિરતિને પણ બાધ આવે છે.

ધન ચાર પ્રકારે માનવામાં આવે છે.

૧ ગણવા યોગ્ય ગણિત; ૨ જોખવા યોગ્ય ધરિમ; ૩ માપવા યોગ્ય મેય; ૪ પરિમાણ અથવા પરીક્ષા કરવા યોગ્ય અથવા છેદ કરવા યોગ્ય પરિછેદ.

એ ચાર પ્રકારના ધન અને ધાન્ય વિગેરેનું જે પરિમાણ કર્યું હોય તેનો અતિક્રમ થવાથી અતિચાર પ્રાપ્તિ થાય છે. તે પણ ઉપરની પેઠે અમુક મુદત સુધીનું વ્રત હોય તે પુરૂ થતાં પહેલા વધારે મલે તો તે બીજા પાસે રાખી મુદત પુરી થયે લેવાથી અતિચાર કહેવાય છે કારણ કે તે જ્યાં રાખે છે ત્યાં પોતાનું સમજી રાખે છે ”

વળી ડાંગર વિગેરે ધાન્યનું પ્રમાણ કર્યું હોય અને તેનો અતિક્રમ કરવામાં આવે તોપણ અતિચાર થાય છે.

એ પ્રકારે ક્ષેત્ર, ઘર, સોનું, રૂપું, ધન, ધાન્ય વીગેરેના જે પરિમાણ કરેલા હોય તેનું અતિક્રમણ કરવાથી અતિચારની પ્રાપ્તિ થાય છે.

વળી આશન, શયન, વીગેરે ધરના ઉપકરણનું જે પ્રમાણ કરેલું હોય તેમાં પર્યાયરૂપે અતિક્રમણ કરવાથી અતિચાર થાય છે જેમ કે:—

કોઇ ત્રાંબા પીતળના દશ વાસણુ રાખવાનું પ્રમાણુ કરે ત્યાર પછી કોઇ પ્રકારે તે પાત્ર બમણા થાય ત્યારે વ્રત ભંગના ભયથી બે પાત્ર મેળવી એક મોટું પાત્ર કરાવી રાખે, એટલે રૂપમાં ફેરફાર કરી ધારેલી સંખ્યામાં ફેર નહિ પડવા દેવો તે પણ આ વ્રતનો અતિચાર કહેવાય છે. કારણ કે તેમ કરવાથી પહેલા કરેલા પ્રમાણુને બાધ થાય છે. કેટલાક આચાર્યો કહે છે કે “ધારેલી મુદત પુરી થયા પછી તે વસ્તુઓ ક્ષેવા માટે, ખીજને આપવાનો નિષેધ કરનાર પુરૂષને, જે પ્રમાણુ રાખ્યું છે તેટલુંજ ગ્રહણ કરવાથી, ભંગ અને અતિચારમાં કોઇ વિશેષ જણાતો નથી માટે તે વિશેષ જણાવવા બે પાત્ર બેળા કરીએક કરવું ને તે પાત્રોનું વિતરણ કરવું ઇત્યાદિ ભાવના દેખાડી છે.”

ક્ષેત્રના ધર વિગેરે નવ ભેદો છે તોપણ એક ખીજમાં સમાવેશ થઇ જાય છે માટે પાંચની સંખ્યા ગ્રહણ કરી છે. અને શિષ્યનું હિત કરવા માટે ઘણું કરીને સર્વ જગ્યાએ મધ્યમ ગતિનોજ આશ્રય કરવામાં આવે છે એટલે પાંચ સંખ્યાથીજ અતિચારની ગણના કરી છે.

૬ દિગ્વ્રત નામે પહેલા ગુણુવંતના અતિચાર નિચે પ્રમાણુ છે.

૧ ઉચ્ચા ક્ષેત્રનો વ્યતિક્રમ.

૨ નીચા ક્ષેત્રનો વ્યતિક્રમ.

૩ તિરછી ક્ષેત્રનો વ્યતિક્રમ.

૪ ક્ષેત્ર વૃદ્ધિ.

૫ સ્મૃતિ નહિ રહેવાથી ક્ષેત્ર વૃદ્ધિ.

પહેલા ત્રણ અતિચાર, કરેલા પ્રમાણુથી બહાર રહેલી વસ્તુ લાવવાથી અથવા મંગાવવાથી, અને મોકલવાથી અથવા મોકલાવવાથી પણ થાય છે.

એક દિશાનો વધારો ખીજ દિશિમાં ઉમેરી તે દિશિનું માન વધારવું તે ક્ષેત્ર વૃદ્ધિ કહેવાય—જેમકે પૂર્વ દિશિમાં સોયોજન અને પશ્ચિમ દિશિમાં સોયોજન પ્રમાણુ કરેલું હોય તેમાંથી પૂર્વમાંથી દશ ઓછા કરીને તેમાં નેવુ રાખે અને પશ્ચિમમાં એકસો દશ કરે. વળી ખીજ વખતે તેથી ઉલટો ફેરફાર

કરે. એ પ્રમાણે કરવાથી વ્રતી પુરૂષને અતિચાર થાય છે. વ્રતી ન હોય તેને અતિચાર પણ નથી કારણ કે તેને વ્રતનો અભાવ છે. અતિચારો વ્રતની અપેક્ષાએ થાય છે.

બ્યાકુલતાથી અથવા પ્રમાદથી, નીમેલી હદ કરતાં વધારે જવું તે સ્મૃતીનો નાશ થવા રૂપ અતિચાર કહેવાય છે. પરંપરાથી વૃદ્ધ પુરૂષો આ પ્રમાણે સમજાવે છે. એટલે કહેવાની તથા કરવાની રીત આવી છે. કે જેટલું ઉંચું પ્રમાણ કરેલું હોય તેના કરતાં વધારે ઉંચા પર્વત કે ઝાડ ઉપર પક્ષી અથવા ખીજે કોઈ પ્રાણી વસ્ત્ર કે આભરણ લઈ જાય તો તે લેવા માટે તેવા સ્થળે જવું યોગ્ય ન કહેવાય પણ જો તે પાછું ઉપરથી હેઠળ પડે અથવા તો કોઈ લાવી આપે તો લેવામાં હરકત નથી. તેમજ નીચે કુવા વિગેરે સ્થાનમાં પણ કદપવું અને તિર્યક્ પ્રમાણમાં પણ ભંગ ન થવા દેવો. ક્ષેત્રવૃદ્ધિ ન કરવી જેમકે.—

પૂર્વ દિશામાં અમુક હદ સુધી જવાની છુટ રાખેલી હોય અને ત્યાં સુધી પાત્ર વીગેરે ખરીદ કરે પછી એવી ઇચ્છા થાય કે જો હજી દુર જવાય તો માલ પણ સારો મળે અને અર્થ પ્રાપ્તિ પણ સારી થાય એમ વિચારી પશ્ચિમ દિશાના યોજન પૂર્વ દિશામાં ઉમેરી આગળ જવાથી અતિચાર થાય છે. અને જો સ્મૃતિનાશથી હદ બહાર જવાયું હોય ત્યારે યાદીમાં આવે તે વારે પાછા ફરવું; પણ આગળ ચાલવું નહિ. ખીજાને પણ મોકલવો નહિ. કોઈ આગા વિના ગયો હોય અને તે જો કાંઈ લાવે તો તે ગ્રહણ ન કરવું જોઈએ. અને પોતે ભુલથી જાય અને પાછળથી સ્મૃતિ થાય તો કાંઈ પણ લીધા શિવાય પાછા આવવું જોઈએ. એથી વિરૂદ્ધ કરવાથી સ્મૃતિ નાશ નામનો અતિચાર થાય છે.

૭ ભોગોપભોગ નામના ખીજા ગુણવ્રતના અતિચાર બતાવે છે—

૧ સચિત્ત.

૨ સચિત્તની સાથે બંધાયલું.

૩ સચિત્ત મિશ્ર.

૪ મદિરા વિગેરે અલક્ષ્ય વસ્તુના સંસર્ગવાળું.

૫ અરધું કાચું અને અરધું પાકું.

કંદમુળ ફલ વિગેરે સચિત્ત પદાર્થોની નિવૃત્તિ કર્યે સતે તેમાં પ્રવૃત્તિ કરવી તે અતિચાર કહેવાય. વ્રતની અપેક્ષાવાળા પુરૂષને અણુવિચારથી અતિક્રમ થવાને લીધે અતિચાર થાય છે. અને જો તેમ ન માનીએ તો વ્રતનો ભંગ થાય છે એમ કહેવું જોઈએ. સચિત્ત વૃક્ષની સાથે રહેલા ગુંદર પરિપક્વ ફલ પ્રમુખ વસ્તુઓનું ભક્ષણ કરવાથી સાવધ આહારનું પ્રત્યાખ્યાન કરનારને તથા પ્રકારના આહારમાં પ્રવૃત્તિ થવાથી અતિચાર લાગે છે. અથવા પાકેલા ફલોની અંદર રહેલા ઠણીઆ વિગેરે સચિત્ત હોવાથી કાઢી નાંખી ઉપરનો અચિત્ત ભાગ ખાવાના ઉપયોગમાં લેવાથી સચિત્ત સંબંધ નામનો અતિચાર લાગે છે. અરધું સચિત્ત અને અંરધું અચિત્ત જળ અથવા તત્કાલ દળેલા લોટમાં રહેલા ઝીણા ધાન્યકણ વીગેરે ખાવાથી સચિત્ત મિશ્ર નામે અતિચાર લાગે છે. અનેક દ્રવ્યના સંધાનથી થયેલ દારૂ મધ વિગેરે પદાર્થો અને લાંબી મુદત થયેલા અથાણા વિગેરે પદાર્થો અજાણથી અથવા અતિક્રમથી વાપરવામાં આવે તો અતિચાર લાગે છે કારણ કે તે સાવધ આહાર છે. તેમજ અરધા કાચા અને અરધા પાકા ધાન્ય (પોંક) વિગેરે પણ સાવધ આહાર ગણાય છે. તે ખાવાથી પણ અતિચાર લાગે છે.

સચિત્ત મિશ્ર પ્રમુખ પદાર્થો વાપરનારને આ અતિચાર પણ, અણુવિચારથી અથવા અતિક્રમથી થાય છે. જો એમ ન કહીએ તો વ્રત ભંગ થાય છે.

અહીં ભોગોપભોગનું પ્રમાણ છે લક્ષણ જેનું એવું ગુણવ્રત, ૧૧૭ જગ્યાએ ભોજનથી ગુણવ્રત કહેવાય છે. એટલા માટે અતિચાર સ્થાપન કર્યાં છે. બાકીના પાંચવ્રત પાંચ અતિચારના સાહચર્યથીજ છે. કારણકે આવશ્યક નિર્યુક્તિ વિગેરે સૂત્રોમાં તે અતિચારને * કર્મથી પણ કહ્યા છે. એટલે તેવા કર્મો પણ અતિચાર કહેવાય છે.

* આજીવિકાને અર્થે જો આરંભ તેને આશ્રીને આકરા કર્મવાળા, નિર્ભય જનને યોગ્ય કઠોર કર્મના આરંભ કરનાર, કોટપાલ વિગેરેના કર્મ = કાર્ય.

અહીં કર્મની ખામતમાં પંદર અતિયાર થાય છે. આવશ્યકસુત્રમાં
કહ્યું છે કે—

ઈંગાલી, ઘણ, સાડી, માડી, ફોડી, સુવજ્જપકમ્મં ।

વાણિજ્જંચેવયદંત લરકરસકસેવિસવિસયં ॥

एवं खुजंत पिल्लणं कम्मं निलुंछणंचदवदाणं ।

सरदहतलायसोसं असइपोसंच विज्जिज्जा ॥

વૃદ્ધ સંપ્રાદાયથી ચાત્રતો આવેલો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે.

૧. અંગારકર્મ—એટલે કોયલા કરીને વેચવા તે. તે કર્મ ન કરવું
જોઈએ કારણ કે તેમાં છ જીવનિકાયનો વધ થાય છે.

૨. વનકર્મ—વન ખરીદ કરી તે કપાવી તેને વેચી આજીવિકા ચલા-
વવી તે. એજ પ્રમાણે ઝાડ પાંદડાં વિગેરેનું પણ સમજવું એટલે તેવો
વ્યાપાર ન કરવો.

૩. શકટીકર્મ—ગાડી વીગેરે રાખી આજીવિકા કરવી તે. તેનો ત્યાગ
કરવો જોઈએ કારણ કે તેમાં બળદ વિગેરે જનાવરોના બધ, વધ વિગેરે
દોષો આવે છે.

૪. ભાટીકર્મ—ગાડું વિગેરે વાહન ભાડે લઈ પારકી વસ્તુ વહન
કરવી અથવા ખીજીને વાહન આપવા તે ભાટીકર્મ કહેવાય છે.

૫. સ્ફેટીકર્મ—ટાંકવું, ફેડવું, અથવા હળથી જમીન ઉખેડવી
વિગેરે કર્મ સ્ફેટીકર્મ કહેવાય છે.

૬. દંતવાણિજ્ય—હાથી દાંતના વેપારનો નિષેધ છે. કારણ કે
પહેલાં ભીક્ષુ પ્રમુખને દામ આપી થોડી મુદતમાં અમોને દાંત લાવી આપે
એવી ગોઠવણ કરવાથી ભીક્ષુ વિગેરે લોકો તેમને ખાતર તે પ્રાણીની હત્યા
કરે છે. એ પ્રમાણે તે તે કામના કરવાળાઓને શંખ વિગેરેનું મૂલ્ય આપે
અને પ્રથમ લાવેલા હોય તે વેંચાતા રાખે. એ વ્યાપાર કરવો ન ધટે.

૭. લાક્ષાવણિજ્ય—લાખનો વ્યાપાર તે પણ અત્યંત દોષવાળો છે
કારણ કે તેમાં કમિ હિંસા થાય છે.

૮. રસવાણિજ્ય—દારૂ વિગેરેનો વ્યાપાર. દારૂ કાઢનારના વ્યાપારમાં ધણા દોષ રહ્યા છે જેમકે—મારવું, ગાળો ભાંડવી, હિંસા કરવી વિગેરે દારૂની અસરથી થાય છે. માટે તેવો વ્યાપાર કરવો નહિ.

૯. કેશવાણિજ્ય—વાળનો વ્યાપાર કરવો તે. તેમાં દાસી વિગેરેને પકડી બીજી જગ્યાએ વેંચવા તેમાં પણ તેમને પરવશ કરવાથી અત્યંત દોષ લાગે છે.

૧૦. વિષવાણિજ્ય—ઝેરનો વ્યાપાર. તે વેપાર ન કરવો કારણ કે ધણા જીવોની વિરાધના થાય છે.

૧૧. યંત્રપીડનકર્મ—પીલવાનો ધંધો. શેરડી તથા વિગેરે પીલવા પીલવવાનો ધંધો ન કરવો.

૧૨. નિર્લાંછનકર્મ—અળદ ધોડા વિગેરેના અંડનું છેદન કરાવવું તે.

૧૩. દવદાનકર્મ—ક્ષેત્ર રક્ષણ માટે વન બાળવું તે. (ઉત્તર દિશામાં એવી રીત છે કે ક્ષેત્રમાં અગ્નિ સળગાવી તેમાં રહેલા સઘળા મુલોનો નાશ થવાથી બીજા ધણા તૃણ થાય છે.)

૧૪. સરોહદતડાગપરિશોષણ—તળાવ વિગેરેનું શોષણ કરાવી તેમાં ધાન્ય વિગેરે વાવવા તે.

૧૫. અસતીપોષણ—ચોનીથી પોષણ કરનારી દાસીઓનું પોષણ કરવું અને તેમનું ભાડું લેવું એટલે કુટણાકર્મ કરવું તે. ગોણ દેશમાં આ રિવાજ પ્રવર્તે છે.

આ પ્રમાણે અહીં દિહમાત્ર વર્ણન કરેલું છે. તેવા બધા કર્મની ગણતરી કરી નથી. અહિંયા વીશ અતિચારની સંખ્યા બતાવી છે અને બીજા સર્વ વ્રતોમાં પાંચની સંખ્યા બતાવી છે પણ અધી જગ્યાએ જેનાથી જે વ્રતને હાનિ લાગતી હોય તેને, તે વ્રતનો અતિચાર સમજવો જોઈએ. અને તે ટાળવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

શંકા—અંગાર પ્રમુખ આ પંદર કર્મોદાન કયા વ્રતના અત્યાચાર છે ?

જવાબ—કુર કર્મના.

શ્રંકા—જો એમ કહો તો, વ્રતના વિષયનો અને અતિચારનો પરસ્પર ભેદ શું છે? કારણ કે અંગાર વિગેરે કર્મ કુર કર્મજ છે. માટે વ્રત ભંગ કહો. પણ અતિચાર કેમ કહો છો?

જવાબ—જેણે કુર કર્મનું પ્રત્યાખ્યાન કરેલું છે તેને તો તે કર્મનો ત્યાગ જ કરવો જોઈએ. અને જો તેમાં અજાણતાથી પ્રવર્તે તો તે કુર કર્મ વ્રતના અતિચાર થાય છે. અને જાણી જોઈને પ્રવર્તે તો વ્રતનો ભંગ થાય છે.

હવે અનર્થ દંડ નામે ત્રીજા ગુણ વ્રતના અતિચાર બતાવે છે.

૧ કામને ઉદ્દીપન કરનાર.

૨ નેત્ર વિગેરેની વિડખન ક્રિયા.

૩ મુખરતા.

૪ અણુ વિચાર્યું અધિકરણ:

૫ ઉપભોગ વિગેરેમાં આધિક્ય.

જે વચનથી કામ ઉદ્દીપ્ત થાય તે વચન પણ કંઠર્પ કહેવાય. અથવા મોહને ઉદ્દીપ્ત કરે તે પણ કંઠર્પ કહેવાય.*

નિદ્રાચોગ્ય નેત્રાદિકના વિકાર રૂપ ચેષ્ટાને કોઠુચ્ચ કહે છે. એટલે ભાંડ ભવૈયાની પેઠે નેત્રના વિકાર સહિત હાસ્ય ઉપજાવે એમ કામ પોષક ચેષ્ટાઓ કરવી તે.†

આ જો અતિચાર પ્રમાદથી વ્રતનું આચરણ કરનારને થાય છે; કારણકે આ બંને અતિચારને પ્રમાદપણું છે.

* શ્રાવકે અટ્ટાટ્ટહાસ ન કરવો. અને જો હસવાનું કારણ બને તો પણ થોડુંજ હસે.

† શ્રાવકે એવા વચન બોલવા જોઈએ કે જેથી લોકોને હાસ્ય ઉત્પન્ન ન થાય તેમજ તેવીજ ચેષ્ટાથી ચાલવું પણ જોઈએ અને તેવે સ્થાને બેસવું પણ જોઈએ.

નિર્દયપણે અસહ્ય, અસત્ય અને અસંબંધ વચન બોલવા તે મુખ-
રતા કહેવાય. તેનું બીજું નામ પાપોપદેશ પણ છે કારણ કે જેમ તેમ
બોલતાં પાપનો ઉપદેશ થવાનો સંભવ છે.

તે પ્રકારના કાર્યનો વિચાર કર્યા વિના જે સ્થાપન કરી રાખેલું હોય તે
અધિકરણ કહેવાય. એટલે ઘંટી, ખાયણીઓ યંત્ર, વાંસલા વિગેરે છેદવાના
સાધન એ બધા અસમિક્ષ્ય અધિકરણ કહેવાય.*

તેમજ ઉપલોગ તથા ભોગ સંબંધિ આધિક્યથી પણ વ્રતમાં અતિચાર
લાગે છે.†

કંદર્પ વિગેરે જે નિર્દયપણે આચરવામાં આવે તો વ્રત ભંગ જાણવો
પણ અતિચાર નહિ.

આ પ્રમાણે ગુણ વ્રતના અતિચાર વર્ણવી હવે શિક્ષા વ્રતના અતિચાર
વર્ણવવા નિમિત્તે પહેલા સામાયિક નામે શિક્ષા વ્રતના અતિચાર
બતાવે છે.

૧ મનના યોગનું દુઃપ્રશ્નિધાન.

૨ વચનના યોગ્યનું દુઃપ્રશ્નિધાન.

૩ કામના યોગનું દુઃપ્રશ્નિધાન.

૪ અનાદર.

૫ સ્મૃતિનો નાશ.

* શ્રાવકે જોડયા વિનાના ગાડા વિગેરે રાખવા. કારણકે તથ્યાર રાખેલા ગાડા
વીગેરે માંગી લઈ જનાર હિંસક પુરુષોને આપવાથી હિંસ્ર પ્રદાન વ્રતનો અતિચાર
લાગે છે.

† જે ઘણા તેલ આમળાં વિગેરે ગ્રહણ કરે, તો તલાવ વિગેરે સ્થાનમાં ઘણા
લોકો લાલચથી સાથે નહાવા માટે આવે. તેથી પોષરા પ્રમુખ ઘણા જીવોનો વધ થાય.
તેમજ તાંબુલ વિગેરેમાં જાણી લેવું. એ પ્રમાણે આધિક્ય કરવાથી દોષ પ્રાપ્તિ છે.

શંકા—તેલ વિગેરે શ્રાવકને લેવા કલ્પે નહિ અને કલ્પે તો વિધિ શું ?

જવાબ—તેવું સ્નાન કરવું હોય ત્યારે ઘરમાં કરવું અને તેમ ન બને તો
તેલ વિગેરે ઘેરથી લગાવી ઝાટકી વાળ સાફ કરી તળાવ વીગેરેના તટ ઉપર ખેસી
અંજલીથી સ્નાન કરવું અને પુષ્પ વીગેરેમાં રહેલા કુંથુંવા પ્રમુખ જીવની રક્ષા
કરવી જો તેમાં પ્રમાદ થાય તો અપધ્યાનમાં પ્રવૃત્તિરૂપ અતિચાર લાગે કારણ કે
તેણે અણવિચારથી અપધ્યાનમાં પ્રવૃત્તિ કરી છે.

મન, વચન, કાયાથી સાવધ કર્મમાં પ્રવૃત્તિ કરવી તે મન, વચન, અને કાયાના યોગનું દુઃપ્રાણિ ધાન જાણવું. એ પ્રત્યેકના અતિચાર લાગે છે.

પ્રબલ પ્રમાદ વિગેરે કારણોથી સામાયિક જેમ તેમ કરવું અથવા આરંભ કરી પુરી થયાં વિના તેજ ક્ષણે પારવું. અને સામાયિક ક્યારે ગ્રહણ કર્યું અને ક્યારે પુરૂ થશે એવી, તથા મેં સામાયિક ગ્રહણ કર્યું છે કે નહિ, એવી રીતની સ્મૃતિનો ભંગ થવો, તેને સ્મૃતિનાશ અથવા સ્મૃતિ અનુપસ્થાપન નામે અતિચાર કહે છે.

શંકા—જ્યારે મનનું દુઃપ્રાણિધાનપણું હોય ત્યારે સામાયિકનો અભાવ જ પ્રતિપાદિત થાય છે કારણ કે તેમ હોય ત્યારે સામાયિક નિરર્થક છે. અને અતિચાર તો વ્રતની મજ્જિનતા રૂપ છે. એ કેમ સંભવે? માટે સામાયિકનો અભાવ હોય ત્યારે વ્રત ભંગ હોય પણ અતિચાર નહિ.

જવાબ—તમારું કહેવું ઠીક છે. પરંતુ જો તે વ્રતી પુરૂષ જાણી જોઈને માહું ન કરે તો તે અતિચાર કહેવાય.

શંકા—“ ન કરવું અને ન કરાવવું ” એ પ્રમાણે મન, વચન અને કાયાથી સાવધનું પ્રત્યાખ્યાન સામાયિક કહેવાય છે. તેમાં જો મનનું દુષ્ટ પ્રાણિધાન વિગેરે થાય તો પ્રત્યાખ્યાનના ભંગથી સામાયિકનો અભાવ છે. અને સામાયિકમાં ભંગ થવાથી પ્રાયશ્ચિત લેવાની જરૂર પડે છે. અને મનના દુષ્ટ વિચારો અટકાવવા પણ ધણાજ મુશ્કેલ છે. કારણ કે મન સ્થિર રહેતું નથી. માટે આ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થયું કે સામાયિક લઘુ પ્રાયશ્ચિત લાગવા દેતું એના કરતાં સામાયિક નજ લેવું એ ધણુંજ શ્રેષ્ઠ છે.

ઉત્તર—તમારૂં આ વચન ન્યાય યુક્ત નથી. કેમ કે મનથી, વચનથી, અને કાયાથી સાવધ કામ ન કરવું અને ન કરાવવું એ પ્રકારે છ પ્રત્યાખ્યાન સામાયિક કહેવાય છે તેમાં એકનો ભંગ થાય તો પણ, બાકીના પાંચ વિદ્યામાન હોવાથી સામાયિકનો અત્યંત લાભ થતો નથી.

મનના દુષ્ટ પ્રાણિધાનની શુદ્ધિ તો મિચ્છા મિદુક્કંડ દેવાથી થાય છે. અને સર્વ વિરતિ સામાયિકમાં પણ તેમજ સમજવાનું છે કારણ કે ગુપ્તીનો ભંગ થાય ત્યારે પણ મિચ્છામિદુક્કંડ પ્રાયશ્ચિત કહેલું છે. વળી કહ્યું છે કે:—

“વીઓડ અસમિડમિત્તિ કીસસહસા અગુત્તાવા વીગેરે” સમિતિ ગુપ્તિના ભંગરૂપ બીજો અતિચાર પશ્ચાતાપથી શુદ્ધ થાય છે. (આ સોલમાં પંચાશકની સોલમી ગાથાનું ઉત્તરાર્ધ છે) માટે “સામાયિક કરવા કરતાં ન કરવું એ શ્રેષ્ઠ છે” એવી રીતનો તમોએ બતાવેલો ન્યાય અવાસ્તવિક નથી એમ નથી. પણ અભ્યાસથી મનવશ કરી સામાયિક કરવું એ શ્રેષ્ઠ છે. કારણ કે અતિચાર સહિત અનુષ્ઠાન કરતાં કરતાં અનુક્રમે નિરતિચાર અનુષ્ઠાન કરવાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે. એમ પંડિત પુરૂષો કહે છે. અભ્યાસ પણ ધણા ભવ સુધી કરતાં કરતાં શુદ્ધ થાય છે. પણ એકજ ભવથી શુદ્ધ અભ્યાસ થઈ શકતો નથી, માટે અભ્યાસ એવો કરવો કે જેથી મનવશ થાય અને નિરતિચાર સામાયિકની શુદ્ધિ થાય.

હવે દેશાવકાશિક નામના બીજા શીક્ષા વ્રતના અતિચાર બતાવે છે.

- ૧ પોતાના નિયત ક્ષેત્રથી બહાર રહેલા ક્ષેત્રમાંથી મંગાવવું.
- ૨ તેવા ક્ષેત્રમાં માણસને મોકલવો.
- ૩ શબ્દ શ્રવણ કરાવવો.
- ૪ રૂપ દેખાડવું.
- ૫ કાંકરા પ્રમુખ પુદ્ગલ નાંખી પ્રતિષેધ કરવો.

પોતે પ્રમાણ કરેલી હદ બહાર આવેલા દ્રવ્ય પોતે રાખેલી હદમાં લાવવા માટે પ્રયોગ કરવો એટલે કોઈ પાસે મંગાવવા કારણ કે પોતે જાણે તે વ્રત ભંગ થાય એ ભયથી બીજા પાસે મંગાવવું એ આનયન પ્રયોગ નામે અતિચાર કહેવાય છે. અને પોતે જાણે નહિ જતાં બીજાને મોકલવું તે પ્રેષ્ય પ્રયોગ કહેવાય.

પોતે રાખેલી હદ બહારના ક્ષેત્રમાંથી બીજા માણસને બોલાવવા માટે ઉદ્રસ વિગેરેથી તેને ચેતવણી આપવાથી શબ્દાનુપાત નામે અતિચાર થાય છે. તેમજ તેવાજ કામ માટે પોતાની આકૃતિ વીગેરે બતાવવાથી રૂપાનુપાત નામે અતિચાર થાય છે. એટલે પોતે રાખેલા ક્ષેત્રની બહાર રહેલા કોઈ માણસને

બોલાવવા માટે વ્રત ભંગના ભયથી ત્યાં જવા અસમર્થ હોઇ, શબ્દ સંભળાવી અથવા રૂપ દેખાડી બોલાવે તો ઉક્ત અતિયારો લાગે છે.

પોતાના ક્ષેત્રની બહારના માણસને બોલાવવા માટે તેની તરફ કાંકરા વિગેરે ફેંકવાથી પુદ્ગલ પ્રક્ષેપ નામનો અતિયાર લાગે છે.

જવા આવવામાં પ્રાણીનો નાશ ન થાય એટલા માટે દેશાવકાશિક વ્રત ગ્રહણ કરાય છે. ને પ્રાણીઘાત કરવો અને બીજા પાસે કરાવવો તેનાં ક્ષત્રમાં કાંઈ વિશેષ નથી ઉલટો ધર્માપધિની વિશુદ્ધિ થવાથી પોતે ગમન કરે તો ગુણ થાય છે. અને બીજા નોકર વિગેરેને મોકલવાથી દોષ પ્રાપ્ત થાય છે કારણ કે તેઓની અજાણતાથી જીવ ઘાત થાય છે.

આ અતિયારોમાંના પહેલા બે અતિયાર કાચી બુદ્ધિથી અથવા સહસાત્-કારથી થાય છે. અને છેલ્લા ત્રણ કોઈ મિષ્ટથી અભિપ્રાય જણાવનારને ઉત્પન્ન થાય છે.

આ બાબતમાં વૃદ્ધ પુરૂષોનો અભિપ્રાય નીચે પ્રમાણે છે:—

દિગ્વ્રતનો સંક્ષેપ કરવો તે આજીવતાદિના સંક્ષેપનું ઉપલક્ષણ છે. કારણ કે તેઓ પણ અવશ્ય સંક્ષિપ્ત થઈ શકે છે. અને જો દરેક વ્રતમાં સંક્ષેપ કરવામાં આવે તો ઘણા ભિન્ન વ્રતોજ થઈ બાર વ્રતની સંખ્યાને વિરોધ આવે.

વળી કેટલાએક નીચે પ્રમાણે સમજાવે છે.—

દિગ્વ્રતનો સંક્ષેપ કરવો એજ દેશાવકાશિક વ્રત છે. કારણકે દિગ્વ્રતનના અતિયારને અનુસારે દેશાવકાશિક વ્રતના અતિયારની પ્રાપ્તિ થાય છે.

ઉપરની વાતના જવાબરૂપ સમાધાન નીચે પ્રમાણે સમજાવે છે:—

જેમ ઊપલક્ષણથી બાકીના વ્રતના સંક્ષેપને દેશાવકાશિકવ્રત કહે છે તેમ ઊપલક્ષણથી તેના અતિયાર પણ તેને અનુસરીને જોવા અથવા પ્રાણા-તિપાત વિગેરેમાં બંધ વિગેરેનોજ અતિયાર ઘટે છે. અને દિગ્વ્રતના સંક્ષે-પમાં તો ક્ષેત્ર સંક્ષિપ્ત કરવા જોઈએ એટલે શબ્દાનુપાત વિગેરે પણ અતિયાર થઈ શકે છે.

સર્વશ્રતના ભેદમાં વિશેષથી અતિચાર જોવાતા નથી કારણ કે રાત્રિ જોજનમાં તે દેખાતા નથી.

પૌષધોપવાસ નામના ત્રીજા શિક્ષાવ્રતના અતિચાર બતાવેછે.

૧ નહીં જોએલા અને પ્રમાર્જેલા સ્થાનમાં મુત્રપુરિષ વીગેરે પરડવાં.

૨ તેવાજ સ્થાનમાં ધર્મોપકરણ મુકવા અને લેવા.

૩ જોયા વિના અને પ્રમાર્જન કર્યા વિના સંચારાનો ઉપ-લોગ કરવો.

૪ અનાદરથી પૌષધોપવાસ વ્રત કરવો.

૫ સ્મૃતિનું અનુસંધાન ન રાખવું.

નહિ પ્રમાર્જેલ અને નહિ જોએલ એ શબ્દોથી અરધી પ્રમાર્જેલ અને અરધી તપાસેલી એમ પણ સમજવાતું છે.

જે પુરૂષે પૌષધોપવાસ કર્યો હોય તે પુરૂષ, પડિલેહણ કર્યા વિના સંચારા અથવા શય્યા ઉપર બેસી ન શકે. અને પડિલેહણ કર્યા વિનાની પૌષધશાલા પણ ન સેવે. તથા પડિલેહણ કર્યા વિનાની ભુમિ ઉપર દર્ભ વસ્ત્ર તથા શુદ્ધ વસ્ત્ર ન પાથરે. સંચારીયું પડિલેહવું જોઇએ જો તેમ ન કરે તો અતિચાર લાગે. તેમજ બાજોઠ, પાટઉં વીગેરેનું પણ જાણવું.

હવે અતિથિ સંવિભાગ નામના ચોથા શિક્ષા વ્રતના અતિ-ચાર બતાવે છે.

૧ સંચિત વસ્તુ ઉપર સાધુને આપવાની વસ્તુ મુકવી.

૨ સાધુને આપવાની વસ્તુ ઉપર સચિત વસ્તુ ઢાંકવી.

૩ પોતાની વસ્તુ પારકી છે એમ કહેવું.

૪ સાધુને આહાર આપવામાં મત્સર કરવો.

૫ કાલનું ઉદ્ધવન કરવું.

સાધુને આપવા યોગ્ય વસ્તુઓની સાથે બીજી સચેતન વસ્તુઓ મુકવાથી પહેલો અતિયાર થાય છે.

સાધુને આપવા યોગ્ય વસ્તુઓ, બીજાનાં વિગેરે સચિત વસ્તુઓથી ઠાંકવાથી બીજા અતિયાર થાય છે.

અમુક વસ્તુ સાધુને નહિ આપવાની ઇચ્છાથી તે બીજાની છે, એમ કહેવાથી ત્રીજો અતિયાર થાય છે.

સાધુએ કોઈ પાસે વસ્તુ માંગી ત્યારે તેના ઉપર કોપ કરવો. અને “હું શું તેનાથી ઓછો છું કે તેણે આપી” વિગેરે વિકલ્પ કરવાથી ચોથો અતિયાર થાય છે.

સાધુને ભિક્ષા નહિ દેવાની ઇચ્છાથી યોગ્ય વખતનો અતિક્રમ કરવો એટલે સાધુનો આહાર વખત ગયા પછી આહાર લેવા આવવા વિનંતિ કરવાથી પાંચમો અતિયાર થાય છે.

જ્યારે ઉપલા અતિયાર, અજાણથી થાય ત્યારેજ અતિયાર કહેવાય પણ જાણી જોઈને કરે તો વ્રત ભાંગ્યું કહેવાય.

આ પ્રકારના અતિયાર રહિત આચાર વ્રત પાલવા અને સમક્રિતનું પણ યથાર્થ રીતે પાલન કરવું તે ગૃહસ્થનો વિશેષ ધર્મ કહેવાય છે.

શંકા—ઉપર કહેલી વિધિ પૂર્વક, સમક્રિત, સહિત અણુવ્રત વિગેરે ગ્રહણ કરવાથી, અતિયારનો સંભવ નથી, તથાપિ અતિયાર રહિત પાલન કરવું એમ શા માટે કહ્યું ?

સમાધાન—સમક્રિત વગેરેનો અંગીકાર કરતી વખતે થયેલા શુદ્ધ ગુણ સાથે પણ અવ્યવહિતપણે રહેલા મિથ્યાત્વ વિગેરે કર્મના ઉદયથી, શંકા વધ અંધ વિગેરે અતિયારો ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રમાણે જો અતિયાર થાય છે તેનું નિવારણ, ગ્રહણ કરેલા સમ્યક્ત્વ વિગેરેના સામર્થ્યથી થાય છે.

ગ્રહણ કરેલા સમક્રિત વિગેરેનું નિત્ય સ્મરણ કરવા રૂપ અનુદાન, જીવનુ સામર્થ્ય કહેવાય છે અને સામર્થ્યથી અતિયારોનો નાશ થાય છે. કારણ કે

શાસ્ત્રોક્ત અનુકાન, અપરાધ રૂપ બ્યાધિને, નાશ કરવામાં, અસર કારક ઔષધ રૂપ છે એટલા માટે તે અનુકાનને વિષે યતન કરવો.

હવે ન મેળવાયલા ગુણની પ્રાપ્તિ માટે અને મેળવાયલાનું સારી રીતે રક્ષણ કરવા માટે શીખામણ કહે છે, એટલે જેણે વિશેષ ગૃહસ્થ ધર્મ અંગીકાર કરેલો હોય તેના પુરૂષની એટાઓ બતાવે છે.

સરખા ધર્મ અને સરખા આચારવાળા લોકોની સાથે વસવું કારણ કે તેવાની સાથે રહેવાથી, તથા પ્રકારના દર્શન મોહની કર્મના ઉદયથી તેઓ ધર્મથી પડે તો તેને પોતે ધર્મમાં સ્થિર કરે અને પોતે પડે તેઓ પોતાને સ્થિર કરે. કહ્યું છે કે:-

यद्यपि निर्गतभावस्तथाप्यसौरक्ष्यते सद्भिरन्यैः ।

वेणुर्विलूनमूलोपि वंशगहने महीं नैति ॥

ભાવાર્થ—ભાવ રહિત હોય તોપણ બીજા સત્પુરૂષો તેની રક્ષા કરે છે. મુલ વિનાનો વાંસ હોય તોપણ વાંસના સમુદ્ધમાં રહેવાથી પૃથ્વી ઉપર પડતો નથી વળી ગ્લાની પામેલા સાધર્મિકની વૈયાવચ્ચ કરવી.

તેમજ સાધર્મિક ભાઈઓને, વાતસલ્યથી અન્ન, પાન તાંબુલ પ્રમુખ વસ્તુઓ આપવી, અને તેમનો સત્કાર કરવો. તે વાત શાસ્ત્રમાં પણ કહેલી છે.

जिनशासनस्यसारो जीवदयानिग्रहः कषायाणाम् ।

साधर्मिकवात्सल्यं भक्तिश्च तथा जिनेन्द्राणाम् ॥

અર્થ—જીવ દયા કરવી. કષાયનો નિગ્રહ કરવો. સાધર્મિ ઉપર પ્રેમ રાખવો. અને જીનેન્દ્રોની ભક્તિ કરવી એ જીન શાસનનો સાર છે.

વળી સુતી વખતે ધર્મનું ચિંતવન કરવું. જેમ કે:-

धन्यास्ते वन्दनीयास्ते तैस्त्रैलोक्यं पवित्रितम् ।

यैरेष भुवनकलेशी काममल्लो विनिर्जितः ॥

ભાવાર્થ—જેઓએ ભુવનને કલેશ કરનાર આ કામમલ્લો હત્યો છે તે ધન્ય છે, તે વંદનીય છે અને ત્રણ જગત્ તેનાથીજ પવિત્ર થયેલું છે.

આ પ્રકારની ભાવના કરવાથી જોટલી વખત તે નિદ્રાવસ્થામાં રહે ત્યાં સુધી શુભ પરિણામી રહી શકે છે. અને ઉઠતી વખતે, સકલ કલ્યાણમાં મુખ્ય એવા પાંચ પરમેષી નમસ્કારનું ઉચ્ચારણ કરવું કારણ કે તેમાં ધણી મોટા ગુણોનો સમાવેશ થયેલ છે. કહ્યું છે કે:—

एषपंचनमस्कारः सर्व पाप प्रणाशनः ।

मंगलानांचसर्वेषां प्रथमं भवति मंगलम् ॥

અર્થ—આ પાંચ નમસ્કાર સર્વ પાપનો નાશ કરનાર છે. અને સર્વ મંગલમાં મુખ્ય મંગલ છે.

બાદ સાવધાન ચિત્તથી ચત્તાએ, મહામુત્રત્યાગ, સ્નાન, શુદ્ધ વસ્ત્ર ધારણ વિગેરે આવશ્યક ક્રિયાઓ કર્યા પછી, વિધિ સહિત પુષ્પ વિગેરેથી જનપૂજા કરવી. અને મુદ્રાન્યાસ વિગેરે વિધિ સહિત ચૈત્યવંદન કરવું. અને ત્યાર પછી માતા ગુરૂ વીગેરેને નમન કરવું. કહ્યું છે કે:—

चैत्यवंदनतः सम्यक् शुभोभावो प्रजायते ।

तस्मात् कर्मक्षयः सर्वे ततः कल्याणमश्नुते ॥

અર્થ—ચૈત્યવંદનથી સારી રીતે શુભ ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે. અને તેથી કર્મનો ક્ષય છે અને તેથી સર્વ કલ્યાણ ભોગવે છે. વીગેરે વંદનના ફલ જાણવા.

વળી માન ક્રોધ અનાભોગ વિગેરે દોષ દૂર કરી, મુલ ગુણ તથા ઉત્તર ગુણનો આશ્રય કરી સારી રીતે પ્રત્યાખ્યાન કરવું. પરિમિત સાવધ ભોગવતાં છતાં અપરિમિત સાવધનો ત્યાગ થાય છે. એટલા માટે પ્રત્યાખ્યાનમાં મોટા ગુણ રહેલો છે. વળી કહ્યું છે કે:—

परिमितमुपभुंजानो ह्य परिमितमनन्तकं परिहरंश्च ।

प्राप्नोति च परलोके ह्य परिमितमनन्तकं सौख्यम् ॥

અર્થ—પરિમાણ રાખેલા સાવધને ભોગવતો અને નહિ પરિમાણ કરેલાં અનંત સાવધનો ત્યાગ કરતો પુરૂષ પરલોકમાં અપરિમિત અનંત સુખ ભોગવે છે.

પ્રત્યાખ્યાન કર્યા પછી અર્હદ બિંબને નમસ્કાર કરવા માટે પોતાની યોગ્યતા પ્રમાણે ચૈત્ય ગૃહમાં જવું. ૧

ચૈત્ય ગૃહમાં પ્રવેશ કરવાનો વિધિ.

પોતાના અંગ ઉપર રહેલા પુષ્પ વિગેરે સચિત દ્રવ્યનો ત્યાગ કરવો પણ અચિત આલુષણ વિગેરે દ્રવ્યનો ત્યાગ કરવાની ફરજ નથી. જેસ પ્રમુખ એક ઓઢવાના વસ્ત્રનું ઊત્તરાસંગ કરવું. પણ પહેરેલા વસ્ત્રનું ઊત્તરાસંગ ન કરવું. જિન પરમાત્માના બિંબને જોઈએ કે તરતજ અંજલી કરવી (હાથ જોડવા.) મન એકાગ્ર કરવું. વળી પાંચ પ્રકારના રાજ્ય ચિન્હનો, રજન ચૈત્ય ગૃહમાં પ્રવેશ કરતી વેળાએ ત્યાગ કરવો. ત્યાં પ્રવેશ કર્યા પછી અરિહંત બિંબને યોગ્ય પુષ્પ ચંદન લેપ વિગેરેથી ઊપચાર કરવો. અર્થાત્ પૂજા કરવી. પૂજા કર્યા પછી દરિદ્રી પુરૂષ નિધિનો લાભ વિગેરે થવાથી સંતોષ પામે છે તેમ પૂજાથી સંતોષ પામી ભાવથી, ગંભીર અર્થવાળા વિદ્યમાન ગુણોના પ્રકટનદ્વારા નમસ્કાર વિગેરે સ્તવનોના પાઠ યોગ્ય ધ્વનિથી કરવા. ત્યારપછી અરિહંતના બિંબ તથા ભાવ અરિહંત, નામ અરિહંત, અને દ્રવ્ય અરિહંત તથા વ્યાખ્યાન વિગેરે કારણોથી આવેલા અને વંદનીય એવા સાધુ પુરૂષોને ઉવંદન કરવું. ત્યાર પછી શાસ્ત્રોક્ત શુદ્ધ આચારવાળા ગુરૂ પાસે પ્રત્યાખ્યાન ઊચરવું. આ પ્રમાણે સમકિત દર્શન વીગેરે પામીને હમેશા સાધુ પુરૂષો પાસેથી પોતાનું શ્રાવકત્વ સાર્થક કરવા માટે, જન વચન સાંભળવાનો નિયમ કરે અર્થાત્ નિયમ પૂર્વક નિત્ય જન વાણી સાંભળવી.

૧ અહીં શ્રાવકના જે ભેદ કરવામાં આવે છે.

એક ઋદ્ધિવાળો અને બીજો ઋદ્ધિ વગરનો. ઋદ્ધિવાળા રાજ વિગેરે પેદાના પરિવારના સમુદાય સહિત ચૈત્યમાં જાય અને પ્રવચનની પ્રભાવના કરે અને ઋદ્ધિ વિનાનો પુરૂષ પોતાના કુટુંબ સાથે જાય. કારણકે સમુદાય મળીને કરેલાં કર્મનો ભોગ પણ ભવાંતરમાં સમુદાય સાથે જ થાય છે.

૨ (૧) વાહન—(૨ય, થોડા વીગેરે અથવા પગમાં પહેરવાની મોજડી વિગેરે) (૨) મુકુટ. (૩) તલવાર. (૪) છત્ર. (૫) ચામર.

૩ જે વંદન પ્રણામાદી પાઠના ક્રમથી અથવા દ્વાદશાવર્ત વીગેરે નામોથી પ્રસિદ્ધ છે તેનાથી કરવું.

સાંભળ્યા પછી, સંદેહ, વિપર્યય, અનધ્યવસાય વિગેરે દોષનો ત્યાગ કરી જીન વચનના અર્થનું વારંવાર સારી રીતે ચિંતન કરવું કારણ કે જો સાંભળેલાનો વિચાર કરવામાં ન આવે તો સાંભળેલું વચન મિથ્યા થાય છે. ચિંતન કર્યા વિનાના સાંભળવામાં કશો ગુણ નથી માટે સાંભળ્યા પછી ચિંતન કરવું જોઈએ ત્યાર પછી આગમનેજ પ્રમાણુમાને. અર્થાત્ સર્વ ક્રિયામાં જીન આગમનેજ પ્રમાણુ કરીને પ્રવર્તે. પછી સામાયિક પૌષ્ઠ વિગેરે અનુદાન કરીને જીનાગમથી સાંભળેલા વચનો પોતાની શક્તિ પ્રમાણુ પાલવા. શક્તિ તથા સામગ્રીનો અભાવ હોવાથી સાધુ ધર્મનો અભ્યાસ કરવો વિગેરે આગમમાં અંતઃકરણથી પ્રતિબંધ કરવો. એટલે તેવા અશક્ય અનુદાનમાં પોતાનો આત્મા જોડી રાખવો કારણ કે તેમ કરવાથી તે અનુદાનનું ફલ થાય છે. શાસ્ત્રમાં પણ કહેલું છે કે—

નાર્યાયથાન્યસક્તા યાસ્તત્રભાવે સદાસ્થિતે ।

તદ્યોગપાપબંધાય તથા ધર્મેપિદ્વિચિન્તામ્ ॥

ભાવાર્થ—જેમ પર પુરૂષમાં આસક્ત થયેલી સ્ત્રી તે પુરૂષનેજ ભાવથી ઇચ્છે છે પણ ઉપરથી પોતાના પતિ વિગેરેની સેવા બળવે છે તો પણ તેને તે સેવાનું શુભ ફલ નહિ મળતા અન્ય પુરૂષની આસક્તિથી થતું પાપજ થાય છે, તેમ સાધુ ધર્મ પાળવા અસમર્થ ગૃહસ્થ યથાશક્તિ ગૃહસ્થ ધર્મ પાળે છે અને સાધુ ધર્મમાં ખરો ભાવ રાખે છે તો તેને સાધુ ધર્મ પાળવાનું ફળ મળે છે જેમ પૃથ્વી ચંદ્ર રાગને ફલ થયું તેમ.

વળી પોતાની અપેક્ષાએ અશક્ય અનુદાન કરનારાઓના ગુણના કીર્તનરૂપ પ્રશંસા કરવી અને યોગ્ય અન્નપાન વિગેરે આપી તેમની સહાય કરવી.

વળી અતિ સુક્ષ્મ વિચારવાળા, ને જાણવા યોગ્ય, ઉત્પાદ વ્યય પ્રાપ્ત છે સ્વભાવ જોનો એવું, બંધ મોક્ષાદિરૂપ પદાર્થોનું ચિંતન કરવું. જેમ કે—

અનાદિનિધને દ્રવ્યે સ્વપર્યાયાઃ પ્રતિક્ષણમ્ ।

ઉન્મજ્જન્તિ નિમજ્જન્તિ જલકલ્લો લવજ્જલે ॥ ૧

સ્નેહાભ્યક્ત શરીરસ્ય રેણુનાશ્લિષ્યતે યથાગાત્રમ્ ।

રાગદ્વેષાક્લિન્નસ્ય કર્મબંધોભવત્યેવમ્ ॥ ૨

ભાવાર્થ—જેમ પાણીમાં મોઝાંઓ ઉત્તર થાય છે અને તરતજ પાણીમાં નાશ પામે છે તેમ અનાદિ અનંત દ્રવ્યમાં સ્વપર્યાય ક્ષણે ક્ષણે ઉત્પન્ન થાય છે અને નાશ પામે છે. ૧

ભાવાર્થ—ચિકાશવાળા શરીરને જેમ રજ વળે છે તેમ રાગ દ્વેષથી વ્યાપ્ત પુરૂષને કર્મ બધ થાય છે. ઇત્યાદિ શાસ્ત્ર વાક્ય સમજવા અને ચિંતવન કરવું. ૨

વળી ઘણીજ નિપુણતાથી વિચાર કરતાં કોઇ પદાર્થ ઘણો ગંભીર હોવાથી પોતાની મેળે ન સમજી શકાય ત્યારે સંવિગ્ન અને ગીતાર્થ ગુરૂ પાસે જઈ વિશુદ્ધ વિનય પૂર્વક પ્રશ્ન કરવો. જેમ કે—“હું ભગવાન આ અર્થ ઘણી મહેનતથી પણ અમે સમજી શકતા નથી માટે આપ અમને બોધ કરવા યોગ્ય છો.”

પછી ગુરૂએ નિશ્ચય કરી કહેલા વચનનું અવધારણુ કરવું એટલે એકાગ્ર ચિત્ત રાખી સાંભળવું અને મહણુ કરવું. બીજા શાસ્ત્રામાં પણ કહ્યું છે કે:—

સમ્મં ચિયારિયઞ્ચં અદ્વપયં ભાવણાપહાણેણ ।

વિસપ્ય વાવિયઞ્ચં બહુસુયગુરુણો સયાસાઓ ॥ ૧ ॥

અર્થ—ભાવના છે પ્રધાન જેને એવા પુરૂષે, બહુ શ્રુત ગુરૂ પાસે એ કહેલા અર્થનું સારી રીતે શ્રવણુ કરીને વિચાર કરવો. અને વળી એ અર્થ પદના સ્વરૂપનો પણ વિચાર કરવો.

વળી તેવા શ્રાવકે, માંદા બાળક, વૃદ્ધ તથા આગમ જાણુવા તત્પર, અને પરાણો ઇત્યાદિ સાધુ તથા સાધર્મિક પુરૂષોના કાર્યમાં એટલે ઔષધ, અન્ન, પાન, વસ્ત્ર, પુસ્તક, આશ્રય વિગેરે આપવામાં સાવધાન રહેવું. વળી ચૈત્ય તથા જ્ઞાન સંબંધિ કરેલા અને નહી કરેલાં કાર્ય તરફ નિપુણપણે વિચાર કરી, પોતાની નજર ખેંચવી. તેમાં કરેલા કામ ફરી કરવાનો અભાવ હોય છે, માટે નહી કરેલાં કરવાનો ઉદ્યમ કરવો. જે એમ ન કરે તો ફલ વિના પોતાની શક્તિ ક્ષય કરવાનો પ્રસંગ આવે. માટે વિચારીને પૂર્વોક્ત કાર્યે કરવામાં ઉદ્યમ કરવો.

ત્યાર પછી આપાર સંબંધિ અથવા રાજ સેવા સંબંધિ અથવા બીજા કોઈ વ્યવહારિક કામ માટે ચૈત્ય થકી અથવા ગુરૂ પાસેથી ઘેર આવવા યોગ્ય વખતે નીકળે.

ત્યાર પછી પહેલા અધ્યાયમાં બતાવ્યા પ્રમાણે ધર્મ પ્રધાન વ્યવહાર કરે.

વળી ધન ધાન્યાદિ વિગેરે દ્રવ્યમાં સંતોષ કરવો એટલે પરિભાષુ કરેલું, અને નિર્વાહનું કારણ એવું જે દ્રવ્ય તેથી સંતોષ માનવો. કારણ કે અસંતોષ દુઃખનું કારણ છે. શાસ્ત્રમાં પણ કહ્યું છે કે:—

અત્યુષ્ણા ત્સઘૃતાદન્નાદચ્છિદ્રાત્સિતવાસસઃ ।

અપરપ્રેષ્યમાવાચ્ચ શેષમિચ્છન્પતત્યથઃ ॥

ભાવાર્થ—ઘૃત સહિત અતિ ઉષ્ણુ અન્ન, છિદ્ર રહિત સફેદ વસ્ત્ર, અને પરસેવાનો અભાવ એ ત્રણ શીવાય ખીજની ઇચ્છા કરનાર નીચે પડે છે. માટે એટલાથીજ સંતોષ માનવો. અને તેથી વધારે ઇચ્છા કરવાથી અસંતોષ થાય છે અને અસંતોષ ધર્મનો વિરોધી ગણવામાં આવે છે.

સંતોષામૃતવૃક્ષાનાં યત્સુખં શાન્તચે તસામ્ ।

કુતસ્તદ્ધનલુબ્ધાના મિતશ્ચેતશ્ચ ઘાવતામ્ ॥

ભાવાર્થ—સંતોષરૂપ અમૃતથી વૃક્ષ થયેલા, અને શાંત ચિત્તવાળા પુરુષોને જે સુખ પ્રાપ્ત થાય છે તે સુ ખધનમાં લુબ્ધ થયેલા અને પૈસા માટે આમ તેમ દોડનારા પુરુષને, પ્રાપ્ત ક્યાંથી થાય? અર્થાત્ ન થાય. વળી સકલ વાંછિતની અસાધારણ સિદ્ધિરૂપ શ્રુત અને ચારિત્રરૂપ ધર્મજ ધન છે એવી, બુદ્ધિમાન પુરુષોએ, બુદ્ધિ રાખવી.

વળી ન્યાય પ્રમાણે વ્યવહાર કરવાથી, જેમ ઘટે તેમ લોકોનો વિનય કરવાથી, દીન અનાથ ગરીબ લોકોનો ઉદ્ધાર કરવાથી, તેમના દુઃખ ટાળવાથી, સુવિહિત યતિ પુરુષોની પૂજા સત્કાર કરવાથી, પરિશુદ્ધ શીલ પાલવાથી, જીનલવન કરાવવાથી, અને યાત્રા સ્નાત્રા પ્રમુખનાના પ્રકારના ઉત્સવ કરવાથી સમન્તહેય અને ઉપાદેય ભાવ પ્રકટ કરવાપણે કરીને સૂર્ય સમાન એવા શ્રી પરમાત્માએ નિરૂપણ કરેલા શાસનની ઉન્નતિ કરવી. કેમકે શાસની ઉન્નાત કરવામાં મોટો ગુણ રહ્યો છે. વળી કહ્યું છે કે:—

કર્તવ્યા ચોન્નાતિઃ સત્યાં શક્તાવિહનિયોગતઃ ।

અવંધ્યં કારણં હ્યેષા, તીર્થકુન્નામકર્મણઃ ॥

ભાવાર્થ—શક્તિ હોય તો જીન શાસનની ઉન્નતિ નિશ્ચયે કરવી. કેમ કે શાસનની ઉન્નતિ તીર્થકર નામ કર્મ ઉપાર્જ ન કરવાનું ખરું કારણ છે.

વળી પોતાના વૈભવને અનુસારે, વિધિ સહિત, ક્ષેત્ર વિષે, અન્ન, પાન, ઔષધ, વસ્ત્ર પાત્ર વિગેરે ઉચિત વસ્તુનું દાન કરવું.

ઉભાં થવું, બેસવાને આસન આપવું, વંદન કરવું વિગેરે વિનય સત્કાર કહેવાય; તે સત્કાર પૂર્વક દેશકાલને અનુસરીને, વિશુદ્ધ શ્રદ્ધા પ્રકટન પૂર્વક દાન દેવું તે વિધિ પૂર્વક દાન કહેવાય છે. વળી દાન દેવામાં આ લોક તથા પરલોક સંબંધિ વાંચ્છા નહિ રાખવી. પણ સકલ કલેશના લેશથી અકલંકિત મુક્તિની ઇચ્છા રાખવી.

જન પરમાત્માએ પ્રથમ નિરૂપણ કરેલો ધર્મ છે પ્રધાન જેને એવા સાધુઓ ક્ષેત્ર કહેવાય એટલે દાનના પાત્ર ગણાય. તેનું લક્ષણ શાસ્ત્રમાં કહેલું છે કે:—

ક્ષાન્તો દાન્તો મુક્તો જિતૈન્દ્રિયસત્યવાગમયદાતા ।

પ્રોક્ત સ્ત્રિદંડવિરતો વિધિ ગ્રહીતા ભવતિપાત્રમ્ ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—ક્ષમા સહિત, ઇન્દ્રિયોનું દમન કરનાર, સર્વ સંગરહિત, જીતેન્દ્રિય સત્ય બોલનાર, અભયદાન આપનાર, મનદંડ, વચનદંડ, અનેકાયદંડ રહિત, તથા વિધિ ગ્રહણ કરનાર એટલા લક્ષણવાળો હોય તે પાત્ર કહેવાય.

પૂર્વ જન્મમાં કરેલા પાપ કર્મના ઉદ્યથી પીડા પામતા પ્રાણીઓ ઉપર દયા કરવી. એટલે પોતાની શક્તિ પ્રમાણે, અન્ન વસ્ત્ર આપી દ્રવ્યથી અનુકંપા કરવી; અને ભયાનક ભવબ્રમણથી વૈરાગ્ય પમાડવા રૂપ ભાવ અનુકમ્પા કરવી, આ પ્રમાણે અનુકંપા, બીજા ઉપર ઉપકાર થવાનું સાધન બની, ધર્મનું એક કારણ બને છે. શાસ્ત્રમાં પણ કહેલું છે.

અન્યોપકારણં ધર્માય મહીયસેચ ભવતીતિ ।

અધિગતપરમાર્થાના મવિવાદો વાદિનામત્ર ॥

ભાવાર્થ—પારકા ઉપર ઉપકાર કરવાથી મોટો ધર્મ થાય છે. કારણ કે તત્ત્વ બળુનાર વાદિ પુરૂષોને એમાં વિવાદ નથી.

લોકના અપવાદથી બીહીને ચાલવું. એટલે નિપુણ બુદ્ધિએ વિચાર કરી નિરંતર પ્રવર્તવું. પણ લોકોનો અપવાદ ન થવા દેવો કારણ કે લોકાપવાદ મરણ કરતાં પણ અધિક છે. શાસ્ત્રમાં કહેલું છે કે:—

वचनीयमेव मरणं भवति कुलीनस्य लोकमध्येऽस्मिन् ।
मरणंतु कालपरिणति, रियंच जगतो पित्तमामान्या ॥

અર્થ—આ લોકમાં કુલવાન પુરૂષને કલંક તેજ મરણ છે. અને કાલ પરિણામરૂપ મરણ તો સર્વ જગતને સામાન્ય છે.

(યોડા લાભને આપનાર પક્ષ લાધવ, અને વધારે લાભ આપનાર પક્ષ ગુરૂ કહેવાય છે.) બુદ્ધિમાન પુરૂષે ધર્મ, અર્થ, અને કામરૂપ, સર્વ પ્રયોજનમાં, કાલાન્તિનું બલ વિચારીને અને ગુરૂ લાધવનો પણ વિચાર કરીને જેમાં દોષ, યોડા અને ગુણ ધણા હોય, તેમાં પ્રવૃત્તિ કરવી. કારણ કે ગુણોલાભથી મિશ્રિત હોય છે. માટે જેમાં ગુણ દેખતા હોય તેવા પ્રયોજનમાં પ્રવૃત્તિ કરવી. મહા મુનિઓ નીચે પ્રમાણે કહે છે.

अप्येव बहुमेसेज्जापयं पंडियलखणं ।

सन्वासु पडिसेवासु एयं अठपयं विओ ॥

અર્થ—અહ્ય દોષથી ધણા ગુણની ઇચ્છા કરવી એ પંડિત પુરૂષનું લક્ષણ છે. પ્રતિ સેવાના સર્વ કાર્યમાં આટલુંજ તાત્પર્ય છે.

ભોજન વેળાએ પુષ્પ, ધૂપ વિગેરેથી ચૈત્ય પુજા કરવી અને અન્ન પાન વિગેરેથી સાધુ સાધ્વી સાધર્મિક જનોની પુજા કરવી. તે પૂજા પૂર્વક ભોજન કરવું. તે વાત શાસ્ત્રમાં કહી છે.

जिणपूओ च्चियदाणं परियण संभालणा उच्चियकिच्चं ।

ठाणुववेस्सोयतहा पचख्खाणस्ससंभरणम् ॥

ભાવાર્થ—જીન પૂજા કરવી, નિશ્ચે દાન આપવું; પરિજનનું પોષણ કરવું ઉચિત કાર્ય કરવા, યોગ્ય સ્થાને બેસવું; તથા પચ્ચખ્ખાણ સંભારવું. એટલી ક્રિયાઓ ભોજન પહેલાં કરવી જોઈએ. ભોજન કર્યા પછી પણ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે ચઉવિહારાદિપચ્ચખ્ખાણોમાંનું પચ્ચખ્ખાણ કરવું.

વળી તૈલમર્દન, સ્નાન વિગેરે શરીર સુખકારી ઉપાયો, શરીર માટે, કરવામાં આદર રાખવો. કહ્યું છે કે:—

धर्मार्थकाममोक्षाणां शरीरं कारणं यतः

ततोयत्नेन तद्रक्ष्यं यथोक्तैरनुवर्तते ॥

ભાવાર્થ—ધર્મ, અર્થ, કામ, અને મોક્ષ એ પુરુષાર્થનું સાધન શરીર છે. તેટલા માટે પૂર્વોક્ત રીતે જેમ શરીરને સુખાકારી રહે, તેવા ઉપાય કરી, શરીરની રક્ષા કરવી. અને ઉત્તર કાળમાં શરીરનો નિર્વાહશીરિતે થશે તેનો પણ વિચાર કરવો.

વળી કુશળ ભાવમાં ચિત્તવૃત્તિ રાખવી. જેમ કે:—

सर्वेपि सन्तु सुखिनः सर्वे सन्तु निरामयाः ।

सर्वेभद्राणि पश्यन्तु मा कश्चित्पापमाचरेत् ॥

ભાવાર્થ—પ્રાણી માત્ર સુખી થાઓ; સર્વ જીવો રોગ રહિત થાઓ; સર્વ પ્રાણીઓ કદ્યાણુ પામે; કોઈ પણ પાપનું આચરણુ કરે નહિ.

ધૃત્યાદિ શુભ ભાવનામાં વર્તવાનો આદર રાખવો. વળી પહેલા પ્રકરણમાં ખતાવ્યા પ્રમાણે શિષ્ટ પુરુષોનું ચરિત્ર શ્રવણુ કરવું; કારણુ કે તેમના ચરિત્ર સાંભળવાથી તેમના જેવા આચરણુ મેળવવાની ઇચ્છા થાય છે અને તેથી પોતાને પ્રાપ્ત થયેલા ગુણોની હાનિ થવા સંભવ નથી કારણુ કે તેવા પુરુષો જેવા થવાની ઇચ્છાથી સર્વદા ગુણોમાં વધારો કરવાની ઇચ્છા રહે છે.

દીવસના આઠમા ભાગમાં ભોજન વિગેરે વ્યવહારનો સંકાય કરવા ૩૫ સંધ્યા વિધિ યથા શક્તિ અંગીકાર કરવો અને યથા શક્તિ તેનું પાલન કરવું. વળી સંધ્યાકાળને ઉચિત એવી પૂજા પૂર્વક ચૈત્ય વંદન, મુનિવંદન તેમજ માતા પીતાને પણ વંદન કરવું.

યોગસાધન.

મોક્ષના આરાધન ૩૫ યોગસાધન, અને સ્વાધ્યાય૩૫ ધ્યાન વિગેરે અનુષ્ઠાનથી થાકી ગયેલા સાધુ પુરુષોની તેમને વિશ્રામ કરાવનાર એટલે સેવા કરનાર સાધુઓનો અભાવ હોય તો, સેવા કરી તેમને વિશ્રામ પમાડવો. વળી આલંબન અને નિરાલંબન એવા બેદથી ભિન્ન થયેલા યોગનો અભ્યાસ કરવો અને વારંવાર તેનું અનુશોલન કરવું. કહ્યું છે કે:—

सालंबनो निरालंबश्च, योगः परोद्धिघातेयः ।

जिनरूपध्यानः सत्त्वाद्यस्तरुषगस्त्वपरः ॥

ભાવાર્થ—ઉત્કૃષ્ટયોગના બે બેદ છે. ૧ સાલબંન અને ૨ નિરાલબંન. સમવસરણુમાં રહેલા જીનના રૂપનું તથા પ્રતિમા રૂપે રહેલા જીનના રૂપનું ધ્યાન કરવું તે સાલબંન યોગ કહેવાય. જીન તત્ત્વમાં ગમન કરનાર, એટલે મુક્તિ પામેલા જીન પરમાત્માનું ધ્યાન કરવું તે નિરાલબંન યોગ કહેવાય. વળી નમસ્કાર, સ્વાધ્યાય વિગેરેનું ચિંતવન કરવું.

અંતઃકરણ શુદ્ધિ.

ક્રોધ પ્રીતિનો નાશ કરનાર છે, માન વિનયનો નાશ કરનાર છે, માયા મિત્રતાનો નાશ કરનારી છે. લોભ સર્વ વિનાશ કરનાર છે ધત્યાદિ વિચારો કરી અંતઃકરણ શુદ્ધ કરવું તે પ્રશસ્ત ભાવ કહેવાય છે. વળી શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે:—

चित्तरत्नमसंकिलष्टमान्तरं धनमुच्यते ।

यस्यतन्मुषितं दोषैस्तस्य शिष्टा विपत्तयः ।

ભાવાર્થ—કલેશ રહિત ચિત્ત રૂપ રત્ન અંતર સંબંધી ધન છે, ક્રોધાદિ દોષોવડે જેનું તે ધન ચોરાયલું છે તે પુરૂષને સમગ્ર વિપત્તિઓ પ્રાપ્ત થાય છે.

સંસાર સ્થિતિ વિષે.

વળી સંસારની સ્થિતિનો વિચાર કરવો. જેમકે:—

यौवनं नगनदास्पदोपमं शारदाम्बुदविलासिजीवितं ।

स्वप्नलब्धधनविभ्रમं धनस्थावरं किमपि नास्ति तत्त्वतः ॥ ૧ ॥

विग्रहा गदभुजंगमालया : संगमाविगमदोषदूषिताः ।

સંપદોપિ વિપદા કટાક્ષિતાનાસ્તિ કિંચિદનુપદ્રવં સ્ફુટમ્ ॥૨॥

ભાવાર્થ—પર્વત ઉપરથી વહેતા મોટી નદીઓના પ્રવાહના જળ સરખું યૌવન છે; એટલે જેમ પ્રવાહમાં પાણી એક જગ્યાએ સ્થિર રહેતું નથી તેમ યૌવન પણ અસ્થિર છે. જીવતર શરદ ઋતુના મેઘના વિલાસ જેવું છે; એટલે શરદ ઋતુમાં મેઘનો વિલાસ જેવામાં આવે પણ જેતા જેતામાં નાશ પામે તેમ જીવિતવ્ય પણ તેવું જ અચળ છે. અને ધન પણ સ્વપ્નમાં જોયેલા ધન બરાબર છે. એટલે સ્વપ્નમાં જોયેલું ધન જાગ્રા પછી દેખાતું નથી તેમ આ ધન પણ અચાનક અદૃશ્ય થતાં વિલંબ કરતું નથી. માટે તત્વથી વિચારી

જોતાં આ સંસારમાં કોઈ પણ વસ્તુ સ્થિર નથી કિંતુ સર્વ પદાર્થો અસ્થિરજ છે. ૧.

શરીરો રોગરૂપ સર્પોને રહેવાના સ્થાન છે, સંયોગો વિયોગ રૂપ દોષથી દૂષિત છે અને સંપદો ઉપર વિપદો સર્વદા કટાક્ષથી જોયા કરે છે. તેથી આ સંસારમાં ખુલ્લી રીતે જીવદ્રવ રહિત કંઈ પણ નથી. સર્વ સંસાર વિપદોવડે વ્યાપ્ત છે. ઇત્યાદિ સંસાર સ્વરૂપનો વિચાર કરવો.

સંસારની અસારતા.

ત્યાર પછી તે ભવ સ્થિતિની નિઃસારતા ચિંતવવી. જેમકે:—

इतः क्रोधोगृध्रः प्रकटयति पक्षं निजमितः

शृगाली तृष्णेयं चिचृतवदना घावति पुरः ।

इतः क्रूरः कामो विचरति पिशाचश्चिरमहो

श्मशानं संसारः कइह पतितः स्थास्यति सुखम् ॥ ૧

एतास्तावदसंशयं कुशदलप्रान्तोदबिन्दूपमा

लक्ष्म्यो बंधु समागमो न चिरस्थायी खल प्रीतिवत् ।

यच्चान्यत्કિલ किंचिदस्तिनिखिलं तच्छारदाम्बोधर

च्छायावच्चलतांबिभर्तियदतः स्वस्मैहितं चिन्त्यताम् ॥ ૨

ભાવાર્થ—એક તરફથી ક્રોધ રૂપ ગૃધ્ર પક્ષી પોતાની પાંખ પ્રકટ કરે છે એટલે ઉડીને પકડવા તત્પર થાય છે: એક બાજુ તૃષ્ણારૂપ શિયાલણુ, (શિયાલની સ્ત્રી) મોઢું પહોળું કરી ભક્ષણ કરવા દોડે છે અને એક બાજુ ભયંકર કામરૂપ પિશાચ ભક્ષણ કરવા વિચરે છે. અફસોસ ! અફસોસ ! આ સંસાર સ્મશાન સમાન છે. માટે એમાં પડેલો કયો પુરૂષ સુખથી રહી શકે ? અર્થાત્ કોઈ પણ સ્મશાન વાસી કદી પણ સુખી નજ હોય. ૧

આ સમગ્ર લક્ષ્મીઓ અને વૈભવો દર્ભના એક ભાગની અણી ઉપર રહેલા પાણીના બિંદુસમાન છે. એટલે જેમ તે પાણી ક્ષણ વારમાં હટું ન હટું થાય છે તેમ વિભવો પણ ક્ષણ ભંગુર છે. એમાં કાંઈ શંસય નથી. ખલની પ્રીતિની પેઠે બંધુઓને સમાગમ પણ લાંબો વખત રહેવાનો નથી એટલે જેમ ખલ પુરૂષની પ્રીતિ પણ થોડી મુદત રહી નાશ પામે તેમ બંધુઓને સમાગમ પણ સમજવો અને તે શિવાય બીજું જે કાંઈ સુખકારી જણાય છે તે સર્વ

શરદ ઋતુના મેઘની છાંયા જેવું ચંચળ છે. એટલે શરદ ઋતુના મેઘ જેમ થોડી મુદતમાં વિખરાઈ જાય છે, તેમ તે પણ નાશ પામે છે. માટે હે બલ્ય પ્રાણિઓ પોતાને હિતકારી વસ્તુઓનો વિચાર કરો અને જેથી પોતાનું હિત થાય તેનો વિચાર કરી તેનો આદર કરો.

મોક્ષની ભાવના.

મુક્તિમાં સર્વ ગુણો રહેલા છે માટે મુક્તિ ઊપાદેય છે એટલે પ્રહણ કરવા યોગ છે એવી ભાવના કરવી. જેમ કે:—

પ્રાપ્તાઃશ્રિયઃ સકલ કામ દુઘાસ્તતઃકિમ્
 દક્ષં પદં શિરસિ વિદ્વિષતાં તતઃકિમ્ ।
 સંપૂરિતાઃ પ્રણયિનો વિમલૈસ્તતઃકિમ્
 કલ્પં ભૂતં તનુભૂતા તનુભિસ્તતઃકિમ્ ॥ ૧
 તસ્માદનન્તમજરં પરમં પ્રકાશં
 તચ્ચિત્ત ચિન્તય કિમે ભિરસદ્વિકલ્પૈઃ ।
 યસ્યાનુષંગિણ રૂપે ભુવનાધિપત્ય
 યોગાદયઃ કૃપણજન્તુ મતા ભવન્તિ ॥ ૨

ભાવાર્થ—સકલ મનોરથ પૂર્ણ કરનારી લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થવાથી શું થયું ? શત્રુઓના માથા ઊપર પગ મુક્યો એટલે શત્રુઓને કબજે કર્યા તેથી પણ શું થયું ? સમસ્ત વૈભવવડે સ્નેહિ પુરૂષોને તમ કર્યા એટલે પ્રણયિ પુરૂષોની બધી ઇચ્છા પૂરી પાડવાથી પણ શું થયું ? વળી શરીર ધારીઓનું શરીર કલ્પાંત કાસુલથી પુષ્ટ રહ્યું તોપણ શું થયું ? અર્થાન્ આ બધા સુખ પ્રાપ્ત થયાં અને જો મુક્તિ પ્રાપ્ત ન થઈ તો તે સધળું તદ્દન નહીં મળ્યા બરાબરજ છે કારણકે તે સમગ્ર સુખ નાશવંત છે અને મુક્તિ સુખ અજર અમર છે.

તેટલા માટે હેચિત્ત, અંતરહિત, જરા જન્મ વ્યાધિથી રહિત અને પરમ પ્રકાશરૂપ મોક્ષનું ધ્યાન કર અને તે મેળવવા પ્રયત્ન કર. નાશવંત અનેક પ્રકારના વિષય વિકલ્પથી શું પ્રયોજન છે ? તેમનાથી કાંઈ સુખ થવાનું નથી. કારણ કે વિષય સુખની પ્રાપ્તિ માટે, રંક જણાતા પુરૂષોએ, બહુ માનથી કરેલી ભુવનાધિપત્ય વિગેરે વિષય સુખની પ્રાપ્તિ, મોક્ષ સુખના સાધનથી પ્રાસંગિક મળે છે. માટે હે, ચિત્ત, શાશ્વતા સુખની ઇચ્છા રાખ. અને તેનું સુખ મેળવવા નિરંતર પ્રયત્ન કર.

સાધુત્વમાં પ્રીતી કરવી.

• વળી શુદ્ધ સાધુપણમાં પ્રીતિ કરવી. એટલે શુદ્ધ સાધુપણું મને ક્યારે પ્રાપ્ત થશે એવો વિચાર કરવો. જેમ કે:—

જૈનં મુનિવ્રતમશેષ મધાત્તકર્મ
સંતાનતાનવકરં સ્વયમભ્યુપેતઃ ।
કુર્યો તદુક્તમતરંચ તપઃકદાહં
ભોગેષુ નિઃસ્પૃહતયા પરિમુક્તસંગઃ ॥ ૧

ભાવાર્થ—સમસ્ત ભવમાં ગ્રહણ કરેલા કર્મના સમુહને અપાવનાર એવું જૈન મુનિવ્રત પામીને, ભોગ માત્રમાં નિઃસ્પૃહ થઈને, સમસ્તપણે મુકયો છે સંગ જેણે એવો હું, ધણોજ ઉત્તમ તપ ક્યારે કરીશ ઇત્યાદી શુદ્ધપણાને વિષે અતુરાગથી વિચાર કરવો.

ગુણ વૃદ્ધિ.

વળી યોગ્યતા પ્રમાણે દેશકાળને અનુસરીને સમ્યક્ત્વ વિગેરે ગુણોની વૃદ્ધિ કરવી. એટલે દર્શન પ્રતિમા અને વ્રત પ્રતિમાના અભ્યાસથી ગુણની પુષ્ટિ કરવી.

મૈત્રીભાવ—સર્વ જીવ સાથે મૈત્રીભાવ કરવો. તેનું લક્ષણ નીચે બતાવેલું છે:—

પરહિતચિન્તામૈત્રી પરદુઃખવિનાશિની તથા કરુણા ।
પરસુખતુષ્ટિર્મુદિતા પરદોષોપેક્ષણમુપેક્ષા ॥ ૧

ભાવાર્થ—પારકા હિતનો વિચાર કરવો તે મૈત્રી કહેવાય. અને પારકા દુઃખનો નાશ કરવો તે કરુણા કહેવાય અને પારકા સુખથી સતોષ પામવો તે મુદિતા કહેવાય. અને પારકા દોષની ઉવેખણા કરવી તે ઉપેક્ષા કહેવાય.

ગૃહસ્થ વિશેષ ધર્મનો ઉપસંહાર.

આ પ્રમાણે સારી ભાવના છે પ્રધાન જેમાં એવો, અને ચારિત્ર પામવાના ઉત્કૃષ્ટ કારણરૂપ ગૃહસ્થનો વિશેષ ધર્મ જીન પરમાત્માઓએ કહેલો છે.

શંકા—ગૃહસ્થ ધર્મ ચારિત્રનું કારણ કેમ બને?

સમાધાન—જેમ બુદ્ધિવાન પુરુષ પગલે પગલે કરીને પોતાના હાથ, પગ વિગેરે અવયવોને ઇજા ન થાય તેવી રીતે રૈવતાચલ પર્વત વીગેરેના શિખર ઉપર ચડે છે તેમ કલંક રહિત, શ્રાવક ધર્મ પાલનાર, ધીર પુરુષ સર્વ વિરતિરૂપ મોટા પર્વત ઉપર નિશ્ચે ચડે છે. કારણ કે થોડા ગુણોની આરાધના કરવાથી ઘણા ગુણોની આરાધના કરવા યોગ્ય થવાય છે. તેટલા માટે પ્રથમથી ગૃહસ્થ ધર્મનો આરાધક હોય તો, તે ચારિત્ર ધર્મનું આરાધન કરવા સમર્થ થઇ શકે. માટે પ્રથમથી ગૃહસ્થ ધર્મ પાલવો એવું આ જગ્યાએ બતાવવામાં આવ્યું છે.

વળી શ્રાવક અવસ્થાને યોગ્ય તુચ્છ ગુણોનું પાલન કરવાથી મુનિ અવસ્થાને યોગ્ય મોટા ગુણોનું પાલન કરવા યોગ્ય થવાય છે કારણ કે થોડા મુનિ ગુણોનું પરિપાલન કરવા યોગ્ય થયેલોજ છે. વળી અલ્પ ગુણોનું આરાધન કરવાથી મોટા ગુણોને અટકાવનારા કર્મોનો નાશ થાય છે તેથી ગૃહસ્થ ધર્મ સત્ પુરુષોએ અંગીકાર કરેલો છે. પણ તે ધર્મ પાલવો કે ચારિત્ર ધર્મ પાલવો એ પુરુષ વિશેષની અપેક્ષાથી સમજવાનું છે પણ ગૃહસ્થ ધર્મ પાલ્યા પછીજ ચારિત્ર ધર્મ લેવાય એવો નિયમ નથી, કારણ કે ગૃહસ્થ ધર્મ અંગિકાર કર્યા શિવાય ચારિત્ર ગ્રહણ કરનાર સ્થૂલભદ્ર વિગેરેના દાખલાઓ શાસ્ત્રમાં જોવામાં આવે છે. તે ચારિત્ર ધર્મનું વિવેચન બીજા ભાગમાં કરવામાં આવશે.

શિવમસ્તુ.

॥ સમાપ્તેયં શ્રાવક ધર્મ સંહિતા ॥

